

2029-жылга чейин Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы

1-глава. Киришүү

Кыргыз Республикасы уникалдуу жаратылыш мурастарына жана жогорку экологиялык тобокелдиктерге ээ болуп, жашыл экономикага өтүү менен байланышкан чакырыктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү кабыл алуу менен туруктуу өнүгүү жолунда ырааттуу баратат. 2029-жылга чейин жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы (мындан ары – Программа) 2030-жылга чейин өнүктүрүүнүн улуттук программасынын жоболорун ишке ашыруу максатында иштелип чыккан жана туруктуу өнүктүрүү жаатындагы максаттарга жетүүнүн маанилүү инструменти катары кызмат кылат.

Кыргыз Республикасы туруктуу экономикалык өсүшкө жана ТӨМ жетүү үчүн зарыл элемент болгон жашыл экономиканын принциптерине ырааттуу жана прогрессивдүү өтүүнү улантат. Туруктуу өнүгүү өлкөнүн негизги приоритеттеринин бири бойдон калууда, ага жашыл экономиканын чараларын жана милдеттерин ишке ашыруунун эсебинен жетүүгө болот.

Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы улуттук контекстте түшүнүү туруктуу өнүгүүнүн (заманбап) экономикалык модели катары аныкталат, ал экономиканын энергияны үнөмдөөчү жана энергетикалык натыйжалуу технологияларга өтүүсү, калктын бакыбаттуулук деңгээлин жогорулатууга жана социалдык адилеттүүлүктү бекемдөөгө багытталган чаралар, экологиялык тобокелдиктерди азайтуу, өлкөнүн табигый капиталын жана табигый экосистемаларын сактоо, ресурстарды натыйжалуу пайдалануу сыяктуу негизги өлчөөлөрдү кошкондо макро жана микро деңгээлдерде иштейт.

Жашыл экономикада кирешелердин жана иш менен камсыз болуунун өсүшү көмүртек чыгарууларды жана булганууну азайтууга, аялдар жана эркектер үчүн жеткиликтүү жашыл жумуш орундарын жана калктын жашоосу жана саламаттыгы үчүн жагымдуу чөйрөнү түзүүгө, энергияны, ресурстарды жана экосистемалык кызмат көрсөтүүлөрдү натыйжалуу пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган мамлекеттик жана жеке инвестициялар менен камсыз кылынат.

Дүйнө динамикалуу темп менен өзгөрүп жатат жана глобалдык жана локалдык кризистерди жеңүү үчүн коомдун бардык секторлорунун күч-аракеттерин консолидациялоону талап кылат.

2019–2023-жылдарга жашыл экономиканы өнүктүрүү программасын ишке ашыруу учурунда ушул Программаны пландоодо эске алынууга тийиш болгон бир катар олуттуу окуялар болду.

Табигый жана техногендик мүнөздөгү жаңы тобокелдиктердин контекстинде экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн өтө чабалдыгы COVID-19, климаттын өзгөрүшүнүн болуп көрбөгөндөй көрсөткүчтөрү жана башкалар коомдун жана экономиканын өнүгүүсүнүн табигый факторлордон көз карандылыгын көрсөттү. Чечимдерди кабыл алууда экологиялык/климаттык, анын ичинде экономикалык факторлорду эсепке алуунун жоктугу экономикага жана коомго оорчулук келтире турган бир катар тобокелдиктерге жана чыгымдарга алып келиши мүмкүн. Мисалы, Бишкек шаарын жана Кыргызстандын башка калктуу конуштарын таза аба менен камсыз кылуу олуттуу инвестицияларды, ошондой эле экономикалык жактан популярдуу эмес чараларды кабыл алууну талап кылат.

Экологиялык үч кризисти (климаттын өзгөрүү, жаратылыштын жана биотүрдүүлүктүн жоголушу жана айлана-чөйрөнүн булганышы), жеңүү үчүн глобалдык кырдаалды турукташтыруу үчүн бир катар эл аралык келишимдер, анын ичинде Куньмин-Монреаль биотүрдүүлүк жаатындагы алкактык программасы кабыл алынган, анын максаты 2030-жылга чейин биотүрдүүлүктү сактоонун артыкчылыктарын аныктоо болуп саналат. Кыргызстан биотүрдүүлүктү сактоо боюнча Конвенциянын тарабы катары бул приоритеттерди өзүнүн улуттук саясатына интеграциялоого тийиш. Кыргыз Республикасы климаттын өзгөрүшү боюнча эл аралык сүйлөшүүлөрдүн активдүү катышуучусу болуп саналат жана тоолуу өлкөлөрдүн өзгөчөлүктөрүн дүйнөлүк климаттык күн тартибине интеграциялоо боюнча демилге менен чыккан. Өлкө деңгээлинде улуттук деңгээлде аныкталуучу салым (УДАС) – климаттын өзгөрүшүнө чыгарууларды азайтуу жана адаптациялоо боюнча иш-аракеттер планы кабыл алынды, улуттук адаптациялык пландарды (УАП), 2050-жылга чейин көмүртектин нейтралдуулугуна жетүү концепциясы иштелип жчыгууда.

Кыргыз Республикасы акыркы жылдары ТӨМгө жетүү жана 2019–2023-жылдарга жашыл экономиканы өнүктүрүү программасын максималдуу натыйжалуу ишке ашыруу үчүн активдүү чараларды көрдү, бирок айрым жетишкендиктерге жана аракеттерге карабастан экономиканы түп тамырынан бери трансформациялоого жетишүү мүмкүн болгон жок. Экономиканын көптөгөн секторлорунда, тактап айтканда өнөр жайы жана айыл чарбасы сыяктуу маанилүү тармактарда кооптуу тенденциялар сакталууда.

Сугат суусу менен камсыз кылуу маселеси курчуп баратат, климаттын өзгөрүшүнүн таасиринен жана айыл чарбасын туруктуу жүргүзүү боюнча билимдердин жетишсиздигинен күчөп жаткан жердин деградациясы көйгөйлөрү чечилбеген бойдон калууда. Ошол

эле учурда суу ресурстарын башкаруунун натыйжалуулугу начар бойдон калууда, бул сууну ташып жеткирүүдө сууну олуттуу жоготууга алып келет.

Суу ресурстары Кыргыз Республикасын электр энергиясы менен камсыз кылуу үчүн да чоң мааниге ээ. Кайра жаралуучу энергиянын болгон потенциалына карабастан бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында электр энергиясын керектөө өндүрүү көлөмдөрүнөн ашып, экономикалык өнүгүүнү чектейт, ошондуктан энергияны үнөмдөө жана энергетикалык натыйжалуулук маселелеринин актуалдуулугу жогору.

Энергиянын кайра жаралуучу булактарын кыйла кеңири киргизүү технологиялык чыгымдардын тынымсыз төмөндөшүн жана климаттын өзгөрүшүнө, абанын булганышына жана энергетикалык ресурстарга болгон суроо-талаптын өсүшүнө байланышкан көйгөйлөрдүн курчуп жаткандыгын эске алуу менен барган сайын актуалдуу болуп жатат. Ошол эле учурда, бүгүнкү күндө салттуу жана жашыл энергетика тармагы кошумча кепилдиктер жана шарттар менен өзгөчө инвестициялык макулдашуулардын алкагынан сырткары ири инвесторлордун кызыгуусун жаратпайт.

Дубайда БУУнун Климаттын өзгөрүшү боюнча Алкактык конвенциясынын тараптарынын 28-конференциясында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров сүйлөгөн сөзүндө 2050-жылга өлкө жашыл өнүгүү платформасында көмүртек нейтралдуулугуна жетүүнү пландап жатканын айткан¹. Көмүртек нейтралдуулугуна жетүүнүн артыкчылыктарына имараттардын жана үй чарбаларынын энергетикалык натыйжалуулугун жогорулатуу, үй чарбаларын жана отканаларды газдаштыруу аркылуу көмүр керектөөнү азайтуу, энергиянын кайра жаралуучу булактарын (ЭКБ) жана гидроэнергетиканы өнүктүрүү, берүүдө жана бөлүштүрүүдө жоготууларды азайтуу, Бишкек шаарынын жылуулук менен камсыздоо системасын жакшыртуу жана энергетикада митигациялоо боюнча калктын маалымдуулугун жогорулатуу² кирет.

Жашыл экономикага карай алгачкы кадамдардын бири калдыктарды натыйжалуу башкаруу болуп саналат.

Жаратылыш ресурстарынын түгөнүү жана көп өлчөмдөгү калдыктардын топтолуу шартында калдыктар таштандылар катары эсептелген түшүнүктү өзгөртүү керек. Калдыктар ресурстар катары аныкталып, буга чейин пайда болгон калдыктарды (чогултуу, ташуу, иштетүү, зыянсыздандыруу, кайра иштетүү, көмүү) башкарууну гана эмес, ошондой эле булакта пайда болгон калдыктардын көлөмүн азайтууга багытталган калдыктардын пайда болуусун башкарууну камтыган калдыктарды башкаруу системасына өтүү керек.

¹ https://24.kg/vlast/281248_k2050_godu_kyrgyzstan_planiruet_dostich_uglerodnoy_neytralnosti/

² <http://koomtalkuu.gov.kg/ru/view-npa/3265>

Мындай комплекстүү мамиле менен калдыктарды башкаруу системасы жарамдуу жана натыйжалуу болушу мүмкүн. Бул таштанды жайларына түшкөн калдыктардын көлөмүн кыйла азайтууга мүмкүндүк берет жана жаратылыш ресурстарын сактоого, парник газдарынын бөлүнүп чыгышын төмөндөтүүгө жана айлана-чөйрөнүн булганышын азайтууга, кайра иштетүү жана туруктуу өнүгүү чөйрөсүндө жаңы жумуш орундарын түзүүгө, маалымдуулукту жогорулатууга жана калдыктарга карата жоопкерчиликтүү мамиле жасоону колдоого алып келет.

2023-жылдын аягында республиканын аймагында 998 млн тонна өндүрүш жана керектөө калдыктары (тоо-кен казып алуудан чыккан калдыктарды эсепке албаганда, алар болжол менен 2 млрд тоннаны түзөт) топтолгон. Ишканаларда коркунучтуу/уулуу калдыктардын көлөмү, ошондой эле катуу тиричилик калдыктарынын көлөмү жыл сайын өсүүдө.

Азыркы учурда тиричилик калдыктарын зыянсыздандыруу аларды полигондордо жана уюштурулбаган таштанды жайларына көмүү болуп саналат. Учурдагы таштанды полигондорунун көпчүлүгү экологиялык жана санитардык коопсуздуктун талаптарына жооп бербейт жана долбоордук эксплуатация мөөнөтүнөн бир нече эсе ашып кетти.

Жашыл экономикага андан ары өтүү мамлекеттин финансылык жана фискалдык саясатына, ошондой эле мамлекеттик сатып алуулар саясатына айрым өзгөртүүлөрдү киргизүүнү талап кылат. Жашыл технологиялар үчүн каржылоонун жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу, жашыл таксономияны киргизүү жана “зыяндуу” субсидиялардан баш тартуу жаратылыш ресурстарын кыйла рационалдуу пайдаланууга, энергетиканы керектөөгө кеткен чыгымдарды азайтууга, ошондой эле экологиялык жана социалдык тобокелдиктерди азайтууга өбөлгө түзүшү мүмкүн.

Жаратылыш ресурстарынын түгөнүү жана айлана-чөйрөнүн булгануу тобокелдиктеринин жана коркунучтарынын өсүп жаткандыгын түшүнүп, Кыргыз Республикасы туруктуу өнүгүүнүн заманбап экономикалык моделин – жашыл экономиканы өнүктүрүүгө бекем багыт алды. Жашыл экономиканы өнүктүрүү чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясат энергетикалык натыйжалуулукка жана энергияны үнөмдөөгө дем берүүгө, энергияны кайра жаралуучу булактардан өндүрүүгө, суу жана жер ресурстарын башкаруунун, климаттын өзгөрүшүнө адаптациялоо боюнча экосистемалык ыкманын натыйжалуулугун жогорулатууга, экосистемалык кызматтарга мониторинг жүргүзүүгө жана эсепке алууга, өндүрүш жана керектөө калдыктарын башкарууну жакшыртууга багытталат. Бардык пландалган кайра түзүүлөр калктын/жарандардын жашоо сапатын жакшыртууга жана ТӨМгө жетүүгө багытталат.

2-глава. Программанын максаты

Программанын башкы максаты калктын жашоо сапатын жакшыртууга жана туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук жана эл аралык максаттарына жетүүгө өбөлгө түзүүчү туруктуу, аз көмүртектүү жана ресурстук натыйжалуу экономикалык моделди түзүү болуп саналат. Максатка энергетикалык натыйжалуулукту жогорулатуунун жана экономиканын энергиялык сыйымдуулугун төмөндөтүүнүн, энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдаланууну кеңейтүүнүн жана парник газдарынын чыгарылышын кыскартуунун, айыл чарбасын модернизациялоонун жана суу ресурстарын сарамжалдуу пайдалануунун, калдыктарды башкарууну өркүндөтүүнүн жана экономиканын циклдик моделине өтүүнүн, мамлекеттик башкарууда жана бизнесте экологиялык стандарттарды жана ESG-принциптерин чындоонун, жашыл долбоорлордун инвестициялык жагымдуулугун жогорулатуунун, туруктуу экологиялык жана климаттык каржылоо системасын өнүктүрүүнүн, өлкөнүн ИДПсына “жашыл” секторлордун (анын ичинде туризм, энергетика, кайра иштетүү) салымын көбөйтүүнүн эсебинен жетишилет.

Программанын алкагында инновациялык ыкмаларды системалуу киргизүү, бизнес жана үй чарбалары үчүн стимулдарды иштеп чыгуу, компетенцияларды өнүктүрүү, калктын экологиялык аң-сезимин жогорулатуу жана глобалдык экологиялык күн тартибине Кыргызстандын активдүү катышуусу болжолдонууда.

Туруктуу өнүгүүнүн заманбап экономикалык модели Программада коюлган максаттарды жана милдеттерди чечүү аркылуу ишке ашырылат:

- терс экологиялык кесепеттерди минималдаштыруу жана экономиканын инновациялык жана экологиялык өнүгүүгө өтүүсү үчүн шарттарды түзүү аркылуу ТӨМдүн жетишүү индекстери боюнча өлкөнүн позициясын кеминде 15 пунктка жакшыртуу;

- башкарууну жакшыртуу, жаратылыш капиталын эсепке алуу жана калктын бардык топторунун жаратылыш ресурстарына адилеттүү жетүүсү аркылуу өлкөнүн кеминде 30 % аймагынын экосистемаларынын бүтүндүгүн жана туруктуулугун калыбына келтирүү;

- узак мөөнөттүү энергетикалык пландоону киргизүү жолу менен энергетикалык коопсуздукту жана аз көмүртектүү жашыл энергетикага өтүүнү камсыз кылуу, энергетикалык саясатты колдоо механизмдерин киргизүү жана инвестициялык тобокелдиктерди азайтууга көмөк көрсөтүү;

- Кыргыз Республикасынын ИДПсынын энергетикалык сыйымдуулугун 20 %га (2022-жылдагы көрсөткүчкө карата) кыскартуу, энергетиканын жоготууларын азайтуу, турак жай жана өнөр

жай секторлорунда алдынкы технологияларды жана энергетикалык натыйжалуулук чараларын киргизүү;

- энергетикалык жана ресурстук натыйжалуу технологиялардын (суу, топурак, энергия) негизинде айыл чарба өндүрүмдүүлүгүн (25 %дан кем эмес) жана азык-түлүк коопсуздугун жана туруктуу каржылоого жетүүнү жакшыртуу;

- жер казынасын пайдалануучулардын иштетилген кендер үчүн адилеттүү социалдык жана экологиялык жоопкерчилигин аныктоо жана аларды бузулган жерлерди биологиялык рекультивациялоого (кеминде 60 %) жеткирүү;

- 1000 заряддоочу станцияны орнотуу, ири шаарларда CO₂ бөлүп чыгарууну азайтуу жана электромобилдерди тейлөө үчүн 500 адисти окутуу аркылуу Кыргыз Республикасындагы транспорт каражаттарынын жалпы паркындагы электромобилдердин үлүшүн 5 %га жеткирүү;

- натыйжалуу башкаруу аркылуу туризм секторунун өлкөнүн ИДПсына салымынын 7 %ын камсыз кылуу, туристтик кызматтардын экспортун жана туризмде иштеген адамдардын санын эки эсеге көбөйтүү;

- калдыктарды чогултуу жана кайра иштетүү системаларынын натыйжалуулугун жогорулатуу, полигондордун инфраструктурасын модернизациялоо аркылуу катуу тиричилик калдыктарынын көлөмүн кыскартуу;

- финансы рыногунда туруктуу, жашыл жана климаттык каржылоонун стандарттарын жана принциптерин ишке киргизүү, ESG бизнести трансформациялоо жана жашыл таксономияны, ESRM системасын, ESG стандарттарын жана жашыл финансылык инструменттерге талаптарды киргизүү аркылуу экономика секторлорун каржылоо ишинде финансылык эмес маалыматты ачуу;

- жашыл фискалдык саясатты жана туруктуу өнүктүрүүнү колдоонун жана дем берүүнүн механизмдерин оптималдаштыруу;

- туруктуу/жашыл мамлекеттик сатып алуулардын үлүшүн сатып алууларга мамлекеттик финансынын жалпы көлөмүнүн 30 пайызына чейин көбөйтүү.

3-глава. Макроэкономикалык контекст

Соңку жылдары Кыргыз Республикасында социалдык-экономикалык өнүгүүнү тездетүүгө багытталган бир топ иштер аткарылды. Акыркы үч жылда экономикалык өсүш орточо 9 %ды түздү, бул экономиканын туруктуулугуна жана анын ковидден кийинки кырдаалга жана учурдагы геосаясий кырдаалга (жеткирүү логистикалык чынжырынын бузулушу, санкциялар, сырьёлук жана финансы рынокторундагы өзгөрмөлүүлүк, өндүрүштүн

чыгымдарынын наркынын өсүшү, инфляциянын глобалдык мүнөзү ж.б.) акырындык менен адаптацияланышына күбө, бул экономиканын секторлоруна дем берүү чараларын ийгиликтүү ишке ашыруу, ресурстарды жана фискалдык реформаларды натыйжалуу башкаруу менен шартталган.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин алдын ала баалоосу боюнча 2024-жылы ИДПнын реалдуу өсүү темпи 109,0 % түзгөн (2023-жылы – 109,0 %, 2022-жылы – 109,0 %). Калктын жан башына ИДП 2420 АКШ долларын түзгөн (2023-жылы – 1969,2 АКШ доллары, 2022-жылы – 1740,1 АКШ доллары).

2024-жылдан тартып ИДПнын өсүү темпинин олуттуу тездеши байкалды, бул калктын жан башына ИДПнын олуттуу өсүшүнө алып келди. Бул мезгил экономикалык активдүүлүктү калыбына келтирүү жана кеңейтүү, ички суроо-талапты жана инвестициялык активдүүлүктү калыбына келтирүү, өлкөдөгү экономикалык иштин субъекттери үчүн жагымдуу шарттарды түзүү аркылуу жогорку экономикалык өсүш менен мүнөздөлөт. Жүргүзүлүп жаткан фискалдык реформалардын, салыктык башкарууну жакшыртуунун натыйжасында салыктык кирешелерди чогултууну кыйла жогорулатууга мүмкүн болду, бул өлкөнүн финансылык туруктуулугун камсыз кылат.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасы Дүйнөлүк банк тарабынан жарыяланган кирешелердин деңгээли боюнча өлкөлөрдүн жаңыланган классификациясына ылайык, кирешеси ортодон төмөн өлкөлөрдүн категориясына киргизилген. Дүйнөлүк банктын классификациясына ылайык Кыргыз Республикасынын кирешеси ортодон жогору өлкөгө кириши үчүн калктын жан башына ИДПнын деңгээли кеминде 4466 АКШ доллары болушу керек.

COVID-19 пандемиясынан улам пайда болгон кризистен кийин 2021–2022-жылдары чет элдик түз инвестициялардын деңгээли калыбына келе баштады. Ушул жылдары Кыргыз Республикасында чет элдик түз инвестициялардын көлөмү 1,1 млрд АКШ долларынан ашты жана ИДПнын орточо 10,4 %ын түзгөн. 2023-жылдын жыйынтыгы жана 2024-жылдын алдын ала маалыматтары боюнча бул көрсөткүч орточо эсеп менен 859 млн АКШ долларын түздү.

2021–2023-жылдары инвестициялардын агымынын кыскарышы дүйнөдөгү геосаясий чыңалуунун күчөшү жана ага байланыштуу дүйнөлүк экономиканын жайлашы, пандемиянын кесепеттери, азык-түлүк жана сырьёлук товарларга дүйнөлүк баалардын өсүшү менен шартталган, алар Кыргыз Республикасы сыяктуу экономиканын ачык чакан моделине ээ өлкөлөр үчүн жогорку белгисиздикти жаратууда. Мындан тышкары айрым мезгилдерде алмашуу курсунун жогорку өзгөрмөлүүлүгү жана тышкы экономикалык шок шартында акча-кредиттик шарттардын катаалдашы өлкөдөгү инвестициялык

активдүүлүккө да таасирин тийгизди. Ошол эле учурда каралып жаткан жылдардагы акча-кредит саясатынын биринчи кезектеги милдеттери инфляциянын жогорку өсүү темпин кармап туруу жана тышкы экономикалык толкундоолордун таасирин азайтуу болгонун белгилей кетүү керек.

Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн прогресси жалпы тенденцияларды чагылдырат, бирок жашыл экономиканын илгерилешинин натыйжалуулугун толук түшүндүрбөйт.

Жашыл экономиканы өнүктүрүү үчүн кабыл алынган чаралардын кесепеттерин жакшы түшүнүү үчүн экономикалык моделдөөнүн жеткиликтүү инструменттерин колдонуу сунушталды, алардын бири Кыргыз Республикасы үчүн атайын иштелип чыккан Жашыл экономика моделинин³ (мындан ары – ЖЭМ) алкагында системалык динамикалык моделдөө болуп саналат. ЖЭМ – пландалган экономикалык чаралардын микроэкономикалык натыйжаларын, кросс-секторалдык таасирин жана макроэкономикалык натыйжаларын эске алууга жөндөмдүү математикалык модель.

Кыргыз Республикасынын экономикасы, коом жана айлана-чөйрө 2019-жылы Кыргыз Республикасынын жашыл экономикасын өнүктүрүү программасынын алкагында иштелип чыккан саясий чараларды талдоо үчүн системалуу динамиканын методологиясын колдонуу менен моделденди. Иштелип чыккан модель климаттын өзгөрүшүнүн экономикалык кесепеттерин, ошондой эле климаттын өзгөрүшүн адаптациялоо жана жеңилдетүү боюнча ар кандай долбоорлорду ишке ашыруунун потенциалдуу натыйжаларын кыйла кеңири талдоо үчүн ийгиликтүү толукталышы мүмкүн.

Модель системалуу ой жүгүртүү принцибине – экономиканын бардык секторлорунун татаалдыгын жана өз ара байланышын эске алган жана системанын ичиндеги компоненттердин ортосундагы интерактивдүү мамилелерди, ошондой эле сырткы таасирлерди сүрөттөөгө бирдиктүү мамилени колдонгон ыкмага негизделген. Экономиканын негизги тармактарынын натыйжалуулугу саясаттын түз, кыйыр жана индукцияланган натыйжаларын эске алуу менен бааланат. Ушул себептен улам системалуу ой жүгүртүү ыкмасы жашыл жана туюк циклдеги экономиканы өнүктүрүү, климаттын өзгөрүшүнө адаптация болуу жана анын кесепеттерин жеңилдетүү боюнча пландарды талдоо үчүн кеңири колдонулат.

Модель биринчи жолу 2012-жылы ЮНЕП менен Жашыл экономика боюнча өнөктөштүк демилгесинин алкагында жүргүзүлгөн иштин натыйжасында иштелип чыккан. Андан бери ар кайсы өлкөлөр үчүн адаптацияланган 50дөн ашык ЖЭМ, анын ичинде Кыргызстан үчүн версиясы түзүлдү. ЖЭМ 50 өлкөдө бир катар саясий процесстерди

³ Басси, А. М. (2015-жыл). “Комплекстүү саясатты иштеп чыгууга жана баалоого өтүү: жашыл экономика модели”. Айлана-чөйрө жана климаттык технологиялар, 16-том, 1-чыгарылып.

негиздөө үчүн жана акыркы убакта Улуттук деңгээлде аныкталган салымдарды – УДАС (мисалы, Эфиопияда), Аз көмүрөктүү өнүгүү стратегияларын – LEDS (мисалы, Казакстанда) жана Узак мөөнөттүү стратегияны – УМС (мисалы, Венгрияда) иштеп чыгуу үчүн колдонулат.

ЖЭМ бардык версиялары төрт негизги капиталды (физикалык, адамдык, социалдык жана табигый) камтыйт, алар кайтарым байланыш циклдери (күчөтүүчү же теңдөөчү) ачык көрсөтүү аркылуу өз ара байланышта. Кыргыз Республикасынын жашыл экономика модели дайыма толукталып турат жана 2020–2023-жылдары энергетика, айыл чарба, транспорт жана туризм тармактарында 25тен ашык саясий чараны моделдөө жүргүзүлгөн. Моделге толуктоолор жергиликтүү адистер тарабынан иштелип чыккан, алар 2018-жылдан бери GIZ (BMZ, SDC, EU), PAGE/UNDP колдоосу менен окутулууда. Азыркы учурда 15 моделдөөчүдөн турган топ бар.

Жашыл экономиканы өнүктүрүүнүн сценарийлерин карап чыгуу үчүн ЖЭМдин жардамы менен моделдөөнү колдонууну кеңейтүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдары менен тыгыз байланышта системалуу иштөөнү талап кылат.

ЖЭМди институтташтыруу төмөнкү артыкчылыктарды берет:

1) ЖЭМди киргизүү процессинин институттук эс тутумун камсыз кылуу жана аны өлкөнү өнүктүрүүнү стратегиялык пландоо үчүн колдонуу;

2) Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүү боюнча негизделген чечимдерди иштеп чыгуу үчүн Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинин аналитикалык ишинин сапатын жогорулатуу;

3) жашыл экономиканын моделинин негизинде иштелип чыккан өнүгүүнүн ар кандай сценарийлерин талдоодо жана иштеп чыгууда мамлекеттик органдарга көмөк көрсөтүү; сунушталган ар кандай чараларды ишке ашыруунун кесепеттерин баалоо жана талдоо;

4) өлкөнүн туруктуу өнүктүрүүнү камсыз кылуу боюнча ар кандай эл аралык милдеттенмелерди аткарышы боюнча отчеттуулукту даярдоого көмөк көрсөтүү;

5) жашыл экономиканы өнүктүрүүнү жана туруктуу өнүгүүнү илгерилетүү боюнча маалымат жана тажрыйба алмашуу үчүн башка өлкөлөрдүн аналитикалык институттары менен тыгыз өз ара аракеттенүү;

6) туруктуу өнүгүү үчүн негиздүү чараларды иштеп чыгуу үчүн илимий, академиялык чөйрөлөр жана бизнес-ассоциациялар менен тыгыз өз ара аракеттенүү;

7) стратегиялык пландоо жана туруктуу өнүктүрүү маселелери боюнча моделдөөчүлөрдүн, мамлекеттик органдардын потенциалын туруктуу жогорулатууну камсыз кылуу;

8) туруктуу өнүгүү, жашыл экономика, туруктуу жеке сектор жаатындагы илимий эмгектердин жана изилдөөлөрдүн маалыматтар базасын түзүү.

4-глава. Табигый экосистемалар жана биотүрдүүлүк

Кырдаалды талдоо. Табигый экосистемаларды, токойлорду, жайыттарды, түшүмдүү айыл чарба жерлерин, суу ресурстарын камтуучу жаратылыш капиталы база болуп саналат жана ошол эле учурда тез түгөнүүдөн жана бузулуудан улам экономиканын өнүгүүсүн чектөөчү фактор болуп саналат.

Кыргызстандын атаандаштык артыкчылыгы айлана-чөйрөнүн функцияларын аткарууну, экологиялык параметрлердин туруктуулугун сактоону жана экономикалык иш үчүн база түзүүнү уланткан сакталып калган экосистемалардын болушу саналат. Бул өлкөнү бай биологиялык жана генетикалык түрдүүлүккө ээ уникалдуу жаратылыш аймагы катары мүнөздөйт. Экологиялык туруктуулукту камсыз кылуудагы жана климаттын калыптанышындагы негизги роль Кыргызстандын токойлоруна таандык. Өлкөдө көп түрдүү токойлор бар, алардын региондун башка өлкөлөрүндө биотүрдүүлүктүн концентрациясы боюнча аналогу жок.

Кыргыз Республикасынын аймагы планетанын 200 артыкчылыктуу экологиялык региондорунун катарына кирет. Бул түрлөрдүн ар түрдүүлүгүнүн эң жогорку концентрациясы – дүйнө флорасынын 2 %га жакыны жана дүйнө фаунасынын 3 %ынан ашыгы менен шартталган. Республиканын аймагында 11 маанилүү негизги орнитологиялык аймак аныкталган, үч көл – Ысык-Көл (1976-жылдан бери), Чатыр-Көл (2005-жылдан бери) жана Соң-Көл (2011-жылдан бери) эл аралык маанидеги суулуу-саздуу жерлердин тизмесине (Рамсар тизмесине) киргизилген: Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругу (1979-жылы) жана “Ысык-Көл” биосфералык аймагы (2001-жылы) ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк биосфералык резерваттар тармагына киргизилген, 2016-жылдан бери Сары-Челек МБК, Беш-Арал жана Падыша-Ата МЖК ЮНЕСКОнун дүйнөлүк табигый мурастарынын тизмесине кирген, Казакстандын, Кыргызстандын жана Өзбекстандын биргелешкен күч-аракеттери менен түзүлгөн “Батыш Тянь-Шань” трансулуттук сериялык номинациясынын компоненттери болуп саналат.

2013-жылы Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүгө өтүү программасынын алкагында туруктуу өнүгүүгө өтүү экономикалык өсүштү адамдык баалуулуктардын призмасы жана жаратылыш ресурстарын акылга сыярлык пайдалануу аркылуу кароону болжолдоо аныкталган. 2019-жылы кабыл алынган жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы бул курсту улантып, туруктуулук түшүнүгүн

жашоо-тиричиликти камсыз кылуу системасын колдоо жана керектөөнүн мындай көлөмүн аныктоо катары кеңири түшүндүрдү, ал “жаратылыш капиталынын”, башкача айтканда, табигый ресурстардын запастарын бузбастан, тиешелүү деңгээлде белгисиз узак убакытка чейин сактоого жөндөмдүү.

Бирок мындай өтүү үчүн базалык потенциал түзүлсө да, өлкө өнүгүүнүн учурдагы экономикалык моделин жашыл багытка бура алган жок. Бүгүнкү күнгө чейин экономика жаратылыш ресурстарынын олуттуу көлөмүн интенсивдүү пайдаланууга негизделген. Жаратылыш капиталы олуттуу жоготууларга жана деградацияга ээ. Эксперттердин баалоосу боюнча өлкөнүн аймагынын 75 %дан ашыгы жаратылыш капиталынын деградация болуу жогорку тобокелдигине дуушар болууда. Экологиялык натыйжалуулуктун индекси (EPI) боюнча Кыргыз Республикасы 2016-жылы 71-орундан 2023-жылы 126-орунга түшүп, 7 жыл ичинде 55 позицияга көрсөткүчү начарлаган.

2019–2023-жылдарга жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын ишке ашырылышын талдоонун жыйынтыктарына ылайык иш-аракеттер планында аныкталган өлкөнүн туруктуу экосистемаларын камсыз кылуучу отуз үч чаранын ичинен он чара ишке ашырылган, он бир чара ишке ашырылган эмес, он эки чара ишке ашыруу процессинде же жарым-жартылай ишке ашырылган. Жетишсиз ишке ашыруунун себептери катары кадрлардын тез-тез алмашуусун, институционалдык эс тутумдун жана ырааттуулуктун алсыз системасын, ведомстволор аралык жана секторлор аралык өз ара аракеттенүүнүн жетишсиздигин жана толук эмес каржылоону бөлүп көрсөтүүгө болот. Чаралардын көпчүлүк тизмегин ишке ашыруу үчүн өнөктөштүктү куруунун жаңы ыкмалары, макулдашуу аянтчаларын түзүү, ресурстарды тартуу жана коюлган милдеттердин аткарылышына мониторинг жүргүзүү боюнча иштер талап кылынат.

Эл аралык милдеттенмелердин жана улуттук саясаттын контекстинде мамлекеттин алдында турган эң маанилүү милдет табигый экосистемаларды, түрлөрдү жана генетикалык түрдүүлүктү сактоо болуп саналат. Бул чөйрөдөгү дээрлик бардык стратегиялык документтер 2023 же 2024-жылдары ишке ашырылат жана жаңылоону талап кылат. Анын үстүнө кеңейип жаткан экономикалык иш жана калктын өсүшү экосистемага жол берилген таасир этүү чектерин жана айлана-чөйрөгө таасир этүүнүн лимиттерин так аныктоону, ошондой эле чечимдерди кабыл алуу системасында жаратылыш капиталын эске алууну талап кылат.

Деградацияланган райондордун 30 %ынан кем эмесин натыйжалуу калыбына келтирүү, жер жана башка экосистемалардын 30 %ынан кем эмесин натыйжалуу сактоо жана башкаруу, ошондой эле өлкөдө белгилүү түрлөрдүн жоголуп кетүү процессин токтотуу боюнча эл аралык максаттар болгон учурда өлкөдө Кыргыз Республикасынын

аймагынын 10 %ын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары (ӨКЖА) менен камтуу индикаторуна азырынча жетишиле элек. Кыргыз Республикасында ӨКЖА тармагын түзгөн корголуучу аймактардын бардык категориялары өлкөнүн аймагынын 7,37 %ын түзөт. Республикада Э.Д. Шукуров сунуштаган классификацияга ылайык экосистемалардын 20 классы бар.

Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары бардык негизги табигый экосистемаларды камтыбайт жана ишенимдүү экологиялык каркасты түптөбөйт. Экологиялык мейкиндиктин андан ары фрагменттелиши жана түрдүү популяциялардын жана ареалдардын бөлүктөрүнүн ортосундагы табигый байланыштардын жоюлушу өзгөчө коркунуч жаратат. Антропогендик кысымдан улам жайыттар болгон жапыз тоолуу жана орточо тоолуу экосистемалардын көпчүлүгү өздөрүн калыбына келтирүү мүмкүнчүлүгүн жоготту. Бул деградация генетикалык ресурстардын жоголушуна жана экологиялык орундардын кайра бөлүштүрүлүшүнө алып келет. Мындан тышкары климаттын тез өзгөрүшү табигый ресурстарга оорчулукту күчөтүүдө.

Кыргыз Республикасынын калкы жана экономикасы башка өлкө сыяктуу эле экосистема кызматтарын колдонот. Ошондуктан экосистемалардын деградациясы экономика, жергиликтүү жамааттар жана жалпы калктын жашоо сапаты үчүн олуттуу чакырыкка айланды. Чечимдерди кабыл алууда экосистемалык кызмат көрсөтүүлөрдүн жана экологиялык фактордун ролун жетишсиз баалоо көбүнчө салттуу көрсөткүчтөрдө жаратылыш капиталын жана айлана-чөйрөнүн деградациясын наркын чагылдыруунун өнүгүүсүнүн жоктугуна байланыштуу.

Ушуга байланыштуу чечимдерди кабыл алуу үчүн маанилүү инструмент болуп жаратылыш капиталын баалоо саналат. Бул мүмкүн болгон чечимдердин зоналарын жана өтүүгө болбой турган лимиттерди аныктоого мүмкүндүк берет. Кыргыз Республикасында экономикалык иште жаратылыш капиталын эсепке алуунун айрым мисалдары гана бар. Токойлорго жана туризмге карата жаратылыш капиталын эсепке алуу (ЖКЭ) үчүн WAVES Plus долбоорунун алкагында 2018-жылы Кыргыз Республикасынын токой фондунун токой продукциясынын улуттук экономикага кошкон салымы 11,3 миллиард сомду же өлкөнүн ИДПсынын 2 %га жакынын түзгөнү көрсөтүлгөн. Токойлордон түшкөн кирешенин 95,2 %ы (же 148,9 млн доллар) жакын жайгашкан жамааттарда калат. Бул токойлордун айылдык жамааттардын жашоосуна каражаттардын аялуу булактарын колдоодо маанилүү роль ойнойт. Суусамырда жердин деградациясы жана жаратылыш капиталынын жана экосистемалык кызматтардын агымдарынын ага байланышкан өзгөрүүлөрү тууралуу маалыматтарды талдоого багытталган долбоор ишке ашырылууда.

Бул контексттеги олуттуу милдет биотүрдүүлүк үчүн зыяндуу субсидияларды аныктоо жана жок кылуу, чектөө же реформалоо болуп саналат. БУУӨП баалоосу боюнча айыл чарбасында гана биотүрдүүлүккө терс таасирин тийгизе турган субсидиялар мамлекетке жылына 14,7 млрд сом “чыгаша” алып келет (2020-ж.). Башкача айтканда реформа субсидиялардын кеминде 20 %ын Кыргызстандын биотүрдүүлүгүнө оорчулукту азайтууга гана мүмкүндүк бербестен, жылына 2,9 миллиард сомдон ашык суммага жашыл долбоорлорду каржылоого мүмкүндүк берет.

Экинчи максаты бардык райондордун биотүрдүүлүктүн кызыкчылыгында жалпы комплекстүү мейкиндиктик пландоо жана/же башка натыйжалуу башкаруу процесстери менен камтылышын камсыз кылуу болуп саналат.

Натыйжалуу башкаруу бардык кызыкдар топтордун, анын ичинде жаштардын жана аялдардын катышуусуна негизделиши керек. Аялдардын саны жаратылыш ресурстары жана жаратылышты сарамжалдуу пайдалануу, айлана-чөйрөнү сактоо жана коргоо, ага келтирилген зыянды жоюу маселелери боюнча саясатты иштеп чыгуунун жана чечимдерди кабыл алуунун бардык деңгээлдеринде мурдагыдай эле аз. Алардын жаратылышты пайдалануудагы туура ыкмаларын жайылтуу жана мониторинг жүргүзүү жаатындагы тажрыйбалары жана көндүмдөрү көп талап кылынбайт.

Туристтик иштин жаратылыш ресурстарына тийгизген таасирин анча көңүлгө албоо дагы эле бар, атап айтканда, олуттуу жаратылыштык туристтик объекттер үчүн туристтик сыйымдуулуктун эсеби жок. Концепциясынын саясатынын деңгээлинде экологиялык туризмдин так түшүнүгү жана интеграциясы жок.

Шаар курууну өнүктүрүү жана калктуу конуштарды кеңейтүү табигый факторлорду, айлана-чөйрөнүн параметрлеринин сапатын стратегиялык баалоону, анын ичинде климаттын өзгөрүшүнүн контекстинде баалоону эске албастан жүргүзүлөт.

Айыл чарба сектору туруктуу айыл чарбасынын сейрек учуроочу практикасы, суунун жоготууларын азайтуу жана топуракты калыбына келтирүү менен экстенсивдүү өнүгүп жатат. Саясаттардын алкагында айыл чарбасын өнүктүрүү, биотүрдүүлүктү сактоо жана климаттын өзгөрүшү стратегияларынын ортосундагы үч тараптуу өз ара байланыш начар чагылдырылган. Жогоруда айтылгандай тармакта биотүрдүүлүк үчүн зыяндуу таасирин тийгизген субсидиялар колдонулат.

Өнөр жайдын өнүгүшү экосистемалардын экологиялык сыйымдуулугун жана табигый ресурстарды туруктуу пайдаланууну эске албастан ишке ашат.

Улуттук стратегиялык артыкчылыктар менен аларды жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана региондук жана жергиликтүү бийлик органдарынын түзүмдөрүнүн деңгээлинде

ишке ашыруусунун ортосунда ажырым сакталууда, бул стратегиялардын жер-жерлерде кечигүү менен жана төмөн деңгээлде ишке ашырылуу натыйжасын берет.

Экономикалык чөйрөдө башкаруу жана стратегиялык чечимдерди кабыл алууда айлана-чөйрөнү коргоо жана экосистеманы сактоо маселелери көп учурда артыкчылыкка ээ эмес. Ченемдик укуктук актылардын экологиялык экспертизасы өтө начар аткарылууда. Экономикалык императив экологиялык тобокелдиктерди эске алуудан жогору турат. Иштин мындай абалында кирешелерди калктын айрым топтору алат, ал эми тобокелдиктерди башкалар көтөрөт.

Айлана-чөйрөнү коргоо секторунда жаратылышты коргоо иши үчүн адам жана финансылык ресурстардын жетишсиздиги байкалууда. ӨКЖАдагы изилдөөлөр сыяктуу маанилүү функция жетиштүү каржыланбайт жана ӨКЖА жана мамлекеттик токой фондун коргоо үчүн жетиштүү ресурстар бөлүнбөйт. Жалпысынан 2019–2023-жылдары биотүрдүүлүктү сактоо боюнча өкмөттүн иш-чаралар пландарына киргизилген кечиктирилгис чараларды ишке ашыруу үчүн 2 млрд сомго жакын каражат зарыл болгон, анын 0,76 млрд сомго каржыланган. Ошол эле учурда улуттук Кызыл китепти жаңыртуу, жаңы өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын түзүү, учурдагы жана жаңы ӨКЖА инфраструктурасына олуттуу инвестициялар сыяктуу ресурстарды талап кылган жана маанилүү чаралар каралбайт.

Экосистемалардын абалына биотүрдүүлүктүн очокторуна жакын жашаган калктын иши олуттуу таасир этет. Жамааттар менен иштөө биотүрдүүлүктү жана экосистемаларды сактоо боюнча стратегиялык багыттардын бири болушу керек. Натыйжалуу башкаруу бардык кызыкдар топтордун, анын ичинде жаштардын жана аялдардын катышуусуна негизделиши керек. Иш жүзүндө айылдык аялдардын ишкердик демилгелеринин көптөгөн мисалдары бар, алар биотүрдүүлүктү сактоого гана өбөлгө түзбөстөн, жаратылыш ресурстарына көңүл буруу ишкердик ыкма менен айкалышкан жашыл экономиканын алкагында ийгиликтүү иштин үлгүсү болуп саналат.

Кыргыз Республикасы өзгөчө кооптуу зооантропоноздук инфекцияларга жогорку алсыздык даражасына ээ, анткени ал түрдүү продукцияларды өндүрүүнүн жана сатуунун глобалдык процесстеринин айкалышында жайгашкан, ал эми региондун экономикасы эмгек миграциясынан олуттуу көз каранды. Кыргыз Республикасында келечекте зооантропоноздук оорулардын булактары болушу мүмкүн болгон жапайы жаныбарлардын түрлөрү аныкталды. Демек, бүгүнкү күндө тобокелдиктерге жол бербөө боюнча алдын алуу чараларын көрүү зарыл.

Кыргыз Республикасында 2005-жылдан бери биокоопсуздук боюнча Картахен Протоколунун катышуучусу болгонуна карабастан, бүгүнкү күнгө чейин биокоопсуздук боюнча бир дагы улуттук механизм иштелип чыккан эмес, өлкөнүн биотүрдүүлүгү жана калктын саламаттыгы үчүн коркунуч келтириши мүмкүн болгон генетикалык модификацияланган организмдердин (ГМО) тобокелдиктерин баалоо жана тобокелдиктерди башкаруу боюнча улуттук стандарттар жана улуттук потенциал жок.

Маанилүү мүмкүнчүлүк катары климаттык каржылоонун архитектурасын өзгөртүү жана климаттын өзгөрүшүнө байланышкан көйгөйлөрдү чечүүгө эл аралык деңгээлде каражаттарды бөлүүнү белгилөө зарыл. Кыргыз Республикасында айлана-чөйрөнүн булганышын азайтууга да, өлкөнүн жаратылыштык потенциалын сактоого да финансылык каражаттарды тартуу үчүн чоң потенциал бар. Мындан тышкары карыздарды жаратылышка алмашуу жана тематикалык мамлекеттик облигацияларды чыгаруу мүмкүнчүлүгү бар, бул мамлекеттик каражаттарды экологиялык милдеттер блогунга жумшоого түрткү берет. Климаттын өзгөрүшүнө байланышкан жоготууларды жана зыяндарды, анын ичинде жергиликтүү жамааттардын чыгымдарын жоготуулардын жана зыяндардын ордун толтуруу үчүн жаңы түзүлгөн Эл аралык фонду менен өз ара аракеттенүү аркылуу жабуу мүмкүнчүлүктөрүн иштеп чыгуу керек (БУУ КӨАКтын алкагында).

Стратегиялык чечимдердин аткарылышына үзгүлтүксүз мониторингдин жана баалоонун жыйынтыктарын ачык кылуу зарыл. Учурда алар ведомстволор ичинде жана жалпы коомчулукка жана эксперттик коомчулукка жеткиликсиз бойдон калууда, демек кайтарым байланыш жок, бул бардык деңгээлдерде натыйжалуу саясатты камсыз кылууга мүмкүндүк бербейт.

Максаты: башкарууну өркүндөтүү, жаратылыш капиталын эсепке алуу, туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу жана калктын бардык топтору үчүн жаратылыш ресурстарына адилеттүү жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу боюнча экономикалык жана социалдык чараларды көрүү аркылуу өлкөнүн аймагынын кеминде 30 %ында экосистемалардын бүтүндүгүн жана туруктуулугун сактоо, калыбына келтирүү.

Максатка жетүү төмөнкү милдеттерди чечүү аркылуу пландалат.

1-милдет. Туруктуу өнүгүү жана климаттын өзгөрүшү шартында экосистемаларды жана биотүрдүүлүктү сактоо боюнча экологиялык саясатты түзүү.

Милдетти аткаруунун алкагында бир катар стратегиялык документтерди, анын ичинде биотүрдүүлүктү сактоо боюнча артыкчылыктарды, биотүрдүүлүктү каржылоо боюнча планды, аз көмүрөктүү өнүгүү концепциясын, “Токой жана биотүрдүүлүк” секторунун климаттын өзгөрүшүнө адаптация болуусунун улуттук

планы жана башкаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу пландалууда. Ченемдик укуктук документтерди, анын ичинде калктуу конуштардын бак-дарактарын коргоо жөнүндө мыйзамды, айлана-чөйрөгө мамлекеттик мониторинг жүргүзүү жөнүндө жобону ж.б. иштеп чыгуу жана кабыл алуу жана аларга өзгөртүүлөрдү киргизүү талап кылынат. Бул биотүрдүүлүктү сактоо жана климаттын өзгөрүшү чөйрөсүндөгү улуттук саясаттын зарыл алкактарын белгилейт. Айлана-чөйрөгө (АЧ) мамлекеттик мониторинг жүргүзүү жөнүндө жобону иштеп чыгуу аркылуу экологиялык мониторингди жөнгө салууну күчөтүү пландалууда, ал АЧ мамлекеттик мониторинг жүргүзүүнүн бирдиктүү системасын жүзөгө ашыруу, уюштуруу жана иштөө тартибин, АЧ мамлекеттик мониторинг жүргүзүү боюнча мамлекеттик маалыматтар фондун түзүү жана эксплуатациялоо тартибин аныктайт. Биотүрдүүлүк жаатында мамлекеттик мониторингдин жана изилдөөлөрдүн узак мөөнөттүү программаларынын приоритеттүү темаларынын тизмеси сейрек кездешүүчү жана жоголуп бараткан түрлөргө, табигый экосистемаларга, жашаган чөйрөсүнө, өсүмдүктөргө жана инвазивдүү бөтөн түрлөргө өзгөчө көңүл буруу менен иштелип чыгат. Мониторингдин жыйынтыгы биотүрдүүлүк боюнча улуттук маалыматтык системада чагылдырылат.

2-милдет. Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарында (мындан ары – ӨКЖА) жаратылыш капиталын сактоо.

Бул милдет улуттук жана жергиликтүү маанидеги жаңы өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын түзүү, учурдагы ӨКЖА аянттарын сактоо жана алардын иштешинин сапатын жана туруктуулугун жогорулатуу боюнча чараларды көрүү аркылуу ишке ашырылат. Климаттын өзгөрүү шартында сактоо чараларын талап кылган экосистемаларды аныктоо жана кызыкдар тараптардын потенциалын жогорулатуу максатында изилдөө иштерин жүргүзүү боюнча чаралар пландалган. ӨКЖА иштөө сапатын, ресурстарды тартуунун жана сарптоонун натыйжалуулугун жогорулатуу, иштин натыйжалуулугун баалоонун жаңы инструменттерин интеграциялоо чаралары каралган. ӨКЖАда башкаруунун сапатын жогорулатуу жана кызматкерлер жана бардык кызыкдар тараптардын потенциалын жогорулатуу боюнча системалуу иштин чаралары камтылган.

Натыйжаларга жетүү үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жергиликтүү маанидеги ӨКЖА жана микрокоруктарды түзүүгө дем берүү аркылуу биотүрдүүлүктү сактоого активдүү катышат.

Аныкталган тобокелдиктерге байланыштуу башка категориядагы коруктардын жана ӨКЖА өзөктүү зоналарынын аянтын кыскартууга жана ӨКЖА коргоо категориясын төмөндөтүүгө мораторий киргизүү пландалууда. Деграацияланган экосистемаларды калыбына келтирүү

боюнча иштерге дем берүү максатында компенсациялык механизмди иштеп чыгуу болжолдонууда.

3-милдет. Климаттын өзгөрүү шартында токой экосистемаларын жана түрлөрдүн ар түрдүүлүгүн сактоо жана туруктуу пайдалануу.

Натыйжага жетүү үчүн токойду калыбына келтирүү жана токой аянттарын кеңейтүү, өрттүн, зыянкечтердин жана токойлорду мыйзамсыз кыюунун тобокелдиктерин азайтуу боюнча чаралар ишке ашырылат. Өлкөнүн уникалдуу токойлорун сактап калуу жана алардын экосистемалык функцияларын таануу үчүн башкаруу системасына жогорку жаратылышты коргоо баалуулугуна ээ токойлордун концепциясы киргизилет. Анын негизинде зоналарга бөлүү жана пайдалануу режимдерин ишке ашыруу жүргүзүлөт. МТФтин деградацияланган жерлерин, токой эмес жана түшүмдүүлүгү төмөн жерлерин мисте, бадам, жаңгак жана башка жергиликтүү өсүмдүктөрдүн уникалдуу сортторун калыбына келтирүү үчүн бул жерлерди пайдалануу максатында инвентаризациялоо жана картага түшүрүү жүргүзүлөт.

Калктуу конуштарды жашылдандырууда токой чарбасынын ролу жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өз ара пайдалуу кызматташтыкты чындоо аркылуу бекемделет.

Токой чарбасы чөйрөсүндө адистердин потенциалын жогорулатуу боюнча чаралар жана калк үчүн маалыматтык өнөктүктөр пландалууда. Түрлөрдүн ар түрдүүлүгүн сактоо максатында Кызыл китепти жаңылоо үчүн талаа изилдөөлөрүн, айыл чарбасынын жапайы жаныбарлардын популяциясына басымын төмөндөтүү боюнча чараларды, ошондой эле Кызыл китепке киргизилген жаныбарларды коргоо боюнча чараларды өткөрүү каралган. Жапайы жаныбарларды пайдаланууга негизделген экономикалык ишти жөнгө салуу максатында жапайы жаныбарларды капаста кармоо эрежелери жана нормативдери, жапайы жаныбарлардын питомниктерин каттоо жана контролдоо жол-жоболору иштелип чыгат, аңчылыкка чектөө чаралары киргизилет.

4-милдет. Деградацияланган жерлерди калыбына келтирүү деградацияланган жерлерди этап-этабы менен калыбына келтирүү боюнча саясий документти жана тиешелүү методикаларды, жайылма токойлорду калыбына келтирүү программаларын иштеп чыгуу, ошондой эле гендердик аспектилерди эске алуу менен деградацияланган айыл чарба жерлерин жана жайыттарды калыбына келтирүү демилгелерин колдоо аркылуу жетишилет. Жайыт экосистемаларын калыбына келтирүүгө өзгөчө көңүл бурулат.

5-милдет. Өнүктүрүүнү пландоодо экосистемалардын, жаратылыш капиталынын баалуулуктарын жана экологиялык тобокелдиктерди баалоону эске алуу.

Милдет айлана-чөйрөнү коргоо жана биотүрдүүлүк маселелерин жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү боюнча стратегиялык документтерге жана жергиликтүү, райондук жана регионалдык деңгээлде өнүктүрүү пландарына интеграциялоо жолу менен ишке ашырылат. Биотүрдүүлүктү сактоого чыгымдар бааланат, Экосистемалык кызмат көрсөтүүлөрдү экономикалык баалоо методикасы иштелип чыгат, анын негизинде экосистеманын мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен жаратылышты пайдалануу ченемдери иштелип чыгат. Туризмди тең салмактуу өнүктүрүү чөйрөсүндө бир катар маанилүү объекттер үчүн туристтик сыйымдуулукту эсептөө жүргүзүлөт, көбөйтүү үчүн сунушталган мыкты тажрыйбаларды аныктоо үчүн экологиялык туризмдин айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин баалоо жүргүзүлөт. ӨКЖАнын аймагында экономикалык жана экологиялык кызыкчылыктарды жөнгө салуу үчүн ӨКЖАнын аймагында туристтик объекттерди жайгаштырууга конкурстарды өткөрүү боюнча типтүү жобо киргизилет, ӨКЖАда келишимдер жана ижара шарттары жөнүндө маалыматтар жалпыга жеткиликтүү болот.

Терс экологиялык кесепеттердин алдын алуу максатында тиешелүү кызматкерлердин потенциалын жогорулатуу жана бул ишти уюштуруу боюнча иш-чаралардын ведомстволук планын иштеп чыгуу аркылуу ченемдик укуктук актыларга экологиялык экспертиза жүргүзүү инструментин күчөтүү пландалууда.

6-милдет. Экосистемаларды жана биотүрдүүлүктү сактоого дем берүүнүн экономикалык механизмдерин киргизүү.

Милдеттин алкагында Биотүрдүүлүктү каржылоо планынын алкагында механизмдерди киргизүү, Жаратылышты жана биотүрдүүлүктү сактоо боюнча трасттык фондду түзүү жана каржылоо үчүн артыкчылыктуу долбоорлордун тизмегин аныктоо боюнча чаралар ишке ашырылат. Туристтик уюмдар үчүн экосистемаларды жана биотүрдүүлүктү сактоо боюнча чараларды ишке ашырууга дем берүүлөр иштелип чыккан. Терс финансылык жөнгө салууну кыскартуу боюнча чаралар катары калкка жана бизнеске мамлекеттик колдоо чараларынын айлана-чөйрө үчүн потенциалдуу зыянын аныктоо жана бул субсидиялардын зыянын минималдаштыруу жана аларды жоюу методикасын иштеп чыгуу каралган.

Биотүрдүүлүктү сактоо үчүн ресурстардын агымын жогорулатуу үчүн региондорду өнүктүрүү фонддорунун каражаттарынын эсебинен каржылоо мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, туристтик уюмдарды бул ишке интеграциялоо жана жаратылышты коргоо максатында туристтерден экологиялык жыйымды киргизүү пландалган.

7-милдет. Жаратылышты сактоочу технологияларды киргизүү.

Натыйжаларга жетүү үчүн тоо-кен секторунда ресурстарды үнөмдөөчү жана аз калдыктуу технологияларды колдонуу

методикалары киргизилет. Техникалык-экономикалык негиздемени иштеп чыгууга жана экологиялык экспертиза милдеттүү болгон ар бир ири инвестициялык долбоор үчүн коомдук талкууларды өткөрүү менен АЧТБ блогуна өзгөчө көңүл бурулат. АЧТБ жол-жобосун жөнгө салуучу документтердин сапаты жакшыртылат, жер казынасын пайдалануу процессинде бузулган жерлерди рекультивациялоо жөнүндө жобого, өсүмдүктөрдүн аборигендик түрлөрүн рекультивациялоо талаптарына өзгөртүүлөр киргизилет, сууну алууну жана пайдаланууну жөнгө салуу жол-жоболору иштелип чыгат.

8-милдет. Айлана-чөйрөнүн булгануу тобокелдиктерин азайтуу.

Сегизинчи милдеттин алкагында АЧТБ жол-жобосунун натыйжалуулугун жогорулатуу, экологиялык экспертиза боюнча чаралар жана экологиялык маанилүү чечимдерди кабыл алууга коомчулуктун сапаттуу катышуусун камсыз кылуу пландалган. Милдет ошондой эле зооантропооздук инфекциялардын тобокелдигин азайтуу боюнча чараларды, биокоопсуздук, атап айтканда тирүү өзгөртүлгөн организмдер менен иштөө, тиешелүү министрликтердин жана экологиялык мониторинг үчүн жооптуу ведомстволордун алдындагы аналитикалык лабораториялардын потенциалын жогорулатуу боюнча чараларды ишке ашыруу аркылуу жүзөгө ашырылат.

9-милдет. Климаттын өзгөрүшүнө адаптациялоо.

Милдетти жүзөгө ашыруунун алкагында экономиканын секторлорунун алсыздыгын талдоо жана климаттын өзгөрүшүнө адаптациялоо боюнча сектордук программаларды иштеп чыгуу, климаттын өзгөрүшү боюнча статистикалык индикаторлордун топтомун киргизүү, парник газдарынын бөлүнүп чыгышына мониторинг жүргүзүү, отчеттуулук жана верификациялоо системасын киргизүү, климаттын өзгөрүшүнүн биотүрдүүлүккө, токой зыянкечтерине жана ооруларга, токой өрттөрүнө, токойлордун чектеринин өзгөрүшүнө жана токойдун өндүрүмдүүлүгүнө таасирин болжолдоо жана сценарийдик талдоо моделин иштеп чыгуу боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү, токой ишин жүргүзүү маалыматтарына токойлордогу көмүртек агымын эсепке алууну интеграциялоо, Бишкек шаарында жана Чүй облусунда абанын сапатын жакшыртуу планын жаңыртуу жана калктуу конуштарды жашылдандыруу боюнча чаралар пландалууда.

10-милдет. Эл аралык деңгээлдеги сүйлөшүүлөргө катышуунун натыйжалуулугун жогорулатуу. Милдетти жүзөгө ашыруу министрликтердин жана ведомстволордун кызматкерлеринин климаттык дипломатия маселелери боюнча потенциалын жогорулатуу, улуттук делегациянын климат боюнча кийинки СОРго даярдыгын жана сапаттуу катышуусун камсыз кылуу, “жаратылышка негизделген чечимдер” боюнча өлкөнүн позициясын иштеп чыгуу, биотүрдүүлүк

боюнча СОРго жана биотүрдүүлүктү сактоо маселелерин жөнгө салуучу конвенцияларга сапаттуу катышууну камсыз кылуу аркылуу ишке ашырылат.

Күтүлгөн натыйжалар:

1) Кыргыз Республикасынын эл аралык милдеттенмелери боюнча милдеттенмелерди интеграциялоо менен 2030-жылга чейин биологиялык түрдүүлүктү сактоо боюнча негизги стратегиялык документтер иштелип чыкты;

2) жаратылыш капиталын сактоо жана анын туруктуу көбөйтүү үчүн өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын тармагы кеңейди, аянттары көбөйдү жана натыйжалуулугу жогорулады;

3) токойлордун аянттары көбөйдү, коргоо жана мониторинг күчөтүлдү;

4) сейрек кездешүүчү жана жок болуп кетүү коркунучунда турган жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн популяцияларын эсепке алуу жана мониторинг жүргүзүү жакшыртылды;

5) биотүрдүүлүктү, экосистемаларды жана жаратылыш ресурстарын сактоо жана көбөйтүүгө жана климаттын өзгөрүшүнө адаптациялоого багытталган каржылоо көбөйдү;

6) биотүрдүүлүк үчүн терс финансылык субсидиялар кыскарды;

7) туризмдин жана айыл чарбасынын экосистемаларга тийгизген терс таасири азайды;

8) эл аралык деңгээлде климаттын өзгөрүшүнө жана биотүрдүүлүк маселелери боюнча процесстерге катышуунун сапаты жогорулады;

9) жарандык коом институттары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен конструктивдүү өз ара аракеттенүү аркылуу тобокелдиктерди азайтуу жана экологиялык иштин натыйжалуулугун жогорулатуу, бардык деңгээлдеги тиешелүү министрликтердин кызматкерлеринин квалификациясын жогорулатуу боюнча кабыл алынган чечимдердин сапаты жогорулады;

10) биотүрдүүлүктү жана экосистемаларды сактоо жана туруктуу пайдалануу маселелери жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын социалдык-экономикалык өнүктүрүү пландарына интеграцияланды.

5-глава. Жашыл экономиканы өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары

§ 1. Жашыл энергетика

Кырдаалды талдоо. Кыргыз Республикасы ар кандай кайра жаралуучу энергия ресурстарына бай. Өлкөнүн гидроэнергетикалык ресурстары электр энергиясын өндүрүү үчүн колдонулганы менен

(КЭЭБдин маалыматы боюнча ири ГЭСтердин иштеп чыгуусу 2024-жылы электр энергиясынын болжол менен 85 %ын, кичи ГЭСтер болжол менен 2,3 %ын түзгөн) күн фотоэлектр энергиясы, шамал энергиясы жана биоэнергия сыяктуу башка кайра жаралуучу булактар иш жүзүндө колдонулбаган бойдон калууда.

Кыргыз Республикасынын гидроэнергетикалык ресурстары 268 дарыядан, 97 ири каналдан жана 18 резервуарда турат, алардын жалпы электр энергиясын иштеп чыгуу потенциалы жылына 143 млрд ТВт/с түзөт. Бүгүнкү күндө бул потенциалдын 10 %га жакыны гана пайдаланылат.

Анча чоң эмес дарыялардын жана суу жолдорунун гидроэнергетикалык потенциалы болжол менен жылына 5–8 млрд ТВт/саатка жетет. Ошентип Кыргызстандын гидроэнергетика секторунда өнүктүрүү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөр бар; айрым өлкөлөр гидроэнергетикалык потенциалынын 30 %дан ашыгын колдоно алышат⁴.

IRENA⁵ агенттиги (ЭКБЭА) тарабынан аткарылган өлкөдөгү күн фотоэлектр ресурстарын алдын ала баалоо көрсөткөндөй, өлкөнүн аянтынын 3 645 км² ашыгы күн фотоэлектр системасын жайгаштырууга ылайыктуу (башкача айтканда жарактуулукту баалоо 50 %дан ашат). Жалпы аянты 26 км² болгон үч идеалдуу зонаны (жарактуулукту баалоо 75 %дан ашык) жалпы кубаттуулугу 650 МВт болгон өнөр жай күн фотоэлектр системасын жайгаштыруу үчүн колдонсо болот.

Келечектүү шамал ресурстары ЭКБЭАга ылайык болжол менен 94 миң км² камтыйт жана жер үстүндөгү шамал энергия системасы үчүн 50 %дан жогору жарактуулукту баалоого ээ. Ошондой эле талдоонун жүрүшүндө жалпы аянты 2304 км² ашык 77 идеалдуу шамал зонасы (жарактуулукту баалоо 83 %дан ашык) аныктаган, аларды кубаттуулугу 5,8 ГВт жакын шамал энергетикасы долбоорлорун ишке ашыруу үчүн колдонууга болот. Шамал зоналары Тажикстан менен чек аранын боюнда Ош облусунун түштүгүндө, Нарын облусунун түндүгүндө жана түштүгүндө, Ысык-Көл облусунун түштүгүндө жайгашкан. Башка ушундай зоналар Баткен облусунун батыш бөлүгүндө жана Чүй облусунун түштүгүндө жайылып жайгашкан.

2023-жылы USAIDдин “Борбордук Азиядагы энергетика” долбоорунун алкагында жүргүзүлгөн ЭКБ Кыргыз Республикасынын энергетикалык системасына интеграциялоо боюнча изилдөөнүн жыйынтыктары берилген, анда кыска мөөнөттү келечекте киргизилүүчү 2025-жылга карата жалпы көлөмү 1050 МВт (850 МВт күн жана 200 МВт шамал станциялары) жана 2035-жылга карата

⁴ Кыргыз Республикасы - Тандалган маселелер, Эл аралык валюта фонду, Вашингтон округу, www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr1656.pdf.

⁵ <https://www.irena.org/Publications/2022/Dec/RRR-Kyrgyz-Republic>

1750 МВт ЭКБны географиялык диверсификациялоону камсыз кылуу сунушталат.

Ысык-Көл облусу – өлкөнүн негизги геотермалдык булактары жайгашкан жер. Калган геотермалдык ресурстар Чүй облусунда жайгашкан. Туристтик базалары бар зоналарда бул булактар кээде жылытуу жана ысык суу менен камсыз кылуу үчүн колдонулат. Башка жерлерде алар негизинен бальнеологиялык курорттор же медициналык максаттарда колдонулат. Геотермалдык ресурстар салыштырмалуу төмөн температурага ээ (55-60 °С ашпайт), алар минералдардын жогорку курамы менен мүнөздөлөт, бул материалдардын туз чөгүп кетишине жана коррозиясына алып келет жана ошого жараша алардын колдонулушун чектейт⁶.

ЭКБ олуттуу өздөштүрүүдө Кыргыз Республикасында жылына 140 миң тоннага чейин суутек өндүрүү үчүн ресурстук потенциал пайда болот. Бирок өлкөдө газды ташуунун учурдагы инфраструктурасы эскириген (35 жыл жана андан көп), аны суутекти ташуу үчүн колдонуу азырынча актуалдуу эмес. Кыргыз Республикасында азырынча аз көмүртектүү суутек жаатында ишке ашырылган пилоттук долбоорлор жок жана корпоративдик сектор тарабынан суутек экономикасы жаатындагы мүмкүнчүлүктөрдү изилдөө жөнүндө маалымат жок. Өтө зарыл болгон энергиянын тартыштыгы көйгөйлөрүн чечүүгө жана электр энергетикалык жана газ инфраструктурасын жаңылоого жараша Кыргыз Республикасы аз көмүртектүү суутекти өндүрүп, аны транспорт секторунда (мунай продукттун ордуна), ошондой эле ГЭС жана башка ЭКБны бирдей эмес иштеп чыгууну компенсациялоочу энергияны сактоо системасы катары колдоно алат⁷.

Суу менен камсыз болуунун сезондук туруксуздугу, сел, суу ташкыны, дарыялардын жээктеги эрозиясы, жер көчкү окуялары, потенциалдуу сейсмикалык тобокелдик, катаал кышкы аба ырайынын шарттары, анын ичинде үйөр (шугу) чакан ГЭСтерди курууда жана эксплуатациялоодо көйгөй болуп саналат. ГЭСти долбоорлоодо жаратылыш шарттарын, экосистемаларды жана биотүрдүүлүктү коргоону эске алуу керек. Курулуш үчүн зарыл шарттар болуп тоо тектерин, климаттын өзгөрүшү менен байланышкан дарыялардын гидрологиялык режиминин өзгөрүшүн эске алуу саналат.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын энергетика сектору республиканын ички керектөөчүлөрүн камсыз кылуу үчүн жаңы генерациялоочу кубаттуулуктарды жетишсиз ишке киргизүү, ИДПнын жогорку энергетикалык сыйымдуулугу жана жагымсыз климаттык

⁶ Baybagyshov and Degembaeva, 2019

⁷ КМШ өлкөлөрүндө аз көмүртектүү суутекти өндүрүү жана анын суутек экосистемасын жана экспорттук потенциалын өнүктүрүүдөгү ролу, Бириккен Улуттар Уюмунун Европа экономикалык комиссиясы тарабынан чыгарылган Бириккен Улуттар Уюмунун басылмасы, Женева 2023, https://unece.org/sites/default/files/202304/RU_Sustainable%20Hydrogen%20Production%20Pathways_final.pdf сайтында жеткиликтүү

кырдаал менен байланышкан кризисте турат. Өлкөнүн керектөөлөрүн жабуу үчүн 2024-жылы Казакстандан, Түркмөнстандан жана Россия Федерациясынан электр энергиясын импорттоо 3,6 млрд кВт/саатты же 2024-жылы жалпы бөлүштүрүлгөн электр энергиясынын 19 %ынан ашыгын түзгөн. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2023-жылдын 1-августундагы Жарлыгы менен Кыргыз Республикасынын энергетика тармагында 2026-жылдын 31-декабрына чейинки мөөнөткө өзгөчө режим киргизилген.

Энергетика сектору мурдагыдай эле парник газдарынын (ПГ) жана атмосфералык абаны булгоочу заттардын чыгарылышы боюнча лидер бойдон калууда. Чыгаруулардын жана сиңирүүлөрдүн улуттук кадастрынын маалыматтары боюнча 2018-жылы “Энергетика” секторунун жалпы ПГ чыгаруусу көлөмү (көмүр кычкыл газы, метан жана азот кычкыл газы) 10 923,480 миң тонна CO₂ экв. түзгөн, ал 2020-жылы COVID-19 пандемиясынын таасиринин натыйжасында 7 648,189 миң тонна CO₂ экв. чейин азайган. Түздөн-түз парник газдарынан тышкары, сектордо атмосфералык абаны булгоочу башка прекурсордук газдарды да чыгаруу болууда. Ошентип 2020-жылы бул чыгаруулар: NO_x – 6,943 миң т, CO – 137,396 миң т, NMVOC (метан эмес учуучу органикалык кошулмалар) – 8,919 миң т, SO₂ – 48,288 миң тонна.

Кыргызстандын жаңыланган улуттук деңгээлде аныкталуучу салымы (Кыргыз Республикасы, 2021-ж.) 2030-жылы бүтүндөй экономика үчүн парник газдарынын чыгуусун ОХД 15,97 %га төмөндөтүү боюнча өлкөнүн милдеттенмесин карайт. Мындан тышкары эл аралык колдоо менен Кыргыз Республикасы 2030-жылы ОХД жалпы 43,62 %га төмөндөтүүгө жетишүү үчүн кесепеттерди жеңилдетүү боюнча чараларды ишке ашыра алат. Бул көлөмдөн энергетиканын үлүшү 12,76 %ды жана тиешелүү түрдө шартсыз жана шарттуу максаттарда 40,39 %ды түзөт. Шартсыз максаттардын алкагында Кыргыз Республикасындагы Газпромдун пландарын ишке ашыруу аркылуу үй чарбаларын жана от казандарды газдаштыруу жана орнотулган кубаттуулугу 10,01 МВт болгон жеке чакан ГЭСтерде электр энергиясын иштеп чыгуу аркылуу гана көмүрдү керектөөнү азайтуу пландалууда. Шарттуу максаттардын алкагында, башкача айтканда тышкы каржылоо талап кылынган максаттардын алкагында, энергетика сектору үчүн ЭКБны, гидроэнергетиканы өнүктүрүү, берүүдө жана бөлүштүрүүдө электр энергиясынын жоготууларын азайтуу, ПГ чыгышына мониторинг жүргүзүү жана отчеттуулук боюнча сектордун потенциалын жана калктын маалымдуулугун жогорулатуу боюнча милдеттер киргизилген.

Кыргызстан Борбордук Азиянын бириктирилген энергетика системасында турат, ага Кыргызстандан тышкары, Өзбекстан, Казакстан, Тажикстан кирет. Бириктирилген энергетика системасына

мүчө болуу ЕАЭБдин алкагында электр энергиясынын рыногун өнүктүрүү, ошондой эле күн жана шамал системаларын пайдалануу менен электр энергиясын өндүрүүнү киргизүүдө Борбордук Азия өлкөлөрүнүн энергетика системаларын тең салмакташтыруу үчүн маанилүү.

2019-жылы ЕАЭБдин мүчөлөрү, анын ичинде Кыргыз Республикасы бирликтин жалпы электр энергия рыногун түзүү жөнүндө эл аралык келишимге кол коюшкан⁸. ЕАЭБдин жалпы бирликтик электр энергия рыногу 2027-жылдын 1-январынан тартып иштей баштайт деп күтүлүүдө⁹.

Кыргызстан ошондой эле Борбордук Азиянын энергетика системасын Түштүк Азия – Кыргызстан, Тажикстан менен Афганстан жана Пакистан менен байланыштырууга багытталган CASA-1000 долбооруна катышат.

2018–2040-жылдары Кыргыз Республикасынын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясына ылайык өлкөнүн келечегинин көз карашы жаратылыш менен гармонияда жашоого негизделген экономиканын жаңы моделин түзүүнү камтыйт жана таза энергия менен мүнөздөлөт.

2018–2040-жылдары Кыргыз Республикасынын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясына ылайык Кыргызстан башка өлкөлөр менен катар глобалдык туруктуу өнүгүү максаттарына жетүүгө салым кошуу боюнча өзүнө милдеттенме алган. ТӨМ 7 максаты бардыгы үчүн жеткиликтүү, ишенимдүү, туруктуу жана заманбап энергия булктарына жетүүнү камсыз кылуу болуп саналат. ТӨМ 7 индикаторлорунун алкагында Кыргыз Республикасы электр менен камсыздоого жалпы жеткиликтүүлүккө жетишкен, бирок экологиялык таза технологияларга жана тамак-аш даярдоо үчүн отунга жалпы жеткиликтүүлүк көйгөй болуп келген жана көйгөй бойдон калууда, анткени калктын 30 %дан ашыгы дагы деле болсо тамак-аш даярдоо үчүн айлана-чөйрөнү булгоочу отундардын түрлөрүн жана технологияларды колдонушат. Ошентип ТӨМ максаттарына жетүү үчүн 2030-жылга карата тамак-аш даярдоонун экологиялык таза ыкмаларына жалпы жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу зарыл, бул жыл сайын 3,0 %га жакшыртууга жетишүү максатында ар кандай секторлордо энергетикалык натыйжалуулукту жогорулатуу жана 2023-жылга карата энергетикалык сыйымдуулукту 1 АКШ долларына 5,19 мегаджоульга чейин кыскартуу аркылуу мүмкүн.

2023-жылга карата калктын 73,2 %ы гана электр энергиясына туруктуу жеткиликтүүлүккө ээ (көрсөткүч 7.1.1), аялдардын үлүшү

⁸ www.tazabek.kg/news:1549163?f=cp

⁹ <https://eec.eaeunion.org/news/sovet-eek-opredelil-organizatsiyu-dlya-tsentralizovannoy-torgovli-elektroenergiy-na-sutki-vpered-na/> <https://ru.sputnik.kz/20240611/perenos-zapuska-obschego-energeticheskogo-rynka-eaes-na-2027-god-prokommentirovali-v-eek-44906181.html>

73,6 %, эркектердики – 72,8 %¹⁰. Таза отундун түрлөрүн пайдаланган калктын үлүшү (көрсөткүч 7.1.2) 19,9 %ды түздү, аялдардыкы 21,4 % жана эркектердики – 18,3 %¹¹. Ири ГЭСтерди кошкондо, энергияны керектөөнүн жалпы көлөмүндө кайра жаралуучу булактардан алынган энергиянын үлүшү 30 %ды түзгөн (7.2.1.1.), ал эми энергетикалык сыйымдуулук 13.5 т.у.т./млн сомду түзгөн (7.3.1.1.). ИДПнын электр сыйымдуулугу 13,6 кВт/млн сомду түзгөн (7.3.1.2.).

2030-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы¹² (УӨП) өлкөнүн энергиянын көмүрсуутек булактарынан көз карандылыгын азайтуу жана Нарын дарыясынын бассейнинин гидроэнергетикалык потенциалын ишке ашыруу, ошондой эле CASA-1000 долбоору аркылуу гана эмес, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин бирдиктүү рыногу, Чыгыш Азияга энергияны экспорттоо аркылуу жаңы рынокторду түзүү жолу менен энергияны экспорттоону өнүктүрүү зарылдыгын кошуу менен, 2040-жылга чейин ӨУСТА коюлган милдеттерди ырастайт.

АӨБдүн “Токтогул ГЭСин реабилитациялоо. 2-фаза” долбоорунун алкагында 2022-жылдын башында даярдалган Кыргыз Республикасынын энергетика секторун комплекстүү өнүктүрүүнүн башкы планы (БП) энергетика секторун диагностикалоонун жана 2040-жылга чейин энергетикалык системаны кеңейтүү планын изилдөөнүн негизинде чаралардын комплексин сунуштайт.

Энергетика секторунун инвестициялык жагымдуулугун жогорулатуу жана жылдын жылытуу жана жылуу мезгилдериндеги керектөөнүн ортосундагы олуттуу айырманы жеңүү үчүн Түштүк Азиянын жаңы рынокторуна энергияны экспорттоо, ошондой эле ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин бирдиктүү электр энергия рыногун түзүү үчүн шарттар түзүлөт¹³.

2019–2023-жылдарга карата Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын жашыл энергетика жаатындагы иш-чаралар планы энергетика секторунун абалына баалоо жана мониторинг жүргүзүү системасын өркүндөтүү, ОЭК секторунун ишинин ачык-айкындуулугун жогорулатуунун энергетикалык саясатын өркүндөтүү жана энергетикалык компаниялардын чыгымсыз иштешин камсыз кылуу, энергияны акыркы керектөөнүн жалпы көлөмүндө энергиянын кайра жаралуучу булактарынын үлүшүн көбөйтүү жана энергияны үнөмдөө жана энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө калктын маалымдуулугун жогорулатуу милдеттерин карайт. Жашыл энергетикага тиешелүү болгон 10 чаранын ичинен энергияны үнөмдөө, ЭКБ жана жашыл экономика

¹⁰ <https://sustainabledevelopment-kyrgyzstan.github.io/7-1-1/>

¹¹ <https://sustainabledevelopment-kyrgyzstan.github.io/7-1-2/>

¹² <https://www.gov.kg/files/news/froala/dd08061311362a4faa610d681b49a92ae4f73a55.pdf>

¹³ 2022–2026-жылдарга Кыргыз Республикасына инвестицияларды тартуу программасы

боюнча стандарттуу окутуу материалдарын иштеп чыгуу боюнча гана чара ишке ашырылды. Ошентип программанын иш-чаралары 10 %га аткарылган, 30 % – ишке ашыруу процессинде, 60 % аткарылган эмес.

Энергетика тармагын жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын негизги ченемдик актыларына “Энергетика жөнүндө”, “Электр энергетикасы жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамдары, ошондой эле “Энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (мындан ары – ЭКБ жөнүндө Мыйзам) кирет. ЭКБ жөнүндө Мыйзамдын жоболоруна ылайык энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдалануу менен орнотмолор тарабынан иштелип чыгуучу электр энергиясына 1 тарифтин чектүү деңгээли белгиленген, ал ЭКБ пайдалануу менен жаңы объекттер үчүн 1,3 (энергиянын бардык түрлөрү үчүн) жогорулатылган коэффициентин колдонуу менен 1 кВт/саатка 340,0 тыйынды (салыктарды эсепке албаганда) түзөт.

Керектөөчүлөрдүн ар кандай түрлөрү үчүн электр жана жылуулукка энергиясына тарифтик саясат Кыргыз Республикасынын 2025–2030-жылдарга¹⁴ карата электр энергиясына орто мөөнөттүү тарифтик саясатынын жана Кыргыз Республикасынын 2021–2025-жылдарга карата жылуулук энергиясына жана ысык суу менен камсыздоого орто мөөнөттүү тарифтик саясатынын алкагында кабыл алынган¹⁵.

2025-жылдын 1-майынан тартып керектөөчүлөрдүн 7 ар кандай категориясы үчүн тарифтер белгиленди¹⁶. Атап айтканда тиричилик керектөөчүлөрү үчүн тариф айына 700 кВт/саатка чейин керектөөдө 1 кВт/саатка 1,37 сомго чейин (аз камсыз болгон үй-бүлөлөргө – 0,5 сом/кВт/саат), ал эми 700 кВт/сааттан ашык – 1 кВт/саатка 2,6 сом деңгээлинде жогорулатылган. Электр энергиясын керектөөнү жана кубаттуулугун чектөөсүз пайдаланган калк үчүн тариф 3,81 сом/кВт/саат деңгээлинде белгиленген.

ЭКБны пайдалануу менен электр энергиясын өндүрүүчүлөргө кошумча преференциялар Кыргыз Республикасынын Салык кодекси жана Евразия экономикалык бирлигинин бажы тарифтери менен берилет. Салык кодекси “газ абалындагы электр жана жылуулук энергиясынын, газдын жана кайра жаралуучу отундун жаңы өндүрүүчүлөрүн, ЭКБны пайдалануунун натыйжасында алынган суюк биологиялык отундар объекттер ишке киргизилген учурдан тартып

¹⁴ Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2025-жылдын 24-апрелиндеги № 227 “Кыргыз Республикасынын 2025–2030-жылдарга¹⁴ карата электр энергиясына орто мөөнөттүү тарифтик саясатын бекитүү жөнүндө” токтому

¹⁵ Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 30-сентябрындагы № 193 “2021–2025-жылдарга карата жылуулук энергиясына жана ысык суу менен камсыздоого орто мөөнөттүү тарифтик саясатын бекитүү жөнүндө” токтому

¹⁶ Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлигине караштуу ОЭК департаментинин 2025-жылдын 29-апрелиндеги № 89 “Акыркы керектөөчүлөр үчүн электр энергиясына тарифтер жөнүндө” буйругу.

5 жыл” пайдадан алынуучу салыктан¹⁷ бошотулат. Мындан тышкары “ЭКБны пайдалануунун негизинде энергетикалык орнотмолорду курууга арналган адистештирилген товарлар жана жабдуулар” импорттоодо КНСтен бошотулат¹⁸.

Евразия экономикалык бирлигинин Тышкы экономикалык иштин бирдиктүү товардык номенклатурасы жана Евразия экономикалык бирлигинин Бирдиктүү бажы тарифи¹⁹ ЭКБны пайдалануу менен энергияны өндүрүү үчүн жабдууларды ташып келүүгө нөлдүк алымды карайт²⁰.

Технологиялык чыгымдын кыскарышынан, климаттын өзгөрүшү, абанын булганышы жана суроо-талап өсүшү менен байланышкан көйгөйлөрдүн күчөшүнөн улам, энергиянын кайра жаралуучу булактарын кыйла кеңири киргизүү өтө маанилүү болуп баратат. Бирок ЭКБны киргизүүгө өбөлгө түзүү үчүн чечүү зарыл болгон бир катар көйгөйлөр, анын ичинде саясий-институттук, финансы-экономикалык, ченемдик-укуктук, техникалык жана маалыматтык көйгөйлөр бар.

Саясий жана институттук көйгөйлөр. Энергетика секторун башкаруу структурасы энергиянын ЭКБ жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамында баяндалган ЭКБ жаатындагы мамлекеттик саясаттын төмөнкү принциптерине ылайык келүүгө тийиш:

1) ЭКБнын отун-энергетикалык балансына киргизүү максатында ЭКБ өндүрүүчүлөрүнүн (керектөөчүлөрүнүн) экономикалык кызыкчылыгын камсыз кылган укуктук жана финансылык-экономикалык механизмдеринин системасын түзүү;

2) ЭКБ жана кайра жаралуучу отун жаатында жасалма монополияны түзүү шарттарын болтурбоо менен ЭКБны пайдалануу системаларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу;

3) энергияны берүү же салттуу энергияны алмаштыруу максатында электр энергетикасы субъекттери менен ЭКБ өндүрүүчүлөрүнүн (керектөөчүлөрүнүн) кызматташуусун колдоо;

4) электр жана жылуулук энергиясын борборлоштурулбаган жана автономдук генерациялоого багытталган иш-чараларды колдоо.

Ченемдик-укуктук базадагы шайкештиктин жоктугу жана анын жетишсиздиги мыйзамдарды эки тараптуу чечмелөөгө алып келет, бул

¹⁷https://sti.gov.kg/stsStorage/websti/2023/10/24/stidocument_891c822e-d920-470c-a516-6f07e1efcde9.pdf

¹⁸ Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 4-октябрындагы № 196 “Кыргыз Республикасынын аймагына импорттоодо КНС төлөөдөн бошотулууга тийиш болгон энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдалануунун негизинде энергетикалык орнотмолорду куруу үчүн арналган адистештирилген товарлардын жана жабдуулардын тизмегин бекитүү жөнүндө” токтому

¹⁹ Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин 2021-жылдын 14-сентябрындагы № 80 чечими менен бекитилген Евразия экономикалык бирлигинин бирдиктүү бажы тарифи

²⁰ <https://eec.eaeunion.org/comission/departement/catr/ett/>

ыйгарым укуктуу органдарга кайрылууда инвесторлорду четке кагат. Өз кезегинде энергетика секторун башкарууда ачык-айкындуулуктун жана улантуучулуктун жоктугу калктын жана инвесторлордун ишениминин төмөндөшүнө алып келет. Колдонуудагы мыйзамдар көбүнчө жетекчиликтин өзгөчө көрсөтмөлөрүнө жана зарыл болгон мыйзам актыларынын жоктугуна же ченемдик-укуктук документтерге күтүлгөн өзгөртүүлөргө байланыштуу ишке ашырылбайт.

Мамлекеттик жана жеке сектордун субъекттеринин институттук потенциалы, техникалык жана координациялык жөндөмдүүлүгү жетишсиз деңгээлде. Технологиялык чыгымдар, тармактарды интеграциялоо маселелери, экономикалык башкаруу, жөнгө салуучу аспекттери, саясатты иштеп чыгуу жана башка маселелер боюнча потенциалды жогорулатуу зарыл.

2024-жылдын башында Энергетика министрлигине караштуу өзүнчө ЭКБ жана энергетикалык натыйжалуулук секторун кайра түзүү кайра жаралуучу энергетиканы өнүктүрүү потенциалын төмөндөттү.

Энергетика секторунун негизги көйгөйү өздүк финансылык каражаттардын жетишсиздигине алып келүүчү энергия алып жүрүүчүлөргө натыйжасыз баа жана тарифтик саясат бойдон калууда, Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги тарабынан 2023-жылдын башында уставдык капиталга конвертациялоо аркылуу энергетика секторунун 137 млрд сом өлчөмүндөгү кредиттик карызы төлөгөнүнө карабастан²¹, тармактын финансылык абалы энергияны өндүрүү, берүү жана бөлүштүрүү, анын ичинен жаңы салттуу генерация объекттеринде, ЭКБ объекттеринде энергияны өндүрүү, наркына тарифтерди кошпостон, ошондой эле сектордун объекттерин жана инфраструктурасын модернизациялабастан жакшырбайт. Тармактын финансылык абалын жакшыртпастан, мамлекеттик жана жеке инвестициялардын агымы чектелүү болот.

Азыркы учурда салттуу, ошондой эле жашыл энергетика тармактары кошумча кепилдиктер жана шарттар менен өзгөчө инвестициялык келишимдердин алкагынан тышкары, ири инвесторлорду кызыктырбайт. Тариф түзүү процессинин жогорку социалдык сезгичтиги, ошондой эле калктын бакубаттыгынын төмөн деңгээли жана Кыргыз Республикасындагы бүткүл электр энергиясын керектөөчүлөрдүн 60 %ынан ашыгын түзгөн тиричилик керектөөчүлөрүнүн энергияны генерациялоо процессин жана наркын түшүнбөстүгү бул көйгөйдүн салмагын көбөйтөт.

Энергетика чөйрөсүндөгү атаандаштыкка жөндөмсүз тарифтер рынокту өнүктүрүүнү жана керектөөчүлөрдүн арасында кайра жаралуучу энергияны пайдалануу боюнча чечимдерди киргизүүнү

²¹ <https://vesti.kg/zxc/item/114192-minfin-vzyal-na-sebya-dolg-v-137-mlrd-somov-v-energosektore.html> - Каржы министрлиги энергетика тармагында 137 млрд сом карыз алды - вести.kg - Кыргызстандын жаңылыктары

кечиктирет, ал эми энергия жана отун өндүрүүчүлөр үчүн сунушталган преференциялар суроо-талапты жаратуу, инвестициялардын кайтарылышын камсыз кылуу үчүн жетишсиз жана технологиялардын рынокко киришине тоскоолдук болуп саналат.

Ошол эле учурда бул преференцияларды, атап айтканда 1 кВт/саат үчүн 4,42 сомго бирдей коэффициент менен тарифти камсыз кылуу “КУЭТ” ААКка жүктөлөт, анын ЭКБ-электр энергиясынын наркын төлөөгө мүмкүнчүлүгү болбойт.

Эсепке алуунун, отчеттуулуктун жана субсидиялоонун ачык эместиги жана татаал схемалары энергия алып жүрүүчүлөрдүн ар бир түрү үчүн тең салмактуу тарифти аныктоо көйгөйүн татаалдаштырат. 2019–2023-жылдардагы тариф түзүү маселелеринде оң өзгөрүүлөр, анын ичинде калктын аз камсыз болгон катмарына даректүү субсидиялоо тарифтерди күндүн ар кандай суткасында эң жогорку жүктөрдү ооштуруу, ошондой эле тармактын финансылык абалын жакшыртуу үчүн ар кандай түрдөгү керектөөлөрдү жөнгө салууга болот жана керек экендигин көрсөтөт.

Рыноктун иш жүзүндө жоктугу, дүң электр энергиясы рыногун тең салмакташтырган рынок операторунун жоктугу рыноктун субъекттеринин бааларды жөнгө салуусун чектейт. Жеке компанияларда энергия алып жүрүүчүлөргө бааларды жана тарифтерди мамлекеттик жөнгө салуу, электр энергиясына, жылуулук менен камсыздоого жана отундун көмүртек түрлөрүнө тарифтерди субсидиялоо, ошондой эле кредиттерге банктын жогорку ставкалары жаңы долбоорлорго ири инвестицияларды экономикалык жактан пайдасыз кылат). Лизинг, облигацияларды чыгаруу жана долбоорлорду каржылоо сыяктуу инвестициялык схемаларды пайдалануунун чектелген масштабы жана өздүк финансылык каражаттардын жетишсиздигинде тышкы инвестициялык ресурстарды тартууга мүмкүндүк берген долбоордук каржылоо, инвесторлордун финансылык тобокелдиктерин жогорулатат жана ЭКБ долбоорлорун ишке ашырууда салыштырмалуу чыгымдарды көбөйтөт.

2023-жылы ЭКБ жөнүндө Мыйзамга киргизилген ЭКБ үчүн тарифтердеги валютанын алмашуу курсун эсепке алуу инвесторлордун тобокелдиктерин азайтуу үчүн жакшы кадам болгон, бирок ЭКБ жөнүндө Мыйзамга талкууланып жаткан жаңы өзгөртүүлөр бул преференцияны түз инвестициялык макулдашууларды же МЖӨ алкагында макулдашууларды түзгөн инвесторлорго гана берүүнү болжолдойт.

Инвестициялык макулдашууларды же МЖӨ боюнча макулдашууларды түзбөгөн бардык түрдөгү ЭКБ субъекттери үчүн ЭКБ жөнүндө Мыйзамдын²² жаңы редакциясынын долбоору өткөн

²² <http://koomtalkuu.gov.kg/ru/view-npa/3226>

жылга коюлган орточо тарифтин деңгээлиндеги тарифти карайт, бул азыркы учурда 15 жана 25 жылдык жеңилдетилген мезгилдин ичинде болжол менен 2,5 АКШ центин түзөт (энергиянын кайра жаралуучу булактарын генерациялоо үчүн пайдаланылуучу түрлөрүнө жараша). Демек ЭКБ пайдалануу менен реалдуу ишке ашырылуучу долбоорлор инвестициялык макулдашуулардын алкагында ишке ашырылган ири долбоорлор гана болушу мүмкүн.

ЭКБ электр энергиясын берүүгө типтүү келишимдин кабыл алынган формалары – белгиленген кубаттуулугу 30 МВт ашык болгон ЭКБ станцияларын курууну гана индексациялоону карайт, бул эл аралык булактардан зайымдык каражаттарды тарткан башка инвесторлор менен адилеттүү атаандашуу же 30 МВтка чейин кубаттуулуктагы станцияларды курууга тоскоолдуктарды жаратат.

УӨС жана УӨПда белгиленген ЭКБ эсебинен Кыргызстандын энергетикалык системасынын кубаттуулугун көбөйтүү боюнча жарыяланган максаттарга карабастан, алар конкреттүү программалар менен бекитилген эмес, ЭКБ секторун өнүктүрүүнүн узак мөөнөттүү стратегиясы жок.

Энергиянын кайра жаралуучу булактарынын эки аныктамасы бар – “Энергияны үнөмдөө жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында²³ жана “Энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында²⁴ алар дал келбейт жана шайкеш келтирүүгө жана конкреттештирүүгө муктаж.

Сектордун деңгээлинде аныкталууга жана Кыргыз Республикасынын региондору боюнча тең салмактоо мүмкүнчүлүктөрүн жана тармактардын даярдыгын эске алуу менен тармакчалар боюнча андан ары адистештирилүүгө жана ар бир ЭКБ боюнча дифференцияланууга тийиш болгон программалар, чаралар жана индикаторлор жок. Ошентип ГЭС, КЭС жана КЭС курууга кызматташуу жөнүндө кол коюлган макулдашууларды, меморандумдарды ишке ашыруу коркунуч алдында турат.

Оптималдуу энергетикалык балансты аныктоо максатында бардык секторлордо энергияга болгон суроо-талапты кеңири узак мөөнөттүү пландоо чектелген, узак мөөнөттүү стратегияларды жана программаларды иштеп чыгуу үчүн зарыл болгон энергетика секторун келечекте өнүктүрүүнүн көптөгөн ар кандай варианттарын изилдеген сценарийлердин жөнгө салынган талдоосу жок.

Кыргыз Республикасынын энергетикалык комплексин комплекстүү өнүктүрүүнүн башкы планын даярдоонун алкагында²⁵ жылуулук жана электр энергиясына болгон суроо-талапты болжолдоо

²³ <https://cbd.minjust.gov.kg/4-85/edition/956638/ru>

²⁴ <https://cbd.minjust.gov.kg/112382/edition/1279296/ru>

²⁵ https://minenergo.gov.kg/media/uploads/2022/12/07/mp-kr-finalreport-rev5_v2_ru_website_YHP6v2s.pdf

жүргүзүлгөн, өнүктүрүү сценарийлери каралган, жаңы генерация катары киргизүү боюнча сунуштар иштелип чыккан. Чакан ГЭСтердин кубаттуулугунун чектелип чагылдырылганын, биомасса энергиясын жана геотермалдык энергия булактарын пайдалануу каралбаганын эске алуу менен бул башкы планды базалык катары пайдалануу жана энергияга тарифтерди өзүн-өзү актоо деңгээлине чейин жогорулатуу шартында сценарийлерге кошумча талдоо жүргүзүү керек.

Энергетика секторун өнүктүрүү сценарийлерин талдоо ошондой эле БУУнун Азия жана Тынч океан үчүн экономикалык жана социалдык комиссиясынын колдоосу менен энергетикалык пландоо үчүн ТӨМ Улуттук эксперттик инструментинин (NEXSTEP) алкагында жүргүзүлгөн, анын максаты – саясатты түзүүчү адамдар үчүн 2030-жылга чейинки мезгилде энергетика секторун өнүктүрүүнүн бир нече сценарийлерин иштеп чыгуу аркылуу Туруктуу өнүгүү максаттарына 7 (ТӨМ) жана УДАС максаттарына жетүү үчүн саясат чөйрөсүндөгү маалыматтуу чечимдерди кабыл алууга жардам берүү болуп саналат, бул сценарийлер ТӨМ ²⁶ үчүн улуттук жол картасын иштеп чыгууда колдонулган, анын ТӨМ 7 жана УДАС максаттуу көрсөткүчтөрүнө жетишүүгө багытталган сунуштары бул программада да эске алынган.

ЭКБны киргизүүнү жайылтуу боюнча сунуштар ошондой эле Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлиги тарабынан IRENA жана БУУӨПтүн колдоосу менен иштелип чыккан²⁷, энергиянын кайра жаралуучу булактары жаатында ишенимдүү жана экономикалык жактан натыйжалуу чечимдерди кыйла кеңири киргизүүнүн эсебинен өлкөнү энергетикалык секторду туруктуу өнүктүрүү багытында андан ары колдоого багытталган Кыргыз Республикасы үчүн энергиянын кайра жаралуучу булактарынын даярдыгын баалоодо түзүлгөн. Бул программада Даярдыкты баалоонун сунуштары да эске алынды.

Мисалы, IRENA талдоосу да, ТӨМ 7 үчүн жол картасы да жылуулук менен камсыздоо, газ жана отунду өндүрүү секторунда кайра жаралуучу ресурстарды пайдаланууга дем берүү зарыл болгон учурда, кайра жаралуучу энергетика чөйрөсүндөгү саясат электр энергетика сектору менен гана чектелип калгандыгын белгилейт.

Жылуулук энергиясын, биометанды жана биоотундарды өндүрүү жана берүү боюнча ишти жүргүзүү шарттары жана тартиби регламенттелген эмес жана энергиянын бул түрлөрүн киргизүүгө дем берүү боюнча иштер иш жүзүндө жүргүзүлбөйт. Ошентип акыркы керектөө секторлорун декарбонизациялоого багытталган саясатты иштеп чыгуу жана киргизүү зарыл. Жылуулук менен камсыздоо секторун декарбонизациялоо үчүн энергиянын кайра жаралуучу булактарынын негизинде электрлештирүүнү гана эмес, кайра жаралуучу жылуулук энергиясын (күн жылуулук энергиясынын,

²⁶ <https://nexstepenergy.org/roadmap/Kyrgyzstan>

²⁷ <https://www.irena.org/Publications/2022/Dec/RRA-Kyrgyz-Republic-RU>

биомассанын, геотермалдык энергиянын негизинде) пайдаланууну жана борборлоштурулган жылуулук менен камсыздоонун натыйжалуу системаларына инвестицияларды камтыган комплекстүү мамиле зарыл. Транспорт секторунда биоотундарды киргизүү буга өбөлгө түзөт.

ЭКБдан электр энергиясын генерациялоо варианттарынын ичинен узак убакыт бою чакан ГЭСтерге гана көңүл бурулган, азыр күн жана шамал технологиялары көңүл бурулат, Кыргыз Республикасынын Жашыл экономика моделинин алкагында электр энергиясын генерациялоо варианттарынын моделдөөгө ылайык эң пайдалуулардын бири болуп саналган геотермалдык станцияларды киргизүү талкууланууда.

Тармактык эрежелердин жана ЭКБ долбоорлорун киргизүүнүн так жазылып, актуалдаштырылган талаптарынын жана жол-жоболорунун, ошондой эле жашыл тарифтерди төлөө кепилдиктеринин жоктугу кайра жаралуучу энергетика чөйрөсүндөгү конкреттүү долбоорлорду ишке ашыруунун төмөн деңгээлине алып келүүдө. Процесстин өзүн жана жооптуу мамлекеттик органдарды, алардын ыйгарым укуктарын жана милдеттерин, ошондой эле ЭКБнын бардык түрлөрүнө техникалык талаптарды так аныктаган конкреттүү көмөкчү ченемдик актыларды иштеп чыгуу зарыл.

ЭКБ долбоорлору негизинен көз карандысыз электр энергиясын өндүрүүчүлөр тарабынан ишке ашырылып, ал эми энергетика системасынын ишине реалдуу убакыт режиминде мониторинг жүргүзүү системалык оператордун карамагында тургандыктан, алардын ортосундагы өз ара мамилелерди тийиштүү техникалык жөнгө салуу үчүн Тармактык эрежелерди киргизүү талап кылынат.

ЭКБ жаатындагы долбоорлор МЖӨ жөнүндө мыйзамдарга ылайык мамлекеттик-жеке өнөктөштүк моделинин негизинде жана (же) инвестор менен Министрлер Кабинетинин ортосундагы инвестициялык макулдашуу моделинин негизинде жана (же) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында тыюу салынбаган башка мүмкүн болгон механизмдерди колдонуу менен ишке ашырылышы мүмкүн.

ЭКБ жөнүндө жободогу 13-пункттун туура эмес баяндалышы жобонун ченемдерин туура эмес чечмелөөгө мүмкүндүк берет жана ЭКБ долбоорлорун ишке ашыруунун бирден-бир механизми катары МЖӨнү кароо туура эмес. ЭКБ жөнүндө жободогу бул пункттун баяндалышын кайра карап чыгуу жана долбоорго жараша аныкталуучу ыйгарым укуктуу орган мыйзамдарда белгиленген тартипке, анын ичинде МЖӨ моделине ылайык, эгерде ал долбоорду ишке ашыруу үчүн тандалып алынса, ЭКБ станцияларын куруу жана эксплуатациялоо укугун берүү үчүн инвесторлорду тандоо жүргүзө тургандыгын кошумча түшүндүрүү зарыл (МЖӨ жөнүндө Мыйзамда конкурс катары каралган (эгер инвестиция 1 млрд сомго чейин болсо,

ошондой эле түздөн-түз сүйлөшүүлөр – эгерде долбоор боюнча инвестиция 1 млрд сомдон ашык болсо).

Атап айтканда ЭКБ долбоорлору инвестор менен Министрлер Кабинетинин ортосунда түз сүйлөшүүлөрдү жана алардын жыйынтыгы боюнча инвестициялык макулдашуу түзүү аркылуу ишке ашырылышы мүмкүн (инвестициялардын суммасы 10 млн АКШ доллары же андан ашык болгондо жана инвестор жалпыга таанылган эл аралык беделге ээ болгондо). Ошондой эле КУЭТ менен МЖӨ жөнүндө макулдашуусуз же инвестициялык макулдашуусуз типтүү келишим түзүүгө болот.

Энергиянын кайра жаралуучу булактары объекттери тарабынан белгиленген кубаттуулугу 30 МВт чейин болгон ЭКБ станциялары үчүн жана 30 МВтдан²⁸ жогору болгон станциялар үчүн электр энергиясын берүүгө типтүү келишимдерде ЭКБ-энергиясын берүүчү сатып алуучуга (“КУЭТ” ААК) жалпы электр энергиясынын кеминде 50 (элүү) пайызын бериши керектиги белгиленет. Ошентип берүүчү бул 50 %ды “КУЭТ” ААКтын берүүчү тарабынан иштелип чыккан электр энергиясынын 50 (элүү) же андан ашык пайызын сатып алуу мүмкүнчүлүгү жок болгон учурда гана башка сатып алуучуларга берүүгө укуктуу. Бул ЭКБ жөнүндө Мыйзамда жана жарандык мыйзамдарда белгиленген келишимдик негизде электр энергиясын эркин сатуу укугун чектейт.

Мындан тышкары типтүү келишимдин баяндалышына ылайык, “КУЭТ” ААКтын иштелип чыккан, бирок ЭКБ объекти тарабынан өзүнүн жана чарбалык муктаждыктары үчүн керектелбеген электр энергиясын сатып алуу мүмкүнчүлүгү жок болгон учурда, берүүчү сатып алуучу тарабынан сатып алынбаган электр энергиясын келишимдик негизде башка керектөөчүлөргө сатат, башкача айтканда “КУЭТ” ААК ЭКБ-электр энергиясын сатып алуудан баш тартууга укуктуу. Бул ЭКБ жөнүндө Мыйзамдын 12-беренесинин 3-пунктуна түздөн-түз каршы келет, ага ылайык: “ЭКБны пайдалануу менен иштелип чыгуучу, орнотмолордун менчик ээси тарабынан жеке муктаждыктарына керектелбеген жана башка керектөөчүлөргө келишимдик негизде сатылбаган бардык электр энергиясы, ЭКБны пайдалануу менен ушул орнотмо электр энергетикалык компаниясынын кайсы түйүнүнө кошулганына карабастан, ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан аныкталган, тиешелүү электр энергиясын берүү келишимин түзгөн электр энергетикалык компаниясы тарабынан сатып алынууга тийиш”. Типтүү келишимдеринде белгиленген ченемдерди ЭКБ жөнүндө Мыйзамга ылайык келтирүү зарыл.

ЭКБ-электр энергиясынын тарифинин/сатып алуу баасынын маселелери боюнча типтүү келишимде ЭКБны пайдалануу менен

²⁸ <https://cbd.minjust.gov.kg/7-25960/edition/6837/ru>

өндүрүүчүлөр үчүн берилүүчү электр энергиясына тарифтерди киргизүүдө же өзгөртүүдө 30 МВт чейинки өндүрүүчүлөр үчүн ЭКБ-электр энергиясын сатып алуучуларга тарифти кайра карап чыгуу каралган, ага ылайык төлөм күчүнө кирген күндөн тартып жүргүзүлөт. Ошентип тариф жеңилдетилген мезгилдин бүткүл мөөнөтүнө кепилденген болуп саналбайт, бул дагы ЭКБ жөнүндө Мыйзамга каршы келет. Мындан тышкары электр энергиясын берүү келишими жыл сайын кайра түзүлөт, бул финансы институттарынан каражаттарын тартууга мүмкүндүк бербейт.

Белгиленген кубаттуулугу 30 МВт ашкан өндүрүүчүлөр үчүн ЭКБ объекти тарабынан өндүрүлгөн электр энергиясын сатып алуу баасы (тарифи) келишимде бекитилет жана чет элдик валютанын алмашуу курсунун өзгөрүшүн эске алуу менен жыл сайын индексацияланууга тийиш жана келишим 30 МВт ашкан станциялар үчүн жеңилдик мезгилдин узактыгына түзүлөт.

Типтүү келишимдердин шарттары көрсөткөндөй, акыркы жылдары жарым-жартылай тармактагы түзүмдүк жана институттук шарттардын натыйжасында, басым чакан кубаттуулуктагы рынокту өнүктүрүүдөн ири инвесторлор менен түз инвестициялык макулдашууларды түзүүгө жасалып калды.

Азыркы учурда IFCнин колдоосу менен “PPP Solar” долбоору ишке ашырылууда, бул Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлигине МЖӨ долбоорунун алкагында белгиленген кубаттуулугу 150 МВт болгон бир нече күн станциясын курууга аукцион өткөрүүгө көмөк көрсөтөт, анын жүрүшүндө Кыргыз Республикасы техникалык колдоо, алдын ала жактырылган каржылоону, иштелип чыккан документтердин үлгүлөрүн, камсыздандыруу продукттарын жана кепилдиктерди алат. Бул долбоорлордун натыйжасынын негизинде ири масштабдуу ФЭС же шамал энергиясы долбоорлору үчүн аукциондорду өткөрүүнүн схемасын жана тартибин аныктоо зарыл болот.

Атап айтканда баалар төмөндөгөн учурда аукциондорду – конкурстарды өткөрүү механизми, инвестициялык же МЖӨ макулдашууларынын алкагында учурдагы ЭКБ тарифи жана жекече аныкталган тарифтер кандай байланышта болорун аныктоо зарыл.

Чакан кубаттуулуктагы рыноктун сегментин – микрогенерацияны өнүктүрүү жана бөлүштүрүлгөн өндүрүшкө дем берүү энергияны берүүдө жоготууларды азайтууга жана керектөөчүлөрдүн-өндүрүүчүлөрдүн пайда болушу аркылуу калктын энергия көйгөйлөрүн түшүнүүсүн жакшыртууга, ЭКБ ар кандай түрлөрүнүн энергиясын микрогенерациялоого өбөлгө түзөт. Азыркы учурда микрогенерацияны колдоо саясатынын инструменти жок, аны иштеп чыгуу зарыл.

ЭКБ куруудагы айрым кыйынчылыктар жер участкаларын берүү көйгөйлөрү менен, ал эми чакан ГЭСтерде суу ресурстарын жөнгө салуу маселелери менен байланыштуу. Суу фондунун жерлерин сууну пайдаланууну (балык өстүрүү/уулоо, кандай болбосун сууну чарба курулмаларын, анын ичинде ГЭСтерди куруу) караган максаттарга бөлүп берүүдө сууну пайдаланууга уруксат алуу, андан кийин тиешелүү жер участкаларын бөлүү зарыл.

2021-жылдан тартып сууну пайдаланууну жөнгө салуу маселелери эки ведомствонун – Кыргыз Республикасынын Жаратылыш ресурстары, экология жана техникалык көзөмөл министрлигинин (ЖРЭТКМ) жана Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигинин (АЧМ) башкаруусунда турган, ар бир ведомствонун милдеттеринин так аныктамасы жок. 2023-жылдын аягында Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жайы министрлигинин түзүлүшү сууну пайдалануу боюнча ыйгарым укуктарды кайра карап чыгууга үмүт берет, учурдагы кыйынчылыктар бардык чектеш документтерди жана ченемдик укуктук актыларды олуттуу кайра карап чыгууну талап кылат.

2025-жылдын 27-июнундагы № 128 жаңы Кыргыз Республикасынын Суу кодексинде суу ресурстарын жана суу фондунун жерлерин жөнгө салуу маселелери, анын ичинде суу пайдаланууга уруксат берүү суу ресурстары боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын компетенциясына киргизилген, ал Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жайы министрлиги болуп саналат.

Суу фондунун жерлерин бөлүп берүү суу фондунун жерлерин инвентаризациялоону талап кылат, ал азырынча ишке ашырыла элек. Жер мыйзамдарына ылайык суу фондунун жерлери ЧГЭСтерди куруу жана эксплуатациялоо үчүн 25 жылдан 50 жылга чейинки мөөнөткө убактылуу пайдаланууга берилиши мүмкүн. Ошол эле учурда Жашыл энергетика фонду менен түзүлүүчү жер участкаларын ижаралоонун типтүү формасы долбоорлоо жана курулуш иштерин жүргүзүү үчүн 4,5 жылдык мөөнөткө ижаранын баштапкы мөөнөтүн аныктайт. Жер участкаларын ижаралоонун кийинки мөөнөтү 25 жылга чейин түзөт. ГЭСтин гидрокурулмалары башка жер участкаларын категориялары аркылуу өткөн учурда, мындай участкаларду суу фондунун жерлерине трансформациялоо жол-жобосун талап кылынат. Мындай жол-жобо жер мыйзамдары менен жөнгө салынган эмес. Мында Кыргыз Республикасынын Президентинин 2023-жылдын 23-мартындагы № 62 “Энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдалануу үчүн багытталган жерлерди берүү жөнүндө” Жарлыгы менен Жашыл энергетика фондуна Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте конкурстук негизде ЭКБ

орнотмолорун куруу үчүн ижарага бөлүп берилген жер участкакторун андан ары берүү менен ЭКБны пайдалануу үчүн жарактуу жерлерди мөөнөтсүз пайдалануу укугу берилген.

Техникалык көйгөйлөр. Негизги техникалык көйгөйлөрдүн бири болуп ЭКБны, айрыкча күн жана шамал станцияларын өлкөнүн энергетикалык системасына коопсуз интеграциялоо саналат. Улуттук МамСТ, КЧЖЭ жана ЭКБ объекттерин долбоорлоону, курууну жана эксплуатациялоону жөнгө салуучу техникалык талаптарды иштеп чыгуу жана ишке киргизүү талап кылынат.

Азыркы учурда “Кыргызстан УЭТ” ААК Тармактык эрежелердин долбоорун иштеп чыгууда. КМШ жана Балтика өлкөлөрүнүн энергетикалык системаларынын биргелешкен ишин оперативдик-технологиялык координациялоо боюнча комиссиянын (ОТКК) ишинин алкагында “Энергетикалык системалардын курамында иштеп жаткан энергиянын кайра жаралуучу булактарынын негизинде иштеген генерациялоочу объекттерге негизги техникалык талаптардын” долбоору иштелип чыккан. Документ КМШга катышуучу мамлекеттердин энергетикалык системаларын оперативдик-диспетчердик башкаруучу уюмдар, ошондой эле аталган өлкөлөрдүн аймагында ЭКБ генерациялоо объекттерин долбоорлоону, курууну жана эксплуатациялоону жүзөгө ашыруучу уюмдарга арналган. Азыркы учурда белгиленген кубаттуулугу 5 МВт жана андан жогору бардык типтеги күн жана шамал электр станцияларына жайылтылуучу “Кыргызстан УЭТ” ААКтын “Шамал энергетикалык орнотмолордун, фотоэлектрдик күн модулдарынын жана алардын топторунун базасында генерациялоочу объекттерге техникалык талаптар”, СО 22862713-04-27.3-2022 стандарты гана кабыл алынган, белгиленген кубаттуулугу 5 МВт аз объекттерге карата эч кандай талаптар жок.

“Кыргызстан УЭТ” ААКтын “Шамал энергетикалык орнотмолордун, фотоэлектрдик күн модулдарынын жана алардын топторунун базасында генерациялоочу объекттерге техникалык талаптар”, СО 22862713-04-27.3-2022 стандартынын 4.9-пунктуна ылайык энергиянын кайра жаралуучу булактары менен электр энергиясын генерациялоонун жалпы белгиленген кубаттуулугу топтоочу түзүлүштөр жок болгон учурда Кыргыз энергетикалык системасынын ГЭС белгиленген кубаттуулугунун 10 %ынан ашпоого тийиш жана топтоочу түзүлүштөр болгондо жана Кыргыз энергетикалык системасында Жыштыкты жана кубаттуулукту автоматтык жөнгө салуу системасы (ЖКАЖС) жана Борборлоштурулган аварияга каршы автоматташтыруу системасы (БААС) болсо, Кыргыз энергетикалык системасынын ГЭС белгиленген кубаттуулугунун 10 %ынан жогору болушу мүмкүн. Мында стандарттын 4.8-пунктуна ылайык Кыргызстандын энергетикалык

системасына КЭС жана ШЭСти ишке киргизүүнүн милдеттүү шарты болуп алар менен бирге электр энергиясын топтоочуларды орнотуу саналат: белгиленген кубаттуулуктан маневрлөөчү топтоочулардын 50 %ынан кем эмес жана ШЭС үчүн энергетикалык сыйымдуулуктун 100 %ы жана белгиленген кубаттуулуктан маневрлөөчү топтоочулардын 50 %ынан кем эмес жана КЭС үчүн энергетикалык сыйымдуулуктун 200 %ы.

Күн жана шамал энергиясын колдонуу менен электр энергиясын өндүрүүчү ЭКБ субъекттери объекттин белгиленген кубаттуулугунун кеминде 30 %ын түзгөн электр энергиясын топтоочуларды орнотууга милдеттүү болгон ЭКБ жөнүндө мыйзамга өзгөртүүлөр каралууда.

Кубаттуулукту берүүнүн туруксуз графиги бар булактарды энергетика системасына интеграциялоо энергетикалык системалардын технологиялык иштөө режимдерине жана келечектеги өнүгүүсүнө таасирин күчөтүүдө. 2014–2017-жылдары Эл аралык энергетика ассоциациясы (ЭЭА) алардын жүрүшүндө ЭКБ негизинде өзгөрүлмө генерациянын жогорку үлүшү бар энергетикалык системанын ишенимдүүлүк жана экономикалык натыйжалуулук маселелери каралган бир катар изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Жыйынтыгында маневрлик резервдердин азайышы, электр энергиясынын сапатынын начарлашы, реактивдүү кубаттуулукту компенсациялоо зарылдыгы, энергетика системасынын ишенимдүүлүгүн жана ишинин туруктуулугун камсыздоо, жыштыктарды контролдоо жана так болжолдоону камсыз кылуу сыяктуу ЭКБны энергетика системасына интеграциялоодо келип чыккан мындай көйгөйлөр аныкталган. Ошол эле учурда энергетика системаларына ЭКБны киргизүүнүн коопсуз деңгээли салттуу энергетиканын кубаттуулугунун 10 %ынан ашпаган деңгээл экендиги белгиленген, анын өсүшү менен маневрлик генерациянын жетишсиздик шарттарында энергетика системаларында кубаттуулук балансын камсыз кылуу көйгөйү курчуйт.

2025-жылга карата энергетика секторунда 6 ГВт ашык күн жана шамал станцияларынын жалпы болжолдонгон кубаттуулугу боюнча меморандумдарга жана инвестициялык келишимдерге кол коюлду, бул Кыргыз энергетика системасынын ГЭСинин кубаттуулугунун 100 %ынан ашат. 2,35 ГВт ашык ЭКБ станцияларын, анын ичинде 2,05 ГВт ашык күн станцияларын туташтырууга техникалык шарттар берилген. Мында жыштыкты жана кубаттуулукту жөнгө салуу мүмкүнчүлүгү, тармактарды модернизациялоо боюнча КУЭТ капиталдык курулуш программасы, ошондой эле топтогучтарды орнотуу зарылдыгы эске алынган же алынбаганы кабарланбайт, бирок станциялардын билдирилген наркынын негизинде топтогучтарды орнотуу болжолдонбойт. Мындай жагдай республикада электр тармактарынын жыштыгын жана кубаттуулугун жөнгө салуу менен олуттуу көйгөйлөрдү жаратат, бул инвесторлордун күтүүлөрүнө

түздөн-түз таасирин тийгизет жана жаңы жашыл станцияларды куруу боюнча долбоорлордун инвестициялык жагымдуулугун төмөндөтөт.

2023-жылы USAID “Борбордук Азиянын энергетикасы” долбоорунун алкагында ЭКБнын Кыргызстандын электр тармагына жана системасынын иштешине тийгизген таасирин баалоо максатында жүргүзүлгөн Кыргызстандын энергетика системасына ЭКБны интеграциялоо боюнча изилдөөнүн жыйынтыктары берилген. Изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн натыйжасында Чүй облусуна өндүрүлгөн энергияны өткөрүп берүү мүмкүн эместигине байланыштуу Ысык-Көл облусунда 450 МВт ашык ЭКБ объекттеринин жогорку концентрациясынан сак болууну эскерткен сунуштамалар берилген. Жалпы көлөмү 1050 МВт болгон, 2025-жылга чейин киргизилүүчү ЭКБ географиялык диверсификациялоону камсыз кылуу сунушталат: Ысык-Көл облусу – 300 МВт күн жана 100 МВт шамал станциялары, Талас облусу – 250 МВт күн жана 50 МВт шамал станциялары, Жалал-Абад облусу – 200 МВт күн станциялары, Нарын облусу – 100 МВт күн станциялары, Чүй облусу – 50 МВт шамал станциялары.

ЭКБ объекттерин долбоорлоону, курууну жана эксплуатациялоону жөнгө салуучу улуттук МамСТ, КЧЖЭ жана техникалык талаптарды иштеп чыгып жана колдонууга киргизбестен тармакты техникалык жөнгө салуу жана өнүктүрүү мүмкүн эмес.

Азыркы учурда өлкөдө күн панелдеринин бир гана өндүрүүчүсү, биогаз орнотмолорунун бир өндүрүүчүсү, жылуулук насосторунун бир өндүрүүчүсү, “Майлуу-Суу лампа заводу” ЖАКтын энергиялык натыйжалуу жарыктандыруу жабдууларын өндүрүүчү жана ЧГЭС үчүн жабдууларды өндүрүү үчүн чакан ишканалар бар. ЭКБ үчүн электр жабдууларынын көпчүлүгү чет өлкөдөн импорттолот, бул долбоорлордун наркын жана актоо мөөнөтүн көбөйтөт.

ЭКБ секторунда квалификациялуу инженердик жана эксплуатациялоочу кадрлардын жетишсиздиги, кепилденген квалификациялуу сервистик тейлөөнүн жоктугу (оңдоо, техникалык тейлөө, жабдууларды эксплуатациялоо жана технологиялар менен параметрлерди жакшыртуу маселелери) станциялардын курулушунун ишенимдүүлүгүнө жана эксплуатацияланышына таасирин тийгизет. Кыргызстанда ЭКБ жаатында адистиги окууну сунуштаган бир нече университет бар, анын ичинде Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргыз-Россия славян университети жана Кыргыз-Өзбек университети бар. Ошол эле учурда кайра жаралуучу энергия рыногу чектелүү бойдон калууда жана университеттердин бардык эле бүтүрүүчү студенттери бул чөйрөдө ылайыктуу жумуш таба албайт.

Энергетика секторунун адистерин даярдоо чөйрөсүндө гендердик ажырым дагы деле бар. Кесиптик орто, жогорку билим берүү окуу жайларында “Электр жана жылуулук энергетикасы” адистиги боюнча окуган студенттердин арасында аялдар 3,3 %ды гана, эркектер

96,7 %ды түзөт. Ошол эле учурда, иш жүзүндө, расмий статистиканын маалыматтары боюнча аялдардын электр энергиясы, газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо (жабдуу) чөйрөсүндө иш менен камсыз болуусу, иштеген калктын жалпы санына карата 2017-жылы 10,3 %дан 2021-жылы 18,1 %га чейин өсүп, андан кийин 2023-жылы 12,9 %га чейин төмөндөгөн²⁹.

Маалымат көйгөйлөрү. Маанилүү маалыматтык көйгөйлөрдүн бири болуп коомдун жана калктын бардык катмарларынын энергияны үнөмдөөчү чаралардын энергияны алып жүрүүчүлөрдү пайдалануудагы пайдасы жана аларды ысырап кылып пайдалануунун жана уурдоонун кесепеттери жөнүндө маалымдуулук деңгээлинин төмөндүгү саналат³⁰. Маалымат кампаниялары үй чарбасын жүргүзгөн адамдардын жалпы санынын 97 пайызын аялдар түзөрүн эске албайт, ошондуктан аялдардын аудиториясына өзгөчө көңүл буруу үй чарбаларында энергия ресурстарын керектөөнү азайтуунун маанилүү фактору болушу мүмкүн³¹.

ЭКБдан энергия өндүрүү боюнча маалыматтар жетишсиз, анткени мындай энергиянын өндүрүүчүлөрү жөнүндө маалыматтарды, энергетика секторунда статистикалык маалыматтарды жана алар жөнүндө отчетторду чогултуу үчүн зарыл процесстер жок. ЭКБ жөнүндө жобонун биринчи редакциясында Энергетика министрлиги тарабынан ЭКБнын кубаттуулугун киргизүүнү мамлекеттик пландоо, ошондой эле кубаттуулуктарды квоталоо максатында жүргүзүлүшү керек болгон ЭКБ субъекттерин ЭКБ реестрине милдеттүү түрдө каттоо каралган, бирок кийин бул процесстер жокко чыгарылган. Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2024-жылдын 8-октябрындагы № 613 “Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 24-октябрындагы № 583 “Энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдалануу менен электр энергиясын иштеп чыгуу жана жеткирүү боюнча ишти жүзөгө ашыруунун шарттары жана тартиби жөнүндө жобону бекитүү тууралуу” токтомуна өзгөртүү киргизүү жөнүндө” токтому кабыл алынган, анда ЭКБ субъекттеринин ЭКБ реестрине милдеттүү каттоосун кайтаруу жана энергетика чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу орган тарабынан Реестрди жүргүзүү каралган, бул оң кадам болуп саналат.

Азыркы учурда Улуттук статистикалык комитетинин системасы колдонгон классификаторлор ЭКБны өндүрүү жана энергия керектөөнү башкаруу жөнүндө маалыматтарды чогултууга ылайыкташтырылган эмес, бул энергетика секторун натыйжалуу

²⁹ <https://www.stat.gov.kg/media/publicationarchive/31330217-aae2-48b8-acef-23e847e3c7ca.pdf>

³⁰ www.tazabek.kg/news:1492321?f=cp

³¹ <https://stat.kg/ru/news/cifry-i-fakty-o-nas-zhenshiny-i-muzhchiny-v-kyrgyzstane/>

башкаруу жана узак мөөнөттүү пландаштыруу мүмкүнчүлүктөрүн төмөндөтөт.

Электр энергиясына тарифтерди аныктоонун методикасына³² ылайык көлөмү 1 млрд кВтч ашык электр энергиясын өндүрүүчү, берүүчү, бөлүштүрүүчү жана жеткирүүчү электр энергетикалык ишканалар үчүн тарифтерди жөнгө салуу Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин чечими менен жүзөгө ашырылат. ОЭКД техникалык-экономикалык көрсөткүчтөрдү жана өз иши жөнүндө башка маалыматтарды ОЭКД интернет-сайтында (56-берене) электр энергетикалык компаниялар тарабынан алар алынгандан кийин үч айдын ичинде электрондук түрдө жарыялоого тийиш³³. Азыркы учурда ОЭКД сайтында эч кандай маалымат жок, ал эми электр энергетикасы ишканаларынын айрым сайттарында жетишсиз, бөлүнүп-жарылган маалымат камтылган.

Чакан ГЭС учурунда ар бир бөлүмдүн өзгөчөлүгү жекече иштелип чыккан долбоорлорду талап кылат. Рыноктун катышуучуларынын – бийликтин ыйгарым укуктуу органдарынын, жергиликтүү органдарынын, энергия менен камсыздоочу уюмдардын, суу пайдалануучулардын ортосундагы өз ара мамилелерди жана өз ара эсептешүүлөрдү жөнгө салуунун жетишсиздигинен улам, көп жылдык гидрологиялык маалыматтарды, геотехникалык шарттардын так божомолун, жер кадастрынын маалыматтарын алуу мүмкүнчүлүгү чектелгендиктен ЧГЭС куруу үчүн техникалык-экономикалык негиздемелерди (ТЭН) иштеп чыгууда кыйынчылыктар жаралат. Ушундай эле көйгөйлөр жер кадастрынан жана башка ЭКБдан маалыматтарды алууда пайда болот. Улуттук тарифтер төмөн болгон учурда долбоорлорду комплекстүү изилдөөнүн жана толук баалоонун жоктугу технологияларды жана жабдууларды туура эмес тандоого алып келет, бул өз кезегинде станцияларды пайдалануунун коопсуздугуна таасирин тийгизиши жана экологиялык кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

Максаты: Энергетикалык коопсуздукту жогорулатуу жана аз көмүрөктүү жашыл энергетикага өтүүнү баштоо.

Максатка жетүү төмөнкү милдеттерди чечүү менен камсыз кылынат:

1-милдет. Узак мөөнөттүү энергетикалык пландаштырууну киргизүү

Кыргызстандын энергетика сектору өлкөнүн өнүгүү талаптарын канааттандыруу үчүн энергияны баасы боюнча жеткиликтүү, туруктуу, коопсуз жана ишенимдүү жеткирүү менен камсыз кылуу үчүн ички жана эл аралык тенденцияларды жана максаттарды билүү менен

³² Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлигинин 2023-жылдын 6-октябрындагы № 01-13/199 буйругу

³³ <https://cbd.minjust.gov.kg/34-67/edition/2431/ru>

иштелип чыккан узак мөөнөттүү стратегия жана пландоо талап кылынат.

Энергия балансынын оптималдуу түзүмүн аныктоо жана энергетикалык саясат чөйрөсүндө тийиштүү чечимдерди кабыл алуу үчүн маалымат менен камсыз кылуу үчүн аймактар боюнча энергетиканын бардык секторлорунда энергияга суроо-талапка жана сунуштарга карата толук узак мөөнөттүү пландаштырууну аткаруу зарыл. Узак мөөнөттүү комплекстүү энергетикалык пландар инфраструктурага натыйжалуу инвестициялоого өбөлгө түзөт.

Анын энергетикалык натыйжалуулук потенциалын, электрлештирүүнү, газдаштырууну жана кайра жаралуучу энергияны пайдаланууну киргизүүнү комплекстүү баалоо менен жылуулук менен камсыздоо тармагын тереңирээк карап чыгуу талап кылынат.

Энергияга болгон суроо-талапты жалпысынан болжолдоо салыштырмалуу кыйын болсо да, энергетика секторун келечекте өнүктүрүүнүн ар кандай варианттарын тиешелүү негизги божомолдор менен изилдеген сценарийлерди талдоо энергетика сектору үчүн кабыл алынган чечимдердин кесепеттерин жакшыраак түшүнүү үчүн колдонууга болот. Энергетика секторун өнүктүрүүнүн оптималдуу сценарийлерин аныктоо жана каржылоо муктаждыктарын аныктоо үчүн энергетикалык жана экономикалык моделдөөнүн жеткиликтүү инструменттери колдонулушу керек.

Сценарийлерди талдоо күн жана шамалды зоналаштыруу боюнча буга чейин жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү консолидациялоо, геотермалдык жана биогаз станцияларын потенциалдуу киргизүү аймактарын аныктоо менен толукталууга, ошондой эле жерге негизделген өлчөө менен бекемделүүгө тийиш. Гидроэнергетиканын потенциалын изилдөөлөрдүн болушуна карабастан, алар климаттын өзгөрүшүнөн келип чыккан гидрологиялык шарттардын өзгөрүшүн эске алуу үчүн жаңыртылышы керек.

Биоэнергетика жана геотермалдык ресурстардын потенциалы картага түшүрүлгөн эмес, газ жана атомдук станцияларды куруу мүмкүнчүлүктөрү талкууланууда. Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинин суроо-талабы боюнча³⁴ жүргүзүлгөн чыгаруулардын таасири жана наркы эске алынган Кыргыз Республикасынын “жашыл экономика моделинде” электр энергиясын өндүрүү наркынын системалык-динамикалык моделдөөсү электр энергиясын өндүрүү үчүн гидро, газ, геотермалдык жана атомдук станциялардын эң чоң кирешелүүлүгүн көрсөтүп турат.

Энергетика секторунун келечектеги өнүгүүсүнүн көптөгөн ар кандай варианттары тиешелүү негизги божомолдор менен изилденген сценарийлерди талдоо тармакты сактоо жана өркүндөтүү чыгымдарын,

³⁴ при поддержке GIZ (BMZ, SDC, EU), PAGE/UNDP

берүү тармактарындагы жоготууларды жана ЭКБнын учурдагы потенциалына ылайык өндүрүлгөн электр энергиясын пайдалануу жана берүү мүмкүнчүлүгүн талдоо үчүн колдонулушу керек.

Жыйынтыгында Кыргыз Республикасынын райондору боюнча энергияга жетүүнү оптималдуу камсыздоо боюнча сунуштамалар болууга тийиш, алар тармактын учурдагы мүмкүнчүлүктөрүн, инфраструктураны жакшыртуу пландарын эске алууга, подстанциялардын жана электр өткөрүү линияларынын трансформатордук кубаттуулугун жогорулатуу менен реконструкциялоону камсыз кылуу, ошондой эле зарыл болгон кошумча электр тармагынын объекттерин кошуу жана аларды релелик коргоо, автоматташтыруу жана пландаштырылган ЭКБнын потенциалын толук пайдалануу үчүн зарыл болгон заманбап жабдууларды орнотуу менен модернизациялоону кароого тийиш.

Узак мөөнөттүү энергетикалык пландардын жана бардык генерациялоо технологияларын жана тармактык мүмкүнчүлүктөрдү колдонуп, сценарийлерди кылдат талдоонун негизинде, Кыргызстан кайра жаралуучу энергия боюнча максаттарды коюу менен бардык тармактык кызыкдар тараптарга күчтүү сигналдарды жөнөтө алат, бул өлкөнүн бул чөйрөдөгү күчтүү потенциалын, технологиялык чыгымдардын төмөндөшүн, энергияга болгон суроо-талаптын өсүшүн жана социалдык-экономикалык өнүгүү максаттарын чагылдырат. Учурдагы максаттар өлкөнүн мол кайра жаралуучу энергия ресурстарын натыйжалуу пайдалануу же энергияга болгон тез өсүп жаткан суроо-талапты эске алуу үчүн конкреттүү жана жетиштүү амбициялуу эмес.

Жаңыланган максаттуу көрсөткүчтөр мамлекеттин жогорку артыкчылыктуу милдеттери, УДАС жана өлкөнүн узак мөөнөттүү стратегиялары, ошондой эле климат жаатындагы кыйла кеңири максаттары менен түздөн-түз байланышып, күчтүү саясий эрк жана мыйзамдар менен колдоого алынышы керек.

Мындан тышкары мындай максаттуу көрсөткүчтөр энергетика секторунун деңгээлинде аныкталып, андан кийин багыттар боюнча (транспорт, жылуулук менен камсыздоо, электр менен камсыздоо ж.б.) бөлүнүшү керек. Электр энергия секторунун алкагында алар конкреттүү технологиялар боюнча классификацияланышы керек. Натыйжада жылдык максаттары менен ЭКБ бөлүштүрүлгөн жана тармактык генерацияны жайылтуу боюнча толук план болушу керек.

Ошондуктан энергетика секторундагы пландаштыруу энергетикадагы статистикалык маалыматтарды чогултуу жана отчеттуулукту берүү процессиндеги өзгөрүүлөрдөн мурда болушу жана алар менен коштолушу керек.

Ага ылайык “Энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына жана Кыргыз

Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 24-октябрындагы № 583 “Энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдалануу менен электр энергиясын иштеп чыгуу жана берүү боюнча ишти жүзөгө ашыруунун шарттары жана тартиби жөнүндө жобону бекитүү тууралуу” токтому менен бекитилген Энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдалануу менен электр энергиясын иштеп чыгуу жана берүү боюнча ишти жүзөгө ашыруунун шарттары жана тартиби жөнүндө жобого ылайык ЭКБ өнүктүрүү жана пайдаланууну колдоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган энергиянын кайра жаралуучу булактарынын субъекттеринин реестрин жүргүзүү практикасын күчөтүү керек.

“Энергиянын кайра жаралуучу булактары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 15-беренесин ишке ашыруу үчүн ЭКБнын казып алынуучу, өндүрүлүүчү, ташып келинүүчү, кайра иштетилүүчү, кайра өзгөртүлүүчү, ташылуучу, сакталуучу жана керектелүүчү энергия алып жүрүүчүлөрү жөнүндө маалыматтар расмий статистика тармагындагы мамлекеттик орган тарабынан катталууга тийиш.

Өлкөнүн аймагында ЭКБнын учурдагы киргизилиши, станциялардын бардык түрлөрүнүн белгиленген кубаттуулугу, өндүрүлгөн энергиянын түрү, өндүрүштүн көлөмү, аймактык жайгашуусу, эгерде бар болсо, орнотулган аккумуляторлордун кубаттуулугу жана сыйымдуулугу жөнүндө маалыматтарды чогултуу жана талдоо зарыл (мисалы, 1-тиркемени караңыз. 2030-жылга чейин түзүүчү кубаттуулуктар жана жаңы кубаттуулукту киргизүү боюнча таблицалардын формасы).

Сценарийлерди иштеп чыгуу жана талдоо, ЭКБны киргизүү боюнча максаттуу көрсөткүчтөрдү моделдөө жана аныктоо, ошондой эле ЭКБнын учурдагы киргизилиши жөнүндө маалыматтарды чогултуу жана талдоо процессин жөндөө Орто мөөнөттүү мезгилге энергиянын кайра жаралуучу булактарын өнүктүрүүнүн толук программасын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

Программа аларды орнотуунун натыйжалуулугун баалоону эске алуу менен жана кайра жаралуучу энергетика тармагында белгиленген максаттуу көрсөткүчтөргө ылайык кубаттуулугу аз энергиянын кайра жаралуучу булактарынын объекттерин жана микрогенерация объекттерин (күн панелдери, күн коллекторлору, чакан фотоэлектрдик станциялар, шамал генераторлору, микро-ГЭСтер жана энергиянын кайра жаралуучу булактарын генерациялоо үчүн колдонулуучу башка объекттер) пайдаланууга киргизүүнү кароого тийиш.

Программада жылуулук менен камсыздоо секторун декарбонизациялоо, анын ичинде энергиянын кайра жаралуучу булактарынын негизинде электрлештирүү жана газ менен кайра жаралуучу энергия (күн жылуулук энергиясы, биомасса энергиясы,

геотермалдык энергия) менен иштеген жылуулук менен камсыздоочу орнотмолорду пайдалануу, ошондой эле инфраструктурага, анын ичинде өткөрүү жана бөлүштүрүү электр тармактарына жана жылуулук тармактарына инвестиция салуу зарылдыгы эске алынышы керек.

2-милдет. Аз көмүрөктүү жашыл энергетика чөйрөсүндө ченемдик укуктук реформаны жүргүзүү.

Кыргыз Республикасында энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдаланууну кеңейтүү үчүн ченемдик укуктук базаны масштабдуу реформалоо зарыл. Күчтүү институттар, мыйзамдар жана ченемдик актылар менен толукталган саясаттын бардыгын камтыган механизмдерине өтүү энергетика секторунун учурдагы абалынын өзгөрүшүн тездетүү үчүн өтө маанилүү. Энергетика чөйрөсүндө баа түзүү түзүмдөрүн олуттуу реформалоо жана кайра жаралуучу энергетиканы киргизүүнү жөнгө салуучу жол-жоболорду өркүндөтүү энергиянын кайра жаралуучу булактары үчүн жагымдуу ченемдик укуктук чөйрөнү түзүүгө жардам берет.

Сектордун түзүмүндөгү өзгөрүүлөрдү чагылдыруу үчүн учурдагы ченемдик укуктук базаны кайра карап чыгуу жана оптималдаштыруу, ошондой эле шайкеш келтирүү, ыйгарым укуктуу жана жөнгө салуучу органдардын, тармактык уюмдардын жана ОЭКтин башка субъекттеринин ыйгарым укуктарын жана жоопкерчилигин так белгилөө, функциялардын кайталанышын жоюу, ошондой эле түшүнүк аппаратынын гомогендүүлүгүн камсыз кылуу зарыл.

Энергетика секторундагы тарифтик саясат чөйрөсүндө комплекстүү өзгөртүүлөрдү жүргүзүү ЭКБны өнүктүрүүнү, экологиялык жактан коопсуз жана заманбап инфраструктурага инвестицияларды тартуу үчүн кирешени көбөйтүүнү, ошондой эле бөлүштүрүлгөн кайра жаралуучу энергетиканын технологиялар рыногуна кирүүсүн мисалы, кичинекей күн фотоэлектрдик орнотмолор жана күн суу жылытуу системаларынын рыногуна кирүүсүн камсыздайт. Микрогенерацияны жана электр энергиясы тармагына микрогенерация субъекттеринен өткөрүүнү колдогон ченемдик укуктук актылар менен колдоого алынган тийиштүү чекене тарифтер электр жана жылуулук энергиясынын альтернативдүү берүүчүлөрүнүн пайда болушуна түрткү берет. Тарифтик саясатты реформалоо процесстери энергетика секторунун ачык-айкындуулугун жана отчеттуулугун жогорулатуу, маалыматтык-агартуучулук кампанияларды өткөрүү, кирешеси аз болгон калктын аялуу катмарларына экономикалык таасирин азайтуу үчүн энергетика секторунун финансылык абалы жана субсидияларга байланышкан маселелерди чагылдыруу менен коштолууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлигинин курамынан ОЭК жөнгө салуу боюнча департаментти чыгаруу жана

органга балансталган тарифтик саясатты иштеп чыгууга, керектөөчүлөрдүн, инвесторлордун жана тармактык кызмат көрсөтүүчүлөрдүн ортосундагы кызыкчылыктардын тең салмактуулугун камсыз кылууга, атаандаштыкты өнүктүрүүгө жана тармактын монополияланышына жол бербөөгө жөндөмдүү көз карандысыз жөнгө салуучу статусуна кайтарып берүү менен энергетика секторунун институттук түзүмүн оптималдаштыруу зарыл.

Ири энергетикалык компаниялардын контролдук акциялар пакетин Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлктү башкаруу боюнча мамлекеттик агенттигине (ММБМА) өткөрүп берүү мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын функцияларынын чарбакер субъекттердин функциялары менен айкалышын жокко чыгарат жана мамлекеттик органдардын энергетика чөйрөсүндөгү саясатты иштеп чыгууга, отун-энергетикалык комплексти жөнгө салууга, энергетикалык ишканалардын өндүрүштүк жана экономикалык ишинде энергетика чөйрөсүндөгү көзөмөлдөөгө жана контролдоого кийлигишүүсүн чектейт.

ЭКБ секторун өнүктүрүү үчүн институттук колдоо керек. Так аныкталган ыйгарым укуктары жана жоопкерчилиги бар өзүнчө түзүм (сектор, бөлүм) саясатты иштеп чыгуу, мыйзам актыларын, техникалык талаптарды жана эрежелерди иштеп чыгуу, ЭКБ тармагынын өнүгүү процессин координациялоо жана мониторинг жүргүзүү үчүн жооптуу болууга тийиш.

Долбоорлорду ишке ашыруу жол-жоболору, анын ичинде сууну пайдаланууга уруксат жана жер тилкелерин, анын ичинде суу фондунун жерлерин пайдалануу укуктарын алуу жана ЭКБ-орнотмолорун пайдаланууга киргизүү маселелери кайра жаралуучу энергетика секторуна көмөктөшүүгө жооптуу бардык ыйгарым укуктуу органдардын жана ведомстволордун функцияларын аныктоо менен регламенттелүүгө тийиш. Ар бир тартылган мамлекеттик органдын башкаруу түзүмүнүн жана так аныкталган жоопкерчилик чөйрөлөрүнүн туруктуулугу инвесторлордун ишенимин бекемдөөгө, рынокко чыгуудагы тоскоолдуктарды азайтууга жана долбоорлорду кыйла натыйжалуу ишке ашырууга өбөлгө түзөт.

Жылуулук энергиясын, биометанды, биоотунду өндүрүү регламенттелген эмес жана энергиянын бул түрлөрү боюнча иштер иш жүзүндө жүргүзүлбөйт. Ошондой болсо да акыркы керектөө секторлорун декарбонизациялоого багытталган саясатты киргизүү керек. Жылуулук менен камсыздоо секторун декарбонизациялоо үчүн энергиянын кайра жаралуучу булактарынын негизинде электрлештирүүнү гана эмес, кайра жаралуучу жылуулук энергиясын (күн жылуулук энергиясына, биомассага, геотермалдык энергияга негизделген) колдонууну да жана борборлоштурулган жылуулук менен

камсыздоонун натыйжалуу системасына инвестицияларды камтыган комплекстүү мамиле керек. Транспорт секторунда биоотундарды киргизүү буга өбөлгө түзөт.

3-милдет. Энергетикалык саясаттын колдоочу механизмдерин киргизүү.

Кайра жаралуучу энергетика секторуна инвестицияларды салууда жеке сектордун ишенимин бекемдөө үчүн кайра жаралуучу энергиянын иштөөчү рыногуна өтүүнү жеңилдетүүчү жакшы иштелип чыккан колдоо механизмдерин киргизүү талап кылынат. ЭКБ-тарифтери улуттук кайра жаралуучу энергия рыногун баштапкы өнүктүрүү үчүн натыйжалуу инструмент болуп саналат, ал эми рынок өнүгүп жаткандыктан, аукциондорду, айрыкча ири орнотмолор үчүн пайдалануу кайра жаралуучу энергияны кыйла атаандаштык баалар боюнча сатып алууга өбөлгө түзүшү мүмкүн.

Азыркы мезгилге чейин станцияларды белгиленген кубаттуулук боюнча станцияларды бөлүү жана аларга коюлган талаптарды айырмалоо маселесинде ар кандай ченемдик укуктук актыларда карама-каршылыктар бар. Учурдагы градацияны эске алуу менен аны төмөнкүдөй түрдө өзгөртүү сунушталат: белгиленген кубаттуулуктун Одон 15ке чейин (же 100) кВт микро-генерациялоо, 15 (же 100) кВтдан 1 МВтга чейин – мини, 1 МВтдан 10 (же 30) МВтга чейин – кичинекей, 10 (же 30) МВтдан 100 МВтга чейин – орто жана 100 МВтдан ашык – ири станциялар. Ар кандай көлөмдөгү станциялар үчүн микро жана мини-генерациялоо үчүн жеңилдетилген, айырмаланган ченемдери жана талаптары бар ар кандай жөнгө салууну колдонуу керек.

ЭКБ үчүн тарифтерди рыноктук шарттардын өзгөрүшү, кайра жаралуучу энергетика секторундагы атаандаштык чыгымдарын жана ресурстардын кыйла так баалары сыяктуу факторлорду эске алуу менен кайра карап чыгуу жана өркүндөтүү керек. Рыноктун өзгөрүп жаткан шарттарын, кайра жаралуучу энергетика секторундагы атаандаштык чыгымдарын жана ресурстарды кыйла так баалоону эске алуу менен ЭКБ станцияларынын ар кандай кубаттуулуктары жана ЭКБнын ар кандай түрлөрү үчүн жашыл тарифти кайра карап чыгуу зарыл. Мындан тышкары жеңилдетилген тарифтердин маанилерин ретроактивдүү өзгөрүүлөрсүз кайра карап чыгуунун үзгүлтүксүз процессин аныктоо зарыл. Ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу жана орнотулуучу ЭКБ натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн тарифтик жеңилдик мөөнөтүнөн ашкан мөөнөттүн ичинде иштеген станцияларды жаңыртууга чыгымдарды компенсациялоо механизм кароо зарыл. ЭКБ станциясынын активдеринин баланстык наркынын 50 %ынан ашкан наркты түзгөн жабдууларды жаңыртууга кошкон салымдарга дем берүү сунушталат. Мындай чара учурдагы ЧГЭС оңдоп-түзөөгө жана өндүрүлгөн электр энергиясынын көлөмүн көбөйтүүгө түрткү берет.

Микрогенерация режиминде иштөө шарттарын аныктоо үчүн мыйзамдарга толуктоолорду киргизүү зарыл. Атап айтканда, микрогенерация системаларын долбоорлоого жана орнотууга, тармакка берилген электр энергиясынын сапатына, “Кыргызстан улуттук электр тармагы” ААК менен эсептешүүлөрдү жүргүзүү тартибине, ошондой эле дем берүү механизмдерине карата талаптарды аныктоо зарыл.

Микрогенерация орнотмосуна ээлик кылган же ижарага алган абоненттер үчүн электр менен камсыздоо контрагына кошумча макулдашуу түрүндө сатып алуу-сатуу типтүү келишимин иштеп чыгуу, ошондой эле тараптардын ортосунда өз ара эсептешүүлөрдү салыктык башкаруу эрежелерин аныктоо үчүн жеке ишкерлер катары микрогенерация субъекттеринин статусун же башка жеңилдетилген статусу аныктоо жолу менен микрогенерация субъекттери менен тармактык компаниянын ортосунда электр энергиясын сатып алуу-сатуу жол-жобосун иштеп чыгуу сунушталат.

Энергетикалык кооперативдерди өнүктүрүүгө шарттарды түзүү зарыл. Электр энергиясынын туруктуу жана жергиликтүү ресурстарын түзүү менен мындай уюмдар мамлекет үчүн электр энергиясын жана жылуулукту берүү үчүн тармактын чыгымдарын азайта алат.

ЭКБны (геотермалдык, биомасса энергиясы, биогаз ж.б.) пайдалануу менен жылуулук энергиясын өндүрүүгө дем берүү үчүн жылуулук энергиясынын мындай булактарга дем берүү механизмдерин иштеп чыгуу зарыл.

ГЭСтерден электр энергиясын алган жана башка электр жылыткычтарына караганда 3-4 эсе аз электр энергиясын сарптаган кубаттуу жылуулук насостору акыркы жылуулук керектөөдө кайра жаралуучу энергиянын үлүшүн көбөйтүү үчүн практикалык чечим болуп саналат. Жылуулук насосторун жылытуу үчүн киргизген жеке жана юридикалык жактар үчүн электр кубаттуулугун керектөө боюнча чектөөлөрдү алып салуу же жеңилдетүү сунушталат.

Натыйжалуулукту жогорулатуу жана көмүр керектөөнү азайтуу үчүн инновациялык чечимдерди иштеп чыгууну жана ишке киргизүүнү улантуу сунушталат (мисалы, газ, күн энергиясы, башка ЭКБны пайдалануу менен отканаларды киргизүү жолу менен). Бул үчүн электр отканаларын (жергиликтүү, ведомстволук, жеке жана жамааттык менчикте турган) инвентаризациялоо жана карап текшерүү, ошондой эле жылуулук тармактарын жана ага чектеш инфраструктураны текшерүү жана чыгымдарды жана пайданы талдоону даярдоо, ошондой эле отканаларды ЭКБга өткөрүүнү моделдөө зарыл.

4-милдет. Инвестициялык тобокелдиктерди төмөндөтүүгө көмөк көрсөтүү.

Кыргыз Республикасында энергетикага инвестициялардын чоң үлүшү түздөн-түз чет өлкөлүк инвестициялар түрүндө жүргүзүлдү.

Жергиликтүү банк секторунун гидроэнергияга тиешеси жок кайра жаралуучу энергетиканы каржылоодо олуттуу тажрыйбасы жок. Ошол эле учурда экономикалык жактан туруктуу кайра жаралуучу энергия чөйрөсүндөгү долбоорлор боюнча сунуштардын жоктугу бул секторду каржылоого эң чоң тоскоолдук болуп саналат. Ушуга байланыштуу электр энергиясын сатып алуу жөнүндө типтүү келишимдерди өркүндөтүү жана мамлекеттик-жеке өнөктөштүк (МЖӨ) механизмдерин кеңири жайылтуу инвестициялар үчүн тобокелдиктерди төмөндөтүп, жеке сектордун финансылык жана техникалык мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу пайдаланууга өбөлгө түзөт.

Кайра жаралуучу энергия тармагындагы иштелип жаткан типтүү келишимдин негизги элементтери эң мыкты эл аралык тажрыйбага ылайык аныкталышы керек. Шамал, күн орнотмолору жана чакан ГЭС сыяктуу өзгөрүлмө кайра жаралуучу энергия технологиялары типтүү келишимдин шарттарында эске алынышы керек болгон өзгөчө мүнөздөмөлөргө ээ. Буга өзгөрүүлөр (конкреттүү убакыт аралыгына жараша иштеп чыгуу көлөмү), белгисиздик (иштеп чыгуунун болжолдонушу) жана жерге байланышкан чектөөлөр (тармак менен иштеп чыгуунун ортосундагы координация) кирет. Бул мүнөздөмөлөр типтүү келишимдин долбоорунда туура чагылдырылышы керек: берүү жана сатып алуу милдеттенмелерине, өндүрүлгөн энергиянын көлөмүн азайтуу шарттарына жана бөлүштүрүү жол-жоболоруна тиешелүү талаптарга арналган бөлүмдөрүндө.

Типтүү келишимдин (ТК) мөөнөтү чакан ГЭСтер үчүн 15 жылды жана калган ЭКБ үчүн 25 жылды түзөт жана бул секторго ишенимди жогорулатууга, капиталдык чыгымдарды азайтууга жана инвесторлорду жана долбоорду иштеп чыгуучуларды тартууга жардам берген күчтүү укуктук жөнгө салуу менен колдоого алынган жеңилдик мезгилинин мөөнөтүнө барабар болушу керек. Тариф бардык ЭКБ станциялары үчүн жеңилдик мезгилинин бүткүл мөөнөтүнө кепилдениши керек, ал типтүү келишимдерде так көрсөтүлүүгө тийиш.

2023-жылы “ЭКБ жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына киргизилген ЭКБ үчүн тарифтеги валютанын алмашуу курсун эсепке алуу инвесторлордун тобокелдиктерин азайтуунун оң кадамы болуп саналат жана бардык инвесторлор үчүн камсыздалышы керек, анткени ЭКБ компоненттерин жана системаларын жергиликтүү өндүрүү чектелүү жана башка өлкөлөрдөгү өндүрүүчүлөр менен атаандаштыкка туруштук бере албайт.

Мындан тышкары ТКда тармак ээсинин күнөөсү (ЭКБ субъектисинин күнөөсү менен эмес) аркылуу электр энергиясын берүү системасына электр энергиясын берүү пункту аркылуу электр энергиясын сатууга (өткөрүүгө) чектөөлөрдү алып келген тармакка кирүү көйгөйлөрү, ошондой эле ЭКБ субъектисинин күнөөсү менен

эмес, тармак ээси жооптуу болгон жагдайлардан улам өндүрүлүүчү электр энергиясынын көлөмүн мажбурлап кыскартуу маселелери каралууга тийиш. Кулпуланган кубаттуулук үчүн компенсацияларды киргизип, тармакка жеткиликтүүлүктүн жоктугун ЭКБ субъектиси үчүн форс-мажор катары кароо керек. Бул жергиликтүү арбитражга талаш-тартыштарды берүү мүмкүнчүлүгүн кароо үчүн зарыл.

Сатып алуучуну (“КУЭТ” ААК) жалпы электр энергиясынын кеминде 50 (элүү) пайызы менен камсыз кылуу ЭКБ-энергиясын берүүчүнүн милдеттенмесин алып салуу керек. Бул “ЭКБ жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында жана жарандык мыйзамдарда белгиленген келишимдик негизде электр энергиясын эркин сатуу укугун чектейт.

Эгерде “КУЭТ” ААКтын (сатып алуучунун) аны сатып алуу мүмкүнчүлүгү жок болсо, иштелип чыккан, бирок ЭКБ объектиси тарабынан өзүнүн жана чарбалык муктаждыктары үчүн керектелбеген ЭКБ-электр энергиясын сатып алуудан баш тартуу укугун алып салуу зарыл. Бул “ЭКБ жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 12-беренесинин 3-пунктуна түздөн-түз карама-каршы келет, ага ылайык ЭКБны пайдалануу менен иштелип чыккан, орнотмонун ээси тарабынан жеке муктаждыктарына пайдаланылбаган жана келишимдик негизде башка керектөөчүлөргө сатылбаган бардык электр энергиясы ЭКБны пайдалануу менен ушул орнотмо кайсы электр энергетикалык компаниянын тармагына кошулганына карабастан электр энергиясын берүүнүн тиешелүү келишимин түзгөн ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан аныкталган электр энергиясы компаниясы тарабынан сатып алынууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын энергетика секторунда МЖӨнү ийгиликтүү киргизүү үчүн күчтүү саясий эрк, компетенттүү мекемелер жана жагымдуу мыйзам чыгаруу режимин талап кылынат. Жеке сектор үчүн кирешелүүлүктү колдогон тобокелдиктерди адилеттүү бөлүштүрүү критерийлерин белгилөө талап кылынат. Бардык катышуучулардын милдеттери үзгүлтүксүз ишти жана керектүү коомдук кызматтарды көрсөтүүнү камсыз кылуу үчүн так аныкталышы керек.

Мамлекеттик кепилдиктерди алуу ЭКБ долбоорлорунун инвестициялык жагымдуулугунун жана долбоорду ишке ашыруу үчүн банк каржылоосун алуунун эң маанилүү шарттарынын бири болуп саналат. Электр энергиясын берүү келишимдери боюнча “КУЭТ” ААКтын милдеттенмелерин камсыз кылуу үчүн мамлекеттик кепилдиктерди берүү тартибин иштеп чыгуу, ошондой эле ЭКБ ресурстарын картага түшүрүүнүн натыйжаларын эске алуу менен мамлекеттик кепилдиктерди берүү зарыл болгон жерлерде өзгөчө инвестициялык режимдеги аймактардын тизмегин бекитүү сунушталат.

5-милдет. ЭКБны энергетикалык системага техникалык интеграциялоону кеңейтүү.

Милдеттерди ишке ашыруунун алкагында 2019-жылы иштелип чыккан³⁵ жана Кыргыз Республикасынын Отун-энергетикалык комплексин жөнгө салуу боюнча мамлекеттик агенттикке кароого берилген бөлүштүрүү системаларында жана газды бөлүштүрүү жабдуулары системаларында биогаздын техникалык мүнөздөмөлөрү, биогазды пайдалануу боюнча ченемдик укуктук актыларды жана стандарттарды жаңыртуу зарыл.

Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлигине караштуу Энергетикалык көзөмөл кызматы Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигине караштуу Стандартташтыруу жана метрология борбору менен биргеликте ЭКБнын ар кандай кубаттуулуктары жана түрлөрү үчүн ЭКБ объекттерин, анын ичинде мини, кичи, орто жана ири станциялар үчүн микроэнергетикалык объекттерди ЭКБ тарабынан иштелип чыккан энергиянын бардык түрлөрү үчүн долбоорлоону, курууну жана эксплуатациялоону регламенттеген талаптарды жана эрежелерди иштеп чыгышы керек.

“КУЭТ” ААК энергия системасынын үзгүлтүксүз иштешин камсыз кылуу үчүн сакталышы керек болгон техникалык талаптарды жана өз ара мамилелерди билдирген тармактык эрежелерди иштеп чыгуусу зарыл, анын ичинде коргоо системасын, электр энергиясынын сапатын, иштөө жыштыгынын жана чыңалуу диапазонун, байланыш системаларын, жогорку жыштык толкундар учурунда чыгуу кубаттуулугун азайтуу, чыңалууну контролдоо, тармактагы төмөнкү чыңалууда станциянын иштөө жөндөмдүүлүгүн, ЭКБ божомолдоо инструменттерин, жыштыкты/активдүү кубаттуулукту контролдоо, резервди камсыз кылуу үчүн чыгаруунун төмөндөтүлгөн иш режими ж.б.³⁶

Менчигинин түрүнө карабастан бардык ЭКБ объекттери аткарууга милдеттүү болгон ЭКБ объекттерине карата техникалык талаптарды аныктоо үчүн МамСТ (Россия Федерациясында же КМШнын башка өлкөлөрүндө колдонулуп жаткандарга окшош) иштеп чыгуу зарыл.

Ошондой эле өзгөрмөлүү ЭКБ энергияны өндүрүүнү жана керектөөнү макулдашууга мүмкүндүк берген системаны иштеп чыгуу зарылдыгы бар. Гидроэлектростанциялар генерациялоонун суткалык айырмачылыктарын текшилөө үчүн колдонулат, бирок Кыргыз Республикасындагы ГЭСтердеги кубаттуулуктун жетишсиздигин эске

³⁵ ПРООН-OFID долбоору «Энергияга жеткиликтүүлүктө чакан жана орто ишкердикти өнүктүрүү» биогаздын техникалык мүнөздөмөлөрүнө, аны бөлүштүрүүчү системаларда жана газ бөлүштүрүүчү жабдууларда колдонууга байланыштуу нормативдик актыларды жана стандарттарды иштеп чыкты

³⁶ Кыргыз Республикасынын энергетика тармагын комплекстүү өнүктүрүү боюнча Башкы план

алуу менен электр энергиясын узак мөөнөткө сактоону камсыз кылган сактоочу түзүлүштөрдүн келечегин, аны иштеп чыккандан кийин бир нече күндүн ичинде чыгаруу мүмкүнчүлүгүн кароо зарыл, өзгөчө суутекке негизделген аз көмүртектүү энергияны сактоо системалары, деривациялык ГЭСтердеги суу топтоочу жабдуулар жана жасалма суу топтоочу кубаттуулукта.

Кыргызстандагы суутек экономикасынын перспективаларын жакшыраак түшүнүү үчүн улуттук суутек стратегиясын иштеп чыгуу керек.

ЭКБ энергетикалык системага коопсуз техникалык интеграциялоо үчүн ЭКБнын көлөмүнүн көбөйүшү менен энергетикалык системанын туруктуулугун, республиканын энергетикалык системасынын жана электр станцияларынын иштөө режимдерине, Борбордук Азиядагы БЭСтин алкагындагы параллелдүү иштерге тийгизген таасирин, ошондой эле Кыргызстан менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы суу режими боюнча мамлекеттер аралык макулдашууларды аткарууну талдоо зарыл.

Учурдагы подстанциялардын электр линияларынын жана трансформаторлорунун кубаттуулугун жогорулатуу, ошондой эле электр тармактарынын жаңы объекттерин куруу менен кеңири масштабдуу модернизациялоо үчүн инвестицияларды табуу зарыл. РЗА жана СКАДА системасын кеңейтүү, электр энергиясынын сапатын жогорулатуу үчүн кошумча жабдууларды орнотуу, энергия системасында реактивдүү кубаттуулуктун зарыл резервин камсыз кылуу ж.б. талап кылынат.

Өзгөртүү түзүлүштөрүнүн LVRT жана HVRT мүнөздөмөлөрүн камсыз кылуу, ошондой эле ЭЭСС станцияларын жабдуу үчүн ЭКБны ишке ашыруу боюнча долбоор иштеп чыгуучуларга талаптарды киргизүү зарыл. ЭКБнын өндүрүлүшүн божомолдоо жана киберкоопсуздукту камсыз кылуу боюнча атайын программаларды киргизүү боюнча талаптар да милдеттүү түрдө аткарылууга тийиш.

6-милдет. Мамлекеттик жана жеке секторлордо потенциалды жогорулатуу.

Кыргыз Республикасынын кайра жаралуучу энергия булактары жана энергиялык натыйжалуулук чөйрөсүндөгү амбициоздук максаттуу көрсөткүчтөргө жетүү үчүн өзүнүн потенциалын бир нече багыттар боюнча жогорулатуу талап кылынат: мамлекеттик жана жеке сектор субъекттеринин техникалык жана координациялык мүмкүнчүлүктөрүн жакшыртуу, квалификациялуу жумушчу күчтү даярдоо жана калкты маалымдоо. Тарыхый жактан алганда Кыргыз Республикасынын кайра жаралуучу энергетика секторунда гидроэлектрстанцияларын эксплуатациялоого киргизүүгө жана техникалык тейлөөгө басым жасалып, бул мамлекеттик жана жеке сектордо ноу-хау жана башка “таза” технологиялар (энергиянын кайра

жаралуучу булактары жана энергетикалык натыйжалуулук) билими чектелүү экендигин билдирет.

Кайра жаралуучу энергетика боюнча маалыматтын жетишсиздиги көптөгөн өкмөттүк ведомстволордо жана министрликтерде негизги маселе болуп саналат, бул көбүнчө саясатты иштеп чыгууга тоскоол болуп, долбоорлорду жактырууда жана каржылоодо уруксаттардын берилишинин кечигүүлөрүнө алып келет. Институттук кызыкдар тараптар кайра жаралуучу энергия секторундагы өзгөрүүлөргө өз убагында чара көрүү үчүн тийиштүү кызматташтыкты жана иш-аракеттерин координациялоону камсыз кылышы керек.

Жеке сектор ошондой эле потенциалдуу жумушчу күчүн жана ийгиликтүү ички кайра жаралуучу энергиянын баалуулуктар чынжырын түзүүгө жардам бере турган масштабдуу кубаттуулукту жогорулатуудан пайда ала алат.

Кыргыз Республикасында кайра жаралуучу энергия тармагында адистиги окутууну сунуштаган бир нече университет бар, алардын ичинде Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Кыргыз-Россия славян университети жана Кыргыз-Өзбек университети бар. Бул институттардын айрымдары ар кайсы өлкөлөрдүн окумуштуулары менен таза энергетикалык ландшафттын ар кандай багыттарын изилдеген изилдөө долбоорлору боюнча кызматташат. Буга карабастан кайра жаралуучу энергия рыногу чектелүү бойдон калууда жана университеттердин бардык бүтүрүүчү студенттери бул тармакта ылайыктуу жумуш таба албайт.

Энергетика тармагындагы адистерди даярдоодо болгон гендердик ажырым эмгек рыногунда андан ары бөлүнүүгө, теңсиздикти бекемдөөгө жана көбөйтүүгө алып келерин эске алып, техникалык адистиктерге кирген кыздарды убактылуу атайын колдоо чараларын көрүү зарыл.

7-милдет. Региондук энергетикалык рынокторго катышуу жана эл аралык кызматташтык.

Азыркы учурда Кыргызстандын, Өзбекстандын, Казакстандын түштүгүндө энергетикалык системалар жана Тажикстандын энергетикалык системасынын туюк участкатору “Энергия” координациялык-диспетчердик борбордун координациясына караштуу Борбордук Азиянын БЭС курамында параллелдүү иштешет. Борбордук Азиянын жана Түштүк Казакстандын БЭС электр системаларынын жалпы орнотулган кубаттуулугу 2022-жылы 26,6 ГВт, ал эми жалпы максималдуу жүктөм 18 ГВт (2022-жылдын 13-декабры) болгон. Жалпы электр энергиясын өндүрүү 102,5 млрд кВт/саатты, керектөө – 119 млрд кВт/саатты түздү. Жылуулук электр станциялары Борбордук Азиянын БЭС орнотулган кубаттуулугунун 71,38 % түзөт, андан кийин

гидроэлектрстанциялары – 23,88 %, күн электр станциялары – 3,53 % жана шамал электр станциялары – 1,26 %.

Жакынкы жылдары Борбордук Азия регионунда ЭКБнын негизинде көп сандагы энергия булактарын куруу пландаштырылууда жана бул БА БЭСинде тең салмактуулук мүмкүнчүлүктөрүн, керектүү электр энергиясын сактоо кубаттуулугун жана электр тармагын ЭКБны киргизүүдөн келип чыккан чакырыктарга ылайыкташтырууну кошумча талдоону талап кылат. Борбордук Азия жана Казакстан өлкөлөрүнүн энергетикалык системаларынын параллелдүү иштешинин ишенимдүүлүгүн жогорулатуу үчүн технологиялык автоматташтыруу системаларын иштеп чыгуу жана системалар аралык деңгээлде автоматтык башкаруу системаларын түзүү зарыл.

Ушул себептен улам ЕАЭБдин алкагында электр энергиясынын жалпы рыногун өнүктүрүүнү улантуу зарыл, негизги энергетикалык ресурстарды пайдаланууну оптималдаштыруу, өзгөчө кырдаалдарда резервдерди жана колдоону бөлүшүү жана ЭКБга негизделген туруксуз өндүрүштүн өсүп келе жаткан көлөмүн интеграциялоо үчүн шарттарын жакшыртуу менен катышуучу өлкөлөрдүн энергетикалык системаларынын ишенимдүүлүгүн жана натыйжалуулугун жогорулатуу.

Күтүлгөн натыйжалар.

1) ЭКБ чөйрөсүндө мыйзамдар шайкеш келтирилди, энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдалануу менен долбоорлорду даярдоону жана ишке ашырууну жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылардын коллизиясы жоюлду;

2) энергетикалык компаниялардын ачык-айкындуулугу, башкаруунун натыйжалуулугу жана финансылык туруктуулугу камсыз кылынды, бул учурдагы генерациялык кубаттуулуктарды, берүү жана бөлүштүрүү инфраструктура объекттерин тейлөөгө жана өз убагында модернизациялоого мүмкүндүк берди;

3) калк энергия жана отун ресурстарынын бардык түрлөрү менен ишенимдүү жана үзгүлтүксүз камсыз кылынды;

4) энергетика секторуна жеке инвестициялардын агымы жогорулады;

5) керектөөчүлөрдүн, анын ичинде аялдардын альтернативдүү энергия булактарын жана энергия үнөмдөөчү технологияларды бардык жерде жана кеңири пайдалануусу мамлекеттик бюджеттин каражаттарын инвесторлордун каражаттарын ушул максаттар үчүн, анын ичинде мамлекеттик-жеке өнөктөштүк долбоорлорунун алкагында, мамлекеттик жана коммерциялык банктардын жеңилдетилген насыяларын, эл аралык финансылык институттардын каражаттарын, долбоорлорду, программаларды жана гранттык каражаттарды пайдалануу менен камсыздалды;

6) социалдык, мамлекеттик жана муниципалдык мекемелердин электр энергиясына болгон өздүк муктаждыктарын канааттандыруу максатында ЭКБ-электр энергиясын өндүрүү үчүн автономдук генерациялоо объекттерди орнотуу жана пайдалануу камсыз кылынды;

7) ЭКБ-орнотмолорун өндүрүү жана иштетүү үчүн колдонулган жабдуулардын, техниканын, чийки заттын, запастык бөлүктөрдүн жана комплекттөөчүлөрдүн сапатын техникалык жөнгө салуу жүргүзүлөт;

8) күн микрогенерациясы өлкөнүн энергетикалык тең салмактуулугуна салым кошот;

9) өлкөдө кадрларды даярдоонун жана квалификациясын жогорулатуунун туруктуу жана натыйжалуу системасы иштейт, анда көрүнүктүү тенденция болгон гендердик ажырымды акырындык менен азайтуу болуп саналат;

10) ЭКБны ишке ашырууда Кыргыз Республикасынын энергетикалык системасынын жана Борбордук Азиянын БЭС/ЕАЭБдин туруктуулугу камсыз кылынат;

11) электр энергиясы Евразия экономикалык бирлигинин алкагында жалпы электр энергиясынын рыногунда сатылат.

§ 2. Энергетикалык натыйжалуулук

Өздүк энергетикалык ресурстардын жетишсиздиги, климаттын өзгөрүүсүнүн тобокелдиктери жана импорттолуучу көмүртектерге болгон баалардын туруктуу өсүшү өндүрүштүн көлөмүн көбөйтүүгө жана калктын жана республиканын экономикасынын отун-энергетикалык ресурстарга (ОЭР) болгон реалдуу секторунун муктаждыктарын толук канааттандырууга тоскоолдук жаратат.

Өлкөнүн ОЭРди импорттоодон өтө көз карандылыгы Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтары менен тастыкталат. Ошентип, 2022-жылы отун-энергетикалык баланста энергияны алып жүрүүчүлөрдүн импорту 23 % түздү, анын ичинде электр энергиясы 16,8 %, жаратылыш газы 93,2 %, жылытуучу мазут 0,16 %, көмүр 12,09 %, автомобиль бензини 79,04 %, дизелдик отун 69,36 %, мунай 0,9 % түздү. Ошол эле учурда электр энергиясын өндүрүү жаатында бир түргө – ГЭС тарабынан өндүрүлгөн электр энергиясына (2024-жылга карата – 90 %дан ашык³⁷) көз карандылык жогору. Ошондуктан 2022-жылдын аягында суунун аздыгы мезгилинин башталышы менен электр энергиясын импорттоонун көлөмү 67 %га жогорулап, өткөн жылга салыштырмалуу 2,8 млрд кВт/саатка³⁸ жетти.

³⁷ <https://ourworldindata.org/grapher/share-electricity-hydro>

³⁸ www.tazabek.kg/news:1857227?f=cp

Жалпы өлкө экономикасынын энергетикалык керектөөсү жогорку деңгээлде калууда. Эл аралык энергетика агенттигинин маалыматы боюнча³⁹ өлкөдө ИДПнын энергетикалык сыйымдуулук деңгээли 2014-жылы дүйнөлүк орточо көрсөткүч – 0,24 т.м.э. менен 1000 АКШ долларына 1,1 тонна мунай эквивалентин (т.м.э.) түзгөн.

Өнүккөн өлкөлөрдө бул көрсөткүч 0,1–0,18 т.м.э. түзөт, ал эми өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө – 1000 АКШ долларына 0,22–0,74 т.м.э. түзөт. Өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, энергетикалык натыйжалуулуктун жана энергияны үнөмдөөнүн мамлекеттик саясатын активдүү ишке ашыруу менен экономиканын энергияны керектөө деңгээли (энергетикалык сыйымдуулук) бир нече эсеге (1,5–2 эсеге) төмөндөшү мүмкүн.

Бул кырдаалга таасир этүүчү негизги факторлор экономикалык модернизациянын төмөн деңгээли жана энергия алып жүрүүчүлөргө болгон башкарылбаган суроо-талап болуп саналат.

Экономиканын тармактары боюнча ОЭР керектөөнүн түзүмүндө коммуналдык-тиричилик секторунун үлүшү кыйла өстү жана өнөр жай жана агрардык сектордун үлүшү төмөндөдү. Ошентип, 1990-жылдардын башында турак жай-коммуналдык кызматтар жана калк ички рынокко берилген электр энергиясынын 23 %; бюджеттик чөйрө – 10,6 %; өнөр жай – 42 %, айыл чарба – 22%, башка керектөөчүлөр – 14 % колдонушкан. Буга 1990-жылы көмүр өндүрүү 3,7 млн тоннадан ашкандыгы, анын ичинен республика ичинде 1,72 млн тонна керектелгендиги; жаратылыш газы 2,04 млрд куб метр, жылытуучу мазут – 600 миң тоннага жеткендиги себеп болду.

Азыркы учурда турак жай-коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдүн жана калктын үлүшүнүн өсүшүнө байланыштуу электр энергиясын керектөөнүн түзүмү өзгөрдү, алар ички рынокко берилген бардык электр энергиясынын 79,23 % керектейт; өнөр жай – 16,11 %, айыл чарба – 1,4 %, транспорт – 0,18 %.

Көмүрдү жана газды керектөөнү азайтуунун бардык жүктөмү электр энергиясы тармагына түштү: жылытуу, ысык суу менен камсыз кылуу жана тамак-аш бышыруу көбүнчө электр энергиясынын эсебинен жүргүзүлөт. 1990-жылы турак-жай-коммуналдык кызматтар жана калк 1,939 млрд кВт/саат, 2022-жылы – 12 млрд кВт/саат, күчтүү сезондук өзгөрүүлөр менен кышкы электр энергиясын керектөө жайга салыштырмалуу 3,5 эсе жогору болгон.

Мындай жогорку энергетикалык сыйымдуулуктун себеби өлкөдөгү имараттардын көпчүлүк бөлүгү 35–50 жыл мурун курулган. Бул имараттардын курулушу энергетикалык натыйжалуулук ченемдерин эске албастан, техникалык тейлөөнүн жана өз убагында модернизациялоонун жоктугу мындай имараттардын эскиришине жана

³⁹ Key World Energy statistics

дүйнөлүк орточо көрсөткүчтөн 1 м² үчүн 3–4 эсе көп жылуулук жоготууга алып келди. Эл аралык энергетика агенттигинин маалыматы боюнча таза нөлдүк⁴⁰ сценарийдин максаттарына⁴¹ жетүү үчүн 2030-жылга карата дүйнөдөгү имараттардын энергия керектөөсү 2022-жылдагы деңгээлге салыштырмалуу 35 %га төмөндөшү керек.

Имараттардын энергетикалык натыйжалуулугун жогорулатуу милдети жаңы курулуш үчүн да, буга чейинки курулуштарды энергетикалык модернизациялоо үчүн да актуалдуу. Кыргыз Республикасында курулуш секторундагы курулуштун көлөмү жыл сайын өсүп, 1,5 миллион квадрат метрге чейин жетүүдө. Бул имараттарды курууда энергетикалык натыйжалуулуктун минималдуу стандарттарын сактоону маанилүү кылат.

Энергетика секторунда 2021-жылы Париж келишимине “Кыргыз Республикасынын улуттук деңгээлде аныкталган салымы” (мындан ары – УДАС) документине ылайык өлкөдөгү парник газдарынын чыгаруулары болжол менен 60 % иштелип чыгат. Бул сектордогу жумшартуу потенциалы казылма отундарды керектөөнү азайтуунун жана энергиянын кайра жаралуучу булактарынын негизинде энергияны өндүрүүнү көбөйтүүнүн, энергия менен камсыздоо системасын модернизациялоонун, ошондой эле энергетикалык натыйжалуулугу боюнча иш-чаралардын комплексин өркүндөтүүнүн эсебинен ишке ашат.

2050-жылга чейинки төмөн көмүртектүү өнүгүү концепциясынын долбооруна ылайык Кыргызстан парник газдардын аз көлөмүн чыгарган өлкөлөрдүн катарына кирип, дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнүн чыгарууларынын жалпы көлөмүнүн 0,032 %дан азын түздү. 1990-жылга салыштырмалуу Кыргызстандын парник газдарын жалпы чыгарууларынын көлөмү 2020-жылы 48,53 %га төмөндөгөн. Кыргызстан 1995–2006-жылдар аралыгында көмүртектин терс балансынын көрсөткүчүнө ээ болгон, бирок 2010–2020-жылдар аралыгында өлкөнүн парник газдарынын жалпы чыгарууларынын көлөмү 30,56 %га өскөн.

Энергияны натыйжасыз керектөө жана ички миграция кырдаалды ого бетер курчутат. 2022-жылдагы эл каттоо көрсөткөндөй 1,1 миллион жаран кадимки жашаган жеринен убактылуу кеткен.

⁴⁰ IEA

⁴¹ <https://www.vedomosti.ru/esg/climate/articles/2023/09/26/997117-mea-obnovilo-stsenarii-chistogonulya>

1-таблица. Ички мигранттардын турак жайларынын энергия керектөөсү, %

	Борбордук жылытуу	Газ	Меш менен жылытуу (көмүр/жыгач)	Электр от казаны	Жылыткычтар
Ысык-Көл облусу	25,9	0,0	50,9	6,9	23,1
Нарын облусу	16,2	0,0	63,7	9,8	25,7
Ош облусу	10,6	0,0	65,3	1,4	26,7
Талас облусу	8,3	4,5	37,5	15,9	47,4
Чүй облусу	0,7	0,8	85,3	8,5	55,2
Жалал-Абад шаары	11,8	2,9	36,6	10,5	44,3

Ош жана Жалал-Абад шаарларын, Талас облусун кошпогондо, бардык облустардагы айыл жергесиндеги тургундар негизинен турак жайларды жылытуу үчүн меш менен жылытуу (көмүр/жыгач) колдонушат. Ош шаарында жашаган, шаарга жакын көчүп келген айыл жергесиндеги тургундар абсолюттук көпчүлүктө (74,4 %) өз үйлөрүндө борбордук жылытууга ээ. Жалал-Абад шаарында жана Талас облусунда жашаган, шаарга жакын көчүп келген айыл жергесинин тургундары үчүн электр жылыткычтары үй жылытуунун негизги булагы болуп калды⁴².

Өлкөнүн региондору боюнча ОЭР түзүмүн талдоо көрсөткөндөй⁴³, Жалал-Абад облусу жеке ОЭР менен көбүрөөк камсыздалган, анда ОЭР өндүрүү 73 %ды түзөт, анын ичинен эң чоң салыштырма салмагы гидроэлектроэнергиясын өндүрүү 93 %ды, отун (көмүр, мунай, жаратылыш газы) өндүрүү 3,1 %ды түзөт. Аз өндүрүлгөндүктөн аларга болгон муктаждык камсыз кылынбайт; Нарын жана Ысык-Көл, Чүй, Талас облустары көмүр, жаратылыш газы, мунай продукттарынын жана электр энергиясынын импортуна толугу менен көз каранды, анткени иштеп жаткан чакан ГЭСтер муктаждыкты канааттандырбайт.

ОЭР импорттун эң чоң көлөмү Бишкек шаарына туура келет, анда электр энергиясы жана жылуулук энергиясы Бишкек шаарындагы ЖЭБде Казакстан Республикасынан (РК) жана Нарын облусунун Кара-Кече участогунан алып келинген көмүрдөн жана мазуттан өндүрүлөт. Отундун бардык түрлөрүнө болгон баалардын жогорулашы калктын көпчүлүгүнүн – айрыкча Нарын, Ысык-Көл, Жалал-Абад жана Баткен облустарынын алыскы тоолуу райондорунда арзаныраак энергия булагына – электр энергиясына өтүшүнө өбөлгө түздү. Ошентип, ОЭР жетиштүү потенциалына ээ болгон облустар жана бүтүндөй өлкө

⁴² Эл аралык миграция уюмунун изилдөөсү

⁴³ 2035-жылга чейинки Улуттук энергетика программасы

өзүнүн энергетикалык коопсуздугун толук камсыздай албайт, анткени ОЭР аймактар боюнча бирдей бөлүштүрүлгөн эмес.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын электр энергетикасындагы экономикалык кырдаал тармакты өнүктүрүү үчүн кубаттуулуктарды жана финансылык ресурстарды ишке киргизүүнүн жетишсиздиги менен мүнөздөлөт, бул тарифтик саясатка жана тармактын чыгашалуу абалына байланыштуу жалпы энергетика системасындагы чыгымдардын темптери кирешелердин өсүш темптерине салыштырмалуу кыйла өсүп жаткандыгы менен чагылдырылат.

2019–2023-жылдарга Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасын ишке ашыруунун негизинде 2019–2023-жылдар мезгилиндеги энергетикалык натыйжалуулук планы боюнча Кыргыз Республикасынын жетишкендиктерин баалоо кыйын. Программада жашыл энергетика, жашыл айыл чарба, жашыл өнөр жай, туруктуу туризм, жашыл шаарлар, калдыктарды башкаруу жана төмөн көмүрөктүү жана экологиялык таза транспортту камтыган жети артыкчылыктуу багыт каралган. Ар бир багыттын өз максаттары, милдеттери, чаралары, көрсөткүчтөрү жана жооптуу аткаруучулары болгон, бирок энергетикалык натыйжалуулук жетишкендик индикаторлору бар чараларды ишке ашыруу планында өзүнчө милдет катары бөлүнгөн эмес.

Мамлекет, жеке сектор тарабынан өнүктүрүү боюнча эл аралык өнөктөштөрдүн колдоосу менен кабыл алынган чаралар өлкөнүн ИДПсынын энергетикалык сыйымдуулугун 16 %га кыскартууга мүмкүндүк берди (УСК), бул 2019–2023-жылдар мезгилине белгиленген максатка жетүүгө жана 6 %дан ашык аткарууга мүмкүндүк берди. Акыркы беш жылда ИДП 1 млн сомго шарттуу отундун тоннасында (ш.о.т.) энергия сыйымдуулугунун төмөндөшү байкалды, ал 2018-жылы 25,5 ш.о.т., ал эми 2022-жылы 13,5 ш.о.т. түзгөн. 2020-жылы Кыргыз Республикасынын жалпы улуттук парник газдарын бөлүп чыгаруулардын төмөндөшү 2018-жылга салыштырмалуу 17 % түздү⁴⁴.

Бирок, бул ошондой эле пандемия учурунда экономикалык активдүүлүктүн төмөндөшүнө жана программаны ишке ашыруу учурунда ковидден кийинки экономикага байланыштуу.

Ошол эле учурда, айрым көйгөйлөр жана кыйынчылыктар пландаштырылган натыйжаларга жетишүүнү басаңдатты же чектеди. Мындай көйгөйлөргө төмөнкүлөр кирет:

1) Энергетикалык натыйжалуулук боюнча долбоорлорду жетишсиз каржылоо жана инвестициялоо же көпчүлүк учурларда мындай каржылоонун жоктугу;

⁴⁴ 1990–2020-жылдар аралыгындагы Кыргызстандагы парник газдарынын чыгындылары жана сиңирүүлөрү боюнча улуттук баяндамасы

2) арзан электр энергиясынын жана көмүрдүн, анын ичинде көмүргө мамлекеттик субсидиялардын, ошондой эле калктын жана бизнестин энергияны үнөмдөөнүн артыкчылыктары жөнүндө маалымдуулугунун жетишсиздигинен улам жашыл экономика продукттарына жана технологияларына суроо-талаптын төмөндүгү, ошондой эле «кир» отундардын түрлөрүн (көмүр, көмүр брикеттери, мазут, кийим тигүү өндүрүшүнүн калдыктары, пластик, шиналар, жалбырактар ж.б.) колдонуунун терс кесепеттери;

3) ченемдик укуктук базанын жеткире иштелип чыкпагандыгы, стандарттардын жетишсиздиги, өздүк наркына алып келген тарифтер, энергетикалык натыйжасыз технологияларга жана практикага салыктар, субсидиялар, энергетикалык натыйжалуу технологияларга жеңилдиктер, эски имараттар боюнча энергетикалык изилдөөлөрдүн сертификаттарынын санын көбөйтүү, лицензияларды жана энергетикалык натыйжалуулук чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу башка документтерди алууну жеңилдетүү;

4) мамлекеттик органдар жана кызыкдар тараптар тарабынан Программаны ишке ашыруу боюнча өз ара аракеттенүүнүн төмөн деңгээли, жашыл экономиканын статистикасын түзгөн адистештирилген жарыялануучу отчеттордун жана байкоочу көрсөткүчтөрдүн жоктугу;

5) энергетикалык инфраструктураны жетишсиз өнүктүрүү жана жаңылоо, ошондой эле эскирген жана натыйжасыз технологияларды жана жабдууларды колдонуу.

Учурда республиканын ИДПсында 4 %ын⁴⁵ түзгөн энергетика сектору климаттын өзгөрүшүнөн улам суу аз болгон мезгилге байланыштуу гидроэлектростанцияларында электр энергиясын тең салмаксыз өндүрүү менен байланышкан потенциалдын олуттуу төмөндөшүнө, ошондой эле электр энергиясын өндүрүү чыгымдарын жабууга мүмкүн болбогон электр жана жылуулук энергиясына тарифтердин төмөндөшүнө дуушар болууда. Электр жана жылуулук энергиясына тарифтер социалдык багытталгандыгына байланыштуу, “ЭТ” ААКтын бюджетти 2012-жылдан баштап чоң дефицит менен эч кандай дотациясыз бекитилет.

Алдынкы тажрыйбаларды жана технологияларды колдонуп, энергияны керектөөчүлөр үчүн экономикалык стимулдарды камтыган энергетикалык натыйжалуулук саясатын өркүндөтүү зарылдыгы бар. Энергияны үнөмдөөгө жана энергетикалык натыйжалуулукка жетишсиз көңүл буруу ресурстарды ашыкча сарптоого, парник газдарын чыгаруунун көбөйтүшүнө жана айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизет. Бул контекстте мамлекеттик саясатты чыңдоо – энергетикалык натыйжалуулукту жогорулатуу жана парник

⁴⁵ <https://www.tazabek.kg/news:1774117>

газдарынын чыгарууларын азайтуу үчүн шарттарды түзүүгө багытталган бир катар чаралар болуп саналат. Буга тиешелүү мыйзамдарды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, жашыл технологияларга инвестицияларга дем берүү, энергияны үнөмдөө жаатындагы инновацияларды колдоо, ошондой эле экономиканын ар кандай тармактарынын ишкерлерин жана өкүлдөрүн туруктуу өнүгүү боюнча окутуу жана кеңеш берүү кирет.

Максаты: ресурстарды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана энергетикалык жоготууларды азайтуу, турак жай жана өнөр жай секторлорунда алдынкы технологияларды жана энергетикалык натыйжалуулук чараларын киргизүү, энергетикалык керектөөнү оптималдаштыруу жана энергетикалык коопсуздукка жетүүгө салым кошкон, өлкөдөгү экологиялык кырдаалды олуттуу жакшыртууга өбөлгө түзгөн алдынкы башкаруу методдорун иштеп чыгуу жана жайылтуу үчүн Кыргыз Республикасынын ИДПсынын энергетикалык сыйымдуулугун 2022-жылдын көрсөткүчүнө салыштырмалуу 20 %га төмөндөтүү.

Милдеттер жашыл экономиканын жана туруктуу өнүгүүнүн беш негизги принцибин эске алуу менен түзүлөт⁴⁶:

- 1) натыйжалуулук жана жетиштүүлүк принциби;
- 2) жыргалчылык принциби;
- 3) туура башкаруу принциби;
- 4) туруктуу керектөө жана өндүрүү принциби;
- 5) адилеттүү өтүү принциби.

Коюлган максатка төмөнкү милдеттерди аткаруу аркылуу комплекстүү ыкманы колдонуу менен жетишилет:

1-милдет. Энергетикалык натыйжалуулук жаатындагы мыйзамдарды өркүндөтүү, анын ичинде мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актыларды (ЧУА), стандарттарды жана учурдагы аныктамаларды кеңейтүү үчүн ченемдерди иштеп чыгуу, экономиканын секторлору боюнча энергетикалык натыйжалуулукка мамлекеттик экспертиза жүргүзүү, менчиктин бардык түрлөрүндөгү имараттарга жана энергия сыйымдуу ишканаларга энергетикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү, ошондой эле энергетикалык тейлөө компанияларын түзүү.

Энергетикалык натыйжалуулук боюнча мыйзамдарды өркүндөтүү мыйзам алдындагы актыларды иштеп чыгуу жана жаңы технологияларды, энергияны үнөмдөө жана энергиялык натыйжалуулук методдорун киргизүүгө багытталган “Энергияны үнөмдөө жөнүндө”, “Имараттардын энергетикалык натыйжалуулугу жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү киргизүү жолу менен ишке ашырылат. Ошондой эле бир катар жоболор

⁴⁶ PAGE «Жашыл экономика» боюнча колдонмосу

иштелип чыгат, энергетикалык натыйжалуулуктун жогорулашын эске алуу менен курулуш ченемдери жаңыртылат (“Жылуулук насостору” КЧ, “Курулуш климатологиясы” КЧЖЭ, “Коомдук имараттар” КЧЖЭ). Мындан тышкары, ISO 50001 “Энергия менеджменти системалары: талаптар жана пайдалануу боюнча колдонмо” стандартын актуалдаштыруу, ошондой эле калктын ыктыярдуу пайдалануусу үчүн энергетикалык натыйжалуу жеке бир үй-бүлөлүк үйлөрдүн типтүү долбоорлорун иштеп чыгуу жана бекитүү пландаштырылууда.

2-милдет. Муниципалитеттер үчүн отун-энергетикалык ресурстарды жана шаар бюджетин пайдаланууну оптималдаштыруу максатында энергетикалык натыйжалуулук боюнча жол картасын жана планын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

Милдетти ишке ашыруунун алкагында аймактык энергияны үнөмдөө боюнча региондук программалар иштелип чыгат, ошондой эле муниципалдык органдарга энергетикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө жана энергетикалык инфраструктураны жакшыртуу, энергиянын таза түрлөрүн киргизүү жана көмүрдөн алыстоо боюнча инвестициялык долбоорлордун жана иш-аракеттер пландарынын портфелин иштеп чыгууда колдоо көрсөтүлөт.

3-милдет. Мамлекеттик органдардын ачык маалыматтар саясатынын алкагында Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлигинин коммерциялык керектөөчүлөр жөнүндө маалыматтарын кеңейтүү жана жарыялоо жолу менен менчиктин бардык түрлөрүндөгү ишканалар тарабынан энергияны керектөөнүн интеграцияланган маалымат базасын түзүү.

Бул милдет энергетикалык изилдөөнүн натыйжасы менен коммерциялык энергетикалык сыйымдуу объекттердин натыйжалуу иштеп жаткан, актуалдуу жана туруктуу жаңыланып туруучу маалымат базасын түзүүгө жана ишканаларга үзгүлтүксүз сунуштамаларды берүүгө, ошондой эле энергетикалык натыйжалуулук чараларын киргизүү боюнча дем берүүчү таасирлерге багытталат.

4-милдет. Жашыл энергетика, энергияны үнөмдөө жана энергетикалык натыйжалуулук боюнча улуттук бюджеттен тышкаркы агенттикти/фондду түзүү.

Улуттук агенттикти түзүү үчүн институционалдык база иштелип чыгат жана агенттиктин кызматкерлери гендердик аспекттерди эске алуу менен тандалып алынат, агенттик Жашыл энергетика фонду⁴⁷ менен биригет. Жашыл энергетика фондунун ишин айлампа фонду механизми менен баштоо, анын туруктуу иштеши жана потенциалын жогорулатуу үчүн шарттарды түзүү, стратегиялык пландарды жана программаларды ишке ашыруу үчүн бюджеттен тышкаркы

⁴⁷ 2022-жылдын 14-ноябрындагы № 621 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин алдында Жашыл энергетика фондун түзүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин токтому.

каражаттарды жана техникалык жардамды тартуу боюнча чаралар көрүлөт. Келечекте өлкөнүн шаарларында менчиктин бардык түрлөрүндөгү көп батирлүү үйлөрдү энергетикалык натыйжалуулук боюнча долбоорлорду иштеп чыгуу, илгерилетүү жана ишке ашыруу пландаштырылууда.

Ошондой эле, милдеттин алкагында инклюзивдүүлүктү жана гендердик аспектилерди эске алуу менен коомдук имараттарды энергетикалык реновациялоо боюнча улуттук программа иштелип чыгат.

5-милдет. Улуттук стандартташтыруу, сертификациялоо жана маркалоо максаттары үчүн эсептөө методикаларын жана керектөө ченемдерин жана технологиялык карталарды, ошондой эле аларды Жашыл таксономиянын алкагында колдонууну жана көмүрдөн акырындык менен алыстоону жакшыртуу.

Милдетти натыйжалуу ишке ашыруу үчүн гендердик аспектилерди эске алуу менен кадрлардын потенциалын жогорулатуу жана жабдуулардын, шаймандардын жана материалдардын энергетикалык натыйжалуулугун сыноо үчүн лабораторияларды кошумча жабдуу боюнча иштер жүргүзүлөт. Ошондой эле Кыргызстандын рыногунда энергетикалык натыйжалуу жабдууларга жана жарык берүүчү приборлорго мониторинг жүргүзүү методикасы иштелип чыгат.

6-милдет. Кыргыз Республикасынын кесиптик билим берүү системасында, анын ичинде кесиптик колледждерде жана лицейлерде энергетикалык натыйжалуу технологиялар жана колдонмо чечимдер боюнча квалификациялык программаларды иштеп чыгуу жана ишке киргизүү.

Милдетти ишке ашыруу жарымынан кем эмес угуучу аялдардын катышуусун камсыз кылуу менен жогорку жана орто кесиптик билим берүү жайларында энергетикалык натыйжалуу чечимдерди (имараттарды жылуулук менен изоляциялоо, жылуулук насосторун орнотуу, күн коллекторлорун жана фотоэлектр станцияларын орнотуу) колдонуу боюнча окуу пландарын жана пландарды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу аркылуу жүзөгө ашырылат.

Ошондой эле башталгыч жана орто кесиптик билим берүү деңгээлиндеги адистер үчүн энергетикалык натыйжалуулук боюнча кесиптик курстарды иштеп чыгуу жана ишке киргизүү пландаштырылууда. Ишканалардын жетекчилери/жооптуу кызматкерлери үчүн имараттардын энергетикалык менеджменти боюнча кыска мөөнөттүү программалар иштелип чыгат.

7-милдет. Имараттарды энергетикалык сертификаттоо жана имараттардын мамлекеттик энергетикалык реестрин жүргүзүү боюнча көз карандысыз адистердин ишинин сапатына мониторинг жүргүзүү.

Жарымынан кем эмес аялдар болгон көз карандысыз адистердин потенциалын жогорулатуу жана ишинин сапатын сертификаттоо жол-жоболорун оптималдаштыруу өлкөдө, имараттарды сертификаттоо жана от казандарды, жылытуу жана ысык суу менен камсыздоо системаларын мезгил-мезгили менен контролдоо боюнча 80ден кем эмес сертификатталган адистердин болушун камсыз кылууга тийиш. Даярдыктан өткөн адистер от казандарды, жылытуу жана ысык суу менен камсыздоо системаларын үзгүлтүксүз текшерип турушат.

8-милдет. Кыргыз Республикасынын калкынын энергетикалык натыйжалуулук технологиялары жана чаралары, ошондой эле алардын узак мөөнөттүү экономикалык натыйжалуулугу жөнүндө маалымдуулугун жогорулатуу үчүн, жалпы калкты энергетикалык натыйжалуулук түшүнүктөрү жана чаралары жөнүндө маалымат менен 50 % камтуу максатында комплекстүү программаны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

Милдетти ишке ашыруунун алкагында аялдардын жана эркектердин энергетикалык натыйжалуу технологиялардын мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө маалымдуулугу жогорулатылат. Бул үчүн ар кандай роликтер, видео жана фотоматериалдар, тренингдер, курстар иштелип чыгат, улуттук маалымат кампаниялар өткөрүлөт.

Калкты энергетикалык натыйжалуулукту жогорулатуу боюнча иш-чараларга тартуу, анын ичинде жеке турак үйлөрдүн, көп батирлүү турак үйлөрдөгү батирлердин ээлерин өз каражаттарынын эсебинен энергетикалык натыйжалуулукту жогорулатуу боюнча чараларды көрүүгө үндөө пландаштырылууда.

Күтүлгөн натыйжалар:

- 1) өлкөдөгү жалпы энергетикалык сыйымдуулукту 20 %га азайтуу;
- 2) стационардык парник газдардын булактарынан атмосферага зыяндуу заттардын чыгарылышын 20 %га азайтуу;
- 3) ресурстардын натыйжалуу пайдалануунун эсебинен өнөр жай секторунда энергияны керектөөнү 20 %га азайтуу;
- 4) энергетикалык натыйжалуулук чөйрөсүндөгү муниципалдык жана жеке тейлөө уюмдарынын санын 100 юридикалык жакка көбөйтүү, мында кеминде 20 %ы аял жетекчилер;
- 5) программанын бүткүл мезгилинде отун-энергетикалык ресурстарын керектөөнү 3 %га азайтуу;
- 6) энергетикалык натыйжалуулук чаралары жөнүндө маалымдалган калктын үлүшү социалдык тармактардын жана башка мамлекеттик жана муниципалдык маалыматтык платформалардын статистикалык көрсөткүчтөрү боюнча өлкөнүн жарандарынын жалпы санынын 50 %ын түзөт;

7) 2029-жылга карата энергетикалык жаңылануудан өткөн үй чарбаларынын саны 8000ге чейин көбөйдү (2023-жылга салыштырмалуу 5000ге көп);

8) энергетикалык жаңылануу чаралары боюнча окуудан өткөн, коомдук имараттар тийиштүү болгон мамлекеттик жана муниципалдык уюмдардын жетекчилеринин саны 2820 адамды түздү;

9) коомдук имараттарды каттоо жана алардын энергетикалык натыйжалуулугуна мониторинг жүргүзү системасы үчүн маалымат базасы түзүлгөн;

10) энергетикалык изилдөөлөр өткөрүлгөн коомдук имараттардын саны 156га жетти;

11) энергетикалык жаңылануунун натыйжасында А/В энергетикалык натыйжалуулук классын алган коомдук имараттардын саны 90го жетти;

12) энергетикалык жаңылануудан өткөн коомдук имараттардын жалпы аянты 15 600 квадрат метрден ашты;

13) энергетикалык жаңылануудан өткөн коомдук имараттарды пайдаланган аялдардын жана балдардын саны 36 000ге жетти;

14) коомдук имараттарда энергияны керектөөнү кыскартуу жылына 9960 МВт саат үнөмдөөнү түздү;

15) коомдук имараттарда энергетикалык натыйжалуулукка кайра инвестицияланган үнөмдөлгөн электр энергия чыгымдарынын суммасы 7 миллион сомго жетти;

16) энергетикалык натыйжалуу жеке турак үйлөрдүн 6 типтүү долбоору бекитилди;

17) энергетикалык сертификаттоодон өткөн менчиктин жана арналышынын бардык түрлөрүндөгү имараттардын саны 2500гө көбөйдү;

18) энергетикалык изилдөөдөн өткөн менчиктин бардык түрлөрүндөгү ишканалардын саны 100дөн ашты;

19) имараттарды энергетикалык сертификаттоо жана от казандарды, жылытуу жана ысык суу менен камсыздоо системаларын мезгил-мезгили менен контролдоо боюнча аккредиттелген көз карандысыз адистердин саны 80ге жетти, алардын кеминде 30у аялдар;

20) ишканалардын жана уюмдардын энергетикалык изилдөө боюнча аккредиттелген көз карандысыз адистердин саны 50гө көбөйдү, алардын ичинен кеминде 20сы аялдар;

21) энергетикалык натыйжалуулук боюнча программаларды окуу программаларына киргизген бардык денгээлдеги окуу жайларынын саны 100гө жетти.

§ 3. Жашыл айыл чарба

Кырдаалды талдоо. Айыл чарба азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылат жана башка чектеш өнөр жай тармактары үчүн чийки зат булагы болуп саналат.

Жер үстүндөгү экосистемалардын начарлашы планетанын табигый ресурстарын башкаруу жана пайдалануу менен байланышкан көйгөйлөрдүн өсүшүнүн негизги себеби болуп саналат. Бул адамдын экономикалык ишинин бардык чөйрөлөрүнө, анын ичинде айыл чарбасына да тиешелүү. Ошондуктан, айыл чарбасында да, ага байланыштуу суу чарба секторунда да айлана-чөйрөгө адамдын терс таасирин азайтуучу жаратылыш ресурстарын туруктуу пайдалануунун жаңы технологиялары зарыл.

Айыл чарба – Кыргыз Республикасынын экономикасынын өзгөчө маанилүү тармагы болуп саналат, аны өнүктүрүү өлкөнүн бүтүндөй экономикасы үчүн өтө маанилүү. Айыл чарбасы калкты негизги азык-түлүк продукттары менен камсыз кылат, ошону менен бирге мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу, калкты азык-түлүк менен камсыздоонун туруктуулугун камсыз кылуу боюнча маселелерди чечет.

2024-жылы ИДП өндүрүшүнүн түзүмүндө айыл чарбасынын салыштырма салмагы 8,6 %ды түздү. 2024-жылы айыл чарбасынын дүң продукциясы 395,6 млрд сомго⁴⁸ өндүрүлдү. 2024-жылы айыл чарбасынын, тамак-аш жана кайра иштетүүнүн тышкы соода жүгүртүүсү 146 млрд сомду түздү.

Муну менен бирге, 2024-жылы айыл чарба, тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын продукциясы 38,5 млрд сомго экспорттолгон, бул 2023-жылга караганда 17,4 %га көп.

2024-жылы айыл чарба, тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын продукцияларын импорттоо 3,3%га көбөйүп, 107,5 млрд сомго жетти.

Республика агрардык өлкө болгонуна жана айыл чарбасынын ИДПга кошкон салымы ар дайым алдынкы позицияларды ээлегенине карабастан, өлкө көптөгөн азык-түлүк товарларынын импортуна көз каранды бойдон калууда. Бүгүнкү күндө Кыргызстан 9 негизги азык-түлүктүн ичинен 5 позиция боюнча ички суроо-талапты камсыз кылбайт, анын ичинде: өсүмдүк майы, кант, эт жана эт азыктары, нан азыктары, тамак-аш жумурткалары.

2018–2040-жылдарга Кыргыз Республикасынын Улуттук өнүктүрүү стратегиясына ылайык, айыл чарба тармагынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча мамлекеттик саясат айыл чарба продукциясынын ар кандай түрлөрүн өндүрүүнү

⁴⁸ <https://ru.kabar.kg/news/agroproduktstvo-i-eksport-uvlichilis-v-2024-godu-minselhoz-kr>

колдоп, экологиялык жактан таза, кошумчаланган наркы жогору жана дүйнөлүк суроо-талап тездик менен өсүп жаткан органикалык продукцияларга артыкчылык берет. Бул стратегия айыл чарба эмгегинин энергетикалык натыйжалуулугун жогорулатуу, аймактык өндүрүштү региондор боюнча адистештирүү жана топтоо, кайра иштетүү секторун өнүктүрүү үчүн жер балансын үзгүлтүксүз жакшыртуу, сугат тармагын кеңейтүү жана түшүмдүүлүктүн олуттуу жогорулашы менен айыл чарба техникасын киргизүү аркылуу суу жана жер ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугун системалуу жана ырааттуу жогорулатуучу агрардык саясатты кабыл алууну көздөйт.

2030-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүү улуттук программасы агрардык сектордогу улантылып жаткан реформалардын максаты өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу жана агросектордо өндүрүштүн көлөмүн көбөйтүүгө жана продукциянын сапатын жакшыртууга жөндөмдүү ири субъекттерди түзүү болорун аныктайт. Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн негизги келечектүү багыттарына өндүрүштү модернизациялоо, чарба жүргүзүүнүн натыйжалуу методдорун киргизүү, ирригациялык инфраструктураны өнүктүрүү жана продукцияны кайра иштетүүнүн тереңдигин жогорулатуу кирет.

Климаттын өзгөрүшү айыл чарба өндүрүмдүүлүгүнө барган сайын таасирин тийгизүүдө. Төмөнкү байкалган жана күтүлгөн өзгөрүүлөр эң чоң тынчсызданууну жаратат:

- Кыргызстандын бардык климаттык зоналарында жана региондорунда, анын ичинде деңиз деңгээлинен бардык бийиктиктерде 1976–2019-жылдар аралыгында эң жогорку өсүү темпи менен, ар бир 10 жылда, ($0,45^{\circ}\text{C}/10$ жыл) абанын орточо жылдык температурасынын $0,23^{\circ}\text{C}$ га жогорулашы байкалат. Күтүлгөн өзгөрүүлөргө кеч сууктар жана башка аномалиялар кирет;

- жаан-чачындын байкалган өзгөрүүлөрү, ошондой эле күтүлгөн сезондук өзгөрүүлөр менен бирге олуттуу тынчсызданууну жаратат;

- мөңгүлөрдүн эриши суу жеткиликтүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келет, бул айыл чарбасына жана бүтүндөй коомдун жашоосуна олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүн.

Климаттын бул өзгөрүүсү түшүмдүн туруксуздугуна, топурактын сапатынын начарлашына, кургакчылык, сел жана катуу шамал сыяктуу табигый кырсыктардын көбөйүшүнө алып келиши мүмкүн. Өз кезегинде, бул региондун азык-түлүк коопсуздугуна коркунуч туудуруп, айыл чарбасына жана калкка экономикалык кысымды күчөтүшү мүмкүн.

Бул таасирлерди азайтуу үчүн сууну башкарууну жакшыртуу, туруктуу айыл чарба практикасын киргизүү, климаттын өзгөрүшүнө туруштук бере турган өсүмдүктөрдүн жаңы сортторун иштеп чыгуу жана аба ырайына байланыштуу кырсыктарды эрте кабарлоо

системасын түзүү сыяктуу адаптациялык чаралар керек. Мындан тышкары, парник газдарын чыгарууну азайтуу жана климаттын өзгөрүү темпин басаңдатуу үчүн глобалдык кызматташуу жана макулдашылган иш-аракеттер талап кылынат.

Мөңгүлөрдүн деградациясы, жаан-чачын жана температура режимдеринин өзгөрүшү, дарыянын агып чыгуу ресурстары, өсүмдүктөрдүн өсүп жаткан шарттары жана алардын түшүмдүүлүгү өзгөрөт.

Кыргызстандын улуттук деңгээлде аныкталган салымына (УДАС) ылайык айыл чарбасы парник газдарын чыгаруунун экинчи ири булагы болуп саналат (Кыргыз Республикасы, 2021-жыл). Мал чарбачылыгына эле дээрлик 91,3 % айыл чарба чыгаруулары туура келет. Жайыттар жана алардын абалы кыйыр түрдө мал чарбачылыгынын айыл чарба практикасы жана парник газдарынын чыгаруулары менен байланышкан. Адатта, көмүртекти сиңирүү боюнча жайыттардын потенциалы УДАСтын айыл чарбасына, токой чарбасына жана жерди пайдаланууга арналган бөлүмүндө каралган. Бирок жайыттарды башкаруу мал чарбачылыгы жана сүт өндүрүшүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Кыргызстандагы чөптөрдүн абалы экосистеманын негизги аспекти болуп саналат, ал биотүрдүүлүккө, топурактын сапатына жана жалпы айыл чарбасынын жалпы туруктуулугуна олуттуу таасирин тийгизет. Маанилүүсү, бул чөптөр атмосферадан көмүртекти сиңирүүдө жана топурактын эрозиясынын алдын алууда маанилүү ролду ойнойт. Бирок, акыркы жылдары суу булактарын туура эмес пайдалануу, суу булактарына жетүүгө тоскоолдук кылуу жана жайыт шарттарынын начарлашынан улам чөптөрдүн абалы барган сайын тынчсыздандырат. Бул айыл чарбасынын туруктуу өнүгүүсүнө олуттуу кыйынчылыктарды жаратат жана жайыт экосистемаларынын абалын сактоо жана калыбына келтирүү боюнча шашылыш чараларды талап кылат.

Топуракты айыл чарбасында туура эмес пайдалануу же туура эмес кайра иштетүү ыкмалары көмүртектин диоксиди түрүндөгү топурак көмүртеги атмосферага бөлүнүп чыгуусуна алып келет, бул глобалдык жылуулукка өбөлгө түзүшү мүмкүн.

Жашыл айыл чарбасын өнүктүрүү максатында 2019–2023-жылдарга Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасында (мындан ары – Программа) 7-милдетти ишке ашыруу каралган, анын алкагында айрым оң натыйжаларга жетишилди. Атап айтканда, жайыттар боюнча электрондук маалымат базасы жана сайт⁴⁹ түзүлдү, анда жайыт комитеттери (штат, байланыш маалыматтары ж.б.), жайыттар (аянты, жайыттардын абалы жана сыйымдуулугу ж.б.),

⁴⁹ <https://sropasture.kg>

жайыттарды пайдалануу үчүн төлөм жөнүндө маалыматтар ж.б. камтылган. Ошондой эле жайыттардын абалын калыбына келтирүү максатында жергиликтүү кеңештердин чечимдери менен 2022-жылы 183,7 миң га деградацияланган жайыттар, ал эми 2023-жылы 350,5 миң га деградацияланган жайыттар сакталган.

Өлкөдө органикалык өндүрүштүн жалпы аянты 18908,92 га болгон 25 органикалык аймак түзүлгөн, анын алкагында органикалык айыл чарбасын өнүктүрүүгө кластердик ыкма киргизилүүдө.

9 аймакта органикалык өндүрүш кепилдик катышуу системасы (PGS) боюнча сертификаттоодон өтүүдө, ал эми 16 аймактагы өндүрүштөр салттуу өндүрүүдөн органикалык айыл чарбага өтүү мезгилинде турат. 2023-жылга карата органикалык өндүрүш 64996,74 га ээледі, бул өткөн жылга салыштырмалуу 30881,27 га көбөйгөндүгүн билдирет, бул жалпы айдоо аянтынын 5 % түзөт.

2019–2023-жылдарга Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасын ишке ашыруунун алкагында Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети айыл чарба техникасы менен камсыз кылуу үчүн 426,5 млн сом суммасында кредиттик лизинг линиясын киргизди, ага ылайык “Айыл Банк” ААК төмөндөтүлгөн ставкалар менен (4,5 %) жана узак мөөнөттүү (10 жылга чейин) лизингди камсыз кылат.

Мындан тышкары, 2023-жылы “Органикалык өндүрүш жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы⁵⁰ кабыл алынган. Бул Мыйзамдын ченемдери органикалык продукцияны өндүрүүнүн жана сатуунун бардык процесстерин жөнгө салуучу жана органикалык продукциянын кеңири спектрин камтыган органикалык өндүрүштү системалуу жөнгө салууну колдонот.

Ошол эле учурда, сугат суусу менен камсыз кылуу, сугат жана кайрак айдоо жерлердеги топурактын деградациясы, жайыттардын деградациясы, ошондой эле жашыл каржылоо маселесине тийиштүү жашыл айыл чарба секторунда чечилбеген көйгөйлөрдүн бир бөлүгү калды.

Сугат суусунун жетишсиздигине таасир этүүчү негизги факторлор болуп мөңгүлөрдүн интенсивдүү эришине жана жаан-чачындын азайышына алып келген климаттын өзгөрүшү; сугат сууларынын өтө чоң жоготууларына алып келген сугат суу ресурстарын натыйжасыз башкаруу; топтоочу суу курулмаларынын (суу сактагычтар, он күндүк жөнгө салуучу бассейндер, суткалык жөнгө салуучу бассейндер) жана тиешелүү ирригациялык курулмалардын жоктугу; көпчүлүк фермерлердин билиминин жетишсиздигинен улам ресурс үнөмдөөчү сугат технологияларынын аз колдонулушу саналат.

⁵⁰ 2023-жылдын 23-мартындагы № 66 «Органикалык өндүрүш жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы

Сугарылуучу, кайрак айдоо жерлерде топурактын деградациясынын жана жайыттардын деградациясынын негизги себептери жер ресурстарын натыйжасыз башкаруу; айыл чарбасын рационалдуу башкаруу боюнча билимдин жоктугу; интенсивдүү жер иштетүү методдорун жана химиялык жер семирткичтердин санын көзөмөлсүз колдонуу; натыйжалуу которуштуруп айдоо жана жайыттарды которуштуруунун жоктугу; органикалык жер семирткичтерди жана өсүмдүктөрдү коргоочу каражаттарды аз пайдалануу; малды бордоп семиртүүнүн ресурс үнөмдөөчү технологияларын колдонуу менен короодо багуу мал чарбасын пайдалануу тажрыйбасынын жоктугу болду.

Жашыл каржылоонун көйгөйлөрү негизинен жашыл айыл чарба үчүн өзүнчө финансылык продукттун жоктугунан жана финансы-кредиттик мекемелерде жашыл айыл чарбасын аныктоо багыттарынын жана критерийлеринин так тизмегинин жоктугунан келип чыгат. Жашыл айыл чарбасын өнүктүрүү салттуу айыл чарбасына салыштырмалуу олуттуу баштапкы акчалай жана убакыт чыгымдарын талап кылат, бирок жашыл айыл чарбасын каржылоо программасы үчүн банктар да, мамлекеттик органдар да өзүнчө каржылоо статистикасын жүргүзүшпөйт. Демек, банктардын сурамжылоосуна ылайык каржылоонун негизги бөлүгү айыл чарбасынын салттуу багыттарына туура келет.

Белгиленген көйгөйлөрдөн тышкары, фермерлердин потенциалын жана маалымдуулугун жогорулатуу боюнча окутуу, жашыл айыл чарбасын өнүктүрүүгө мамлекеттик колдоону жүзөгө ашыруу маселелерине байланыштуу көйгөйлөрдүн топтому олуттуу бойдон калууда.

Ошондой эле, мурдагы 2019–2023-жылдарга Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын жашыл айыл чарбасын өнүктүрүү багыттары боюнча негизги милдеттердин бир катар иш-чаралары такыр аткарылган эмес, же жарым-жартылай аткарылган же ишке ашырылууда. Азыркы учурда жетишкендиктер жана көйгөйлөр жөнүндө маанилүү сандык жана сапаттык маалыматтарды, ошондой эле өнүктүрүү боюнча өнөктөштөрдүн техникалык жана финансылык долбоорлорунун алкагындагы жетишкендиктер жөнүндө отчет берүү системаларын бере турган натыйжаларга багытталган мониторинг системасы жок.

Ушуга байланыштуу, мурунку Жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын жашыл айыл чарбасын өнүктүрүү маселелерине байланыштуу аткарылбаган жана пландаштырылган бардык иш-чаралары жана милдеттери, алардын актуалдуулугуна байланыштуу учурдагы мезгилде ишке ашырууну талап кылат жана жакынкы келечекте актуалдуу бойдон калууда жана тиешелүү түрдө жашыл

экономиканы өнүктүрүү боюнча кийинки программалык документтерде чагылдырылышы керек.

Максаты: экологиялык таза жана ресурстар натыйжалуу практикалардын жана технологиялардын (суу, топурак, энергия) негизинде айыл чарба өндүрүмдүүлүгүн жана азык-түлүк коопсуздугун жогорулатуу, ошондой эле потенциалды жогорулатуу жана каржылоого жетүү.

Коюлган максатка төмөнкү милдеттерди ишке ашыруу аркылуу жетишилет:

1-милдет. Туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу максатында “жашыл” айыл чарбасын өнүктүрүүгө мамлекеттик колдоо.

Бул багытта экологиялык таза, ден соолукка пайдалуу продукция өндүрүүнү колдоого көңүл буруу менен айыл чарба өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик колдоо системасын өркүндөтүү зарыл.

Ушуга байланыштуу, жерди туруктуу пайдаланууга жана жер жана суу ресурстарын сактоого багытталган жашыл айыл чарбасын өнүктүрүүгө мамлекеттик дотацияларды жана субсидияларды берүү, мында программаны ишке ашыруу үчүн конкреттүү финансылык ресурстарды караштыруу менен жашыл айыл чарбасын каржылоодо гендердик ыкманы колдонуу менен камсыз кылуу аркылуу жашыл айыл чарба өндүрүшүн ишке ашыруу жана жүргүзүү үчүн стимулдар жана мотивдер түзүлүшү керек.

Жогоруда аталган чараларды ишке ашыруу максатында банктар үчүн жашыл айыл чарба багыты боюнча финансылык кредиттик продукттардын критерийлери жана тизмеги менен нускамалык жоболорду иштеп чыгуу жана айыл чарбасын жеңилдетилген каржылоо боюнча жашыл айыл чарбасы үчүн өзүнчө каржылоо квотасын бөлүп берүү менен жашыл айыл чарбасы үчүн жеңилдетилген кредиттөө боюнча каржылоонун көлөмүн көбөйтүү программасын иштеп чыгуу талап кылынат, мында ошондой эле жасалма уруктандыруу пункттары үчүн жабдууларды жана комплекттөөтүүлөрдү сатып алууга жеңилдетилген кредиттөө каралышы керек.

2-милдет. Натыйжалуу технологияларды жана экономикалык механизмдерди киргизүү, сугат инфраструктурасын жакшыртуу аркылуу агрардык сектордо суу ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу.

Бул милдетти ишке ашыруу калкты экологиялык таза жана ден соолукка пайдалуу продукция менен камсыз кылуу үчүн айдоо жерлерин жана сугат суусун натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылууну, ошондой эле жоготууларды азайтуу жана суу жана жер ресурстарын адилеттүү бөлүштүрүү аркылуу суу жоготууларын жана өндүрүштүк тобокелдиктерди азайтууну камтыйт.

Бул кайрак айдоо жерлерде ресурстарды үнөмдөөчү жер иштетүүнү киргизүү, айыл чарба багытындагы жеке менчик жерлерде тамчылатып сугаруу системалары аркылуу сугат суусун чогултуу жана андан кийинки тамчылатып сугаруу үчүн жасалма суу сактагыч системаларын түзүү аркылуу өндүрүмдүүлүктү жана топурактын күрдүүлүгүн туруктуу жогорулатууну талап кылат. Суу ресурстарын башкарууну жакшыртуу, сугат учурунда суунун жоготууларын азайтуу жана кошумча суу көлмөлөрүн (сууну үнөмдөөчү сактагычтарды) түзүү боюнча чаралардын бүтүндөй комплексин иштеп чыгуу зарыл болот. Атап айтканда, жалпысынан суунун булактан талаага жетүүсүнө чейинки сууну жоготууларды азайтуу зарыл.

3-милдет. Жайыт ресурстарын калыбына келтирүү жана инновациялык технологияларды колдонуу аркылуу мал чарбачылыгынын туруктуулугун жогорулатуу.

Айыл чарба жерлеринин аянтынын негизиндеги жерлердин негизги көлөмү мал чарбачылыгына туура келет. Климаттын өзгөрүшүнөн жана кургакчылыктан улам жайыттарга текши эмес жүк түшөт, натыйжада жайыттардын экологиялык жана экономикалык абалы өтө курч.

Жайыттардын түшүмдүүлүгү жайыттардагы деградация процесстеринин негизги көрсөткүчү болуп саналат. Ар кандай булактардан (“Кыргызмамжердолбоорлоо” жерге жайгаштыруу боюнча мамлекеттик долбоорлоо институту, Кыргыз мал чарба жана жайыт илимдери институту, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы) алынган жайыт жерлердин түшүмдүүлүгү боюнча маалыматтарды талдоо көрсөткөндөй, өткөн кылымдын 70-жылдарынын башында жайкы жайыттардын түшүмдүүлүгү кургак салмакта гектарына 8,6 центнерди түзсө, 90-жылдары гектарына 5,7 центнерди түзгөн, ал эми 2004-жылдагы маалымат боюнча, кышкы жайыттардын түшүмдүүлүгү кургак салмакта гектарына 2,7 центнерди түзгөн. Жайыттарды ашыкча пайдалануу алардын өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келди, натыйжада жыл сайын 11,5 млн тонна табигый тоют жок болууда⁵¹.

Малдын санынын көбөйүшү жана табигый тоют жерлердин начарлашы жайыттарга ашыкча жүк келтирди. 2003-жылы жакынкы жайыттарда 1 гектарга шарттуу түрдө 1,18 кой жана шарттуу түрдө 0,24 бодо мал жайылса, 2010-жылы ал 1,43 жана 0,28ди түзгөн, бул экологиялык негиздүү ченемдерден 1,5–2 эсеге ашык. Айрым жакын жайгашкан жайыттарда (айрыкча түштүк облустарында) кээде ченемден 3–4 эсеге ашып кетет. Бул учурда малды жайыттан короодо кармап багууга акырындык менен өткөрүү боюнча чаралардын комплексин кабыл алуу зарыл, бул бузулган жайыттарды калыбына

⁵¹ <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/93784?cl=ru-ru>

келтирүүгө убакыт берет. Калк үчүн жыл бою тоют сатып алуу өтө кымбат болгондуктан жана малды семиртүү үчүн жыл бою жеткидей тоюттун көлөмүн салттуу жол менен жыйноо мүмкүн эмес болгондуктан, эң ылайыктуу экономикалык жана технологиялык механизм – жашыл тоютту чоң көлөмдө жана чектелген мейкиндикте өстүрүү технологияларын колдонуу болуп саналат. Ушуга ылайык, малды короодо кармап багууга өтүүнүн натыйжалуу жана жашыл жолдорунун бири болуп гидропоникалык жашыл тоют эсептелет, аларды колдонуунун натыйжалуулугу Россиянын жана Казакстандын мал чарба фермаларында өзүн жакшы көрсөтө алды жана учурда Кыргыз Республикасынын региондорундагы бир нече дыйкан чарбалары тарабынан ийгиликтүү сыналууда.

Ошол эле учурда жайыттардын деградацияланган жерлерин калыбына келтирүүгө, жайыттардын түшүмдүүлүгүн жогорулатууга, ошондой эле заманбап маалыматтык жана электрондук технологияларды колдонуу аркылуу жайыттардын абалына жана инфраструктурасына туруктуу мониторинг жүргүзүү системасын киргизүүгө, жайыттардын абалына мониторинг жүргүзүү жана баалоо боюнча ченемдик базаны өркүндөтүүгө багытталган тийиштүү чараларды көрүү зарыл. Жайыттарды натыйжалуу башкаруу үчүн инфраструктураны түзүү, жайыттарды которуштуруунун, мал жаюу квотасынын ченемдерин сактоону жөнгө салууну киргизүү, жайыттарга келтирилген зыянды эске алуу менен үйдөгү малды породасы боюнча райондорго бөлүүнү кайра кароо аркылуу жер ресурстарын, анын ичинде жайыт ресурстарын башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу зарыл.

4-милдет. Органикалык жер иштетүү методдорун өнүктүрүү, жердин күрдүүлүгүн башкаруу аркылуу туруктуу жер иштетүү системасын түзүү.

Туруктуу жер иштетүү системасын түзүү калктын экологиялык таза жана ден соолукка пайдалуу продукцияга болгон муктаждыктарын канааттандырууга жөндөмдүү, ошол эле учурда жаратылыш ресурстарын келечек муундар үчүн сактай турган системаны түзүүнү көздөйт. Ошондой эле органикалык өндүрүшкө дем берүү, органикалык айыл чарба рыногун өнүктүрүү, өндүрүмдүүлүктү жогорулатуу жана өндүрүш факторлорун натыйжалуу пайдалануу үчүн заманбап технологияларды иштеп чыгууга жана киргизүүгө дем берүү каралган. Тиешелүү түрдө органикалык өндүрүштү сертификаттоо системасын киргизбестен органикалык өндүрүштү өнүктүрүү мүмкүн эмес.

Органикалык продукцияны сертификаттоо үчүн заманбап лабораторияларды түзүү, ошондой эле Кыргыз Республикасынын аймагындагы учурдагы лабораторияларды заманбап жабдуулар менен жабдуу, аларды эл аралык аккредитациясы бар, фермерлер үчүн

жеткиликтүү жана органикалык продукциянын кардарлары үчүн ишенимге ээ болгон заманбап лабораторияларга айлантуу зарыл.

Сертификаттоо органдары тарабынан жана PGS кепилденген катышуу системасынын алкагында органикалык өндүрүштү сертификаттоо системасын ишке киргизүү органикалык айыл чарба өндүрүшүнүн аянтын бир кыйла жогорулатат.

Айыл чарба өндүрүшү үчүн аарылардын селекциясын жакшыртуу жана табигый туруктуулугун жогорулатуу, жашыл айыл чарба өндүрүшүнө мультипликативдик таасирге ээ болгон органикалык өндүрүштү өнүктүрүү өтө маанилүү болуп саналат. Бул жерде органикалык аарычылыкты породасы боюнча райондорго бөлүү жана органикалык аарычылык боюнча адистерди даярдоо үчүн билим берүү мекемелери менен кызматташтыкты чыңдоо жана маселеси келип чыгат. Экономикалык өнүгүүнү жана азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу үчүн туруктуу жер иштетүүнүн бир бөлүгү болуп саналган топурактын күрдүүлүгү мааниге ээ. Кургакчылыктын терс таасирин азайтууга багытталган негизги адаптациялык чаралардын бири болуп топуракты иштетүүнүн нымдуулукту сактаган технологияларын киргизүү жана жайылтуу саналат. Тиешелүү түрдө жер иштетүүнүн ресурс үнөмдөөчү технологияларын – “топуракты нөлдөн баштап иштетүү”, айрыкча кайрак айдоо жерлерде колдонуу абдан маанилүү болуп калды.

5-милдет. Жашыл айыл чарбасы чөйрөсүндөгү маалымдоону, окутууну жана билим берүүнү жакшыртуу жолу менен потенциалды жогорулатуу.

Милдетти ишке ашыруу боюнча негизги иш-чаралар фермерлерди жана айыл чарба өндүрүүчүлөрүн, анын ичинде аялдарды, ресурстарды үнөмдөөчү каражаттарды колдонуу методдорун жана технологияларын, продукцияны өндүрүүнүн жашыл технологияларын үйрөтүү жана маалымат берүү, фермерлер үчүн билим берүү программаларын жүргүзүү, ЖМК жана социалдык тармактар аркылуу калкка жашыл айыл чарба жана анын пайдасы жөнүндө маалымат берүү, фермерлерди биогумустун артыкчылыктары жөнүндө, гидропоникада тоют өстүрүү жөнүндө маалымат менен камсыз кылуу аркылуу айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн потенциалын жогорулатууга багытталат.

Маркетингди илгерилетүүнү эске алуу менен айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн жана кайра иштетүүчүлөрдүн гендердик бөлүштүрүлгөн маалымат базасын түзүү, ошондой эле жогорку жана орто билим берүү программасына жашыл, анын ичинде органикалык айыл чарбасы боюнча билим берүү багытын киргизүү пландалууда.

Мамлекеттик органдар менен жеке түзүмдөрдүн өз ара аракеттенүүсү менен фермерлер, анын ичинде аялдар үчүн айыл чарба өндүрүшүнүн зарыл көндүмдөрү, эрежелери жана ченемдери

(топуракты талдоо которуштуруп айдоо ж.б.) боюнча программа иштеп чыгуу жана окутуу, ошондой эле ийгиликтүү фермаларда органикалык продукцияларды өндүрүү боюнча практикалык окутууларды уюштуруу пландаштырылууда.

6-милдет. Климаттын өзгөрүшүнө ыңгайлашуу жана анын терс таасирлерин азайтуу.

Айыл чарбасы эң эле климатка көз каранды тармак болуп саналат, анын түшүмдүүлүгү, өзгөчө өсүмдүктөрдү өстүрүү чөйрөсү түздөн-түз жылдык жаан-чачындын суммасы, алардын сезон боюнча бөлүштүрүлүшү жана вегетациялык мезгилдеги нымдуулук сыяктуу жылдын климаттык көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүшүнөн көз каранды.

Айыл чарбасы ошондой эле парник газдарынын негизги булактарынын бири болуп саналат, ошол эле учурда климаттын өзгөрүшүнүн кесепеттерине эң алсыз сектор болуп саналат жана азык-түлүк өндүрүшүнүн бүткүл системасын тез арада адаптациялоону талап кылат. Климаттын өзгөрүшүнө туруктуу чечимдерди кабыл алууну камсыз кылуу максатында, климаттын өзгөрүшү чөйрөсүндөгү маалыматтык жана илимий негиздер бекемделип, экосистема ыкмасына жана жашыл чечимдерди кабыл алууга көңүл буруу менен, айыл чарба тармагын климаттын өзгөрүшүнө ылайыкташтыруу боюнча оперативдүү жана узак мөөнөттүү чаралар иштелип чыгат жана ишке ашырылат. Ушуга байланыштуу айыл чарба тармагында климаттын өзгөрүшүнө ылайыкташуу боюнча узак мөөнөттүү чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, айыл чарбасы үчүн климаттын өзгөрүшү чөйрөсүндөгү маалыматтык жана илимий базаны бекемдөө жана өнүктүрүү, кургакчылыкка чыдамдуу жана тузга чыдамдуу өсүмдүктөрдүн жаңы сортторун киргизүү зарыл.

Күтүлгөн натыйжалар:

1) жашыл айыл чарбаны жеңилдетилген каржылоо программасы боюнча жашыл айыл чарбасы үчүн өзүнчө каржылоо квотасы макулдашылган жана бөлүнгөн;

2) айыл чарбасын жеңилдетилген каржылоо программасына катышуучу коммерциялык банктардын (аял ишкерлерди колдоону эске алган) критерийлери менен инструкциялык жоболору иштелип чыкты жана ишке киргизилди, жашыл айыл чарба багыты боюнча банктык продукттардын тизмеги бекитилди;

3) жердин деградациясынын масштабы кыскарды жана айыл чарбада жаңы жерлер колдонууга киргизилди;

4) учурдагы лабораториялардын базасында органикалык продукцияны сертификаттоо боюнча 2 (эки) заманбап лаборатория түзүлдү;

5) органикалык айыл чарба өндүрүшүндөгү аянттар көбөйдү;

6) жайыт жерлердин түшүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн жер семирткичтерди пайдалануунун натыйжалуу ченемдери жана технологиялары белгиленди;

7) жайыт жерлердин деградациясы азайды жана жайыт чөптөрүнүн абалы жакшырды;

8) сертификаттоо органдары тарабынан органикалык өндүрүштү сертификаттоо жөнүндө, PGS кепилдик катышуу системасында сертификаттоо жөнүндө жобо иштелип чыкты жана күчүнө кирди, органикалык өндүрүш чөйрөсүндөгү сертификаттоо органы жана башка ченемдик укуктук актылар аныкталды;

9) маркетингди илгерилетүүнү эске алуу менен айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн жана кайра иштетүүчүлөрдүн гендердик бөлүштүрүлгөн маалымат базасы түзүлдү;

10) жашыл, анын ичинде органикалык айыл чарба боюнча окуу программалары/предметтери иштелип чыкты жана жогорку жана орто кесиптик билим берүү программасына киргизилди;

11) мамлекеттик органдардын жана ассоциациялардын өз ара аракеттенүүсү менен фермерлерди, анын ичинде аялдарды айыл чарба өндүрүшүнүн көндүмдөрү, эрежелери жана ченемдери (топуракты талдоо, которуштуруп айдоо ж.б.) боюнча окутуу программасы иштелип чыкты жана ишке ашырылды;

12) керектөөчүлөрдүн жана өндүрүүчүлөрдүн органикалык жана ресурстарды үнөмдөөчү айыл чарба өндүрүшүнүн артыкчылыктары жөнүндө маалымдуулугу жогорулады;

13) айыл чарба өндүрүшчүлөрү үчүн “жашыл” технологияларга өтүүгө стимул жана мотив түзүлдү.

§ 4. Жер казынасын пайдалануу

Кырдаалды талдоо. Тоо-кен тармагынын Кыргыз Республикасынын экономикасы үчүн мааниси талашсыз. Ал ИДПнын дээрлик 13 % жана өлкөнүн экспортунун жарымынан көбүн түзөт⁵².

Ар кандай пайдалуу кендердин ири запастарына ээ болгон өлкө тоо-кен металлургиялык комплексин өнүктүрүүнү камсыз кыла алат жана өлкөнүн экономикасына белгилүү бир салым кошуу менен социалдык мүнөздөгү көптөгөн татаал маселелерди чече алат.

Буга чейин өлкө дүйнөлүк сурьма, сымап, уран жана башка сейрек кездешүүчү минералдарды өндүрүүдө маанилүү роль ойногон. Ошентип, Кадамжай сурьма комбинаты дүйнөлүк сурьма өндүрүшүнүн болжол менен 15 %ын түзүп, дүйнөдө Кытай жана Боливиядан кийинки 3-орунду ээлеген. Айдаркен сымап комбинаты дүйнөдөгү эң ири

⁵² Кен казуу секторунун диагностикасы: Кыргыз Республикасы. Дүйнөлүк банктын 2023-жылдагы отчету <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099081623044036572/pdf/P1758291bc0a38b31985a149551b4b71c63f8e80091b.pdf>

(Испаниядагы Альмаденден кийин) Айдаркен сурьма-сымап кенинде 70 жылдан бери иштеп келет. Кара-Балта тоо-кен комбинаты 1951-жылы уран иштетүүчү комбинат катары курулган. Ал алты уран кенин иштеткен: экөө Кыргызстандын аймагында жана төртөө Казакстандын аймагында. Андан кийин чийки зат базасы толугу менен Казакстандын аймагына которулуп, кийин жоголгон. Учурда комбинаттын аймагында жергиликтүү алтын кендеринин эсебинен алтын куймаларын чыгаруучу аффинаждык завод иштеп жатат. Кыргыз Республикасында эки ири Бала Чычкан жана Жетим темир кени чыккан жер белгилүү. Келечекте алар республикада жашыл металлургияны өнүктүрүү үчүн минералдык-чийки зат базасы болуп калышы мүмкүн.

Ири минералдык ресурстарга ээ болгон өлкө үчүн пайдалуу кендердин запастарын узак мөөнөттүү камсыз кылуу, аларды натыйжалуу жана сарамжалдуу пайдалануу экономикалык өнүгүүнүн негизги багыттарынын бири болуп саналат.

Өлкөнүн аймагында ар кандай пайдалуу кендердин көптөгөн кендери жайгашкан. Бирок акыркы жылдары пайдалуу казындылардын жаңы кендери дээрлик табылган жок. Минералдык ресурстардын мамлекеттик балансында минералдык сырьенун запастары толук чалгындалган же активдүү чалгындоо абалында турган 200гө жакын кен бар.

2-таблица. 2024-жылдын 1-январына карата мамлекеттик баланста турган пайдалуу кендердин запастары

Пайдалуу кендин түрү	Өлчөө бирдиги	Кендердин саны	Запастар 01.01.2024-ж. карата
Күйүүчү пайдалуу кендер			
Мунай (алынуучу запастар)	миң т	17	17518
Газ – алынуучу запастар (эркин)	млн м ³	19	2771
Көмүр	млн т	54	1787
Кара металлдар			
Темир рудасы	миң т	2	1650,43
Марганец кени	т	2	46300,6
Түстүү жана сейрек металлдар			
Сымап	т	5	42778,8
Сурьма	т	11	273879,66
Калай	т	2	208815,78
Вольфрам (WO ₃)	т	2	122847,6
Жез	миң т	17	998,42
Коргошун	миң т	4	47,7
Цинк	миң т	3	32,1
Сейрек жерлер	миң т	1	63,3

Бериллий	т	3	25247,2
Молибден	т	2	3733,3
Мышьяк	т	2	94171,2
Висмут	т	3	6215,38
Алюминий (глинозем Al ₂ O ₃)	миң т	2	199470,8
Цирконий	миң т	1	34,1
Кобальт	т	1	1434,8
Титано-магнетит	миң т	1	1498,8
Торий	т	1	8496,3
Уран	т	2	4925,9
Фосфор	т	1	12498,3
Фтор шпаты (флюорит)	миң т	5	4104,4
Баалуу металлдар			
Алтын чачылма	кг	103	7333,0
Алтын жергиликтүү	кг	68	832113,6
Күмүш	т	34	1061,7
Руда эмес чийки заттар			
Барит	миң т	3	101
Бентонит чополору	миң т	1	1396
Волластонит	миң т	2	2899
Гипс	миң т	18	54377
Карапа чопо	миң т	1	10
Гуминдер	миң т	1	15
Каолин	миң т	5	2586
Керамзит, аглопорит	миң м ³	5	111023
Кремний чийки заты	миң т	14	37101
Минералдык була	миң м ³	2	10806
Куйма чийки заты	миң т	4	296
Таш туз	миң т	6	244048
Каптоочу чийки зат	миң м ³	48	72443
Кум-шагыл аралашмасы	миң м ³	252	609816
Күкүрттүү колчедан	руда-миң т күкүрт-миң т	1	<u>8592</u> 2547
Мусковит слюдасы	т (чийки слюда)	1	2131
Курулуш акиташы	миң т	18	62045
Курулуш ташы	миң м ³	41	108477
Курулуш куму	миң м ³	30	81654
Чопо, катуу жана курулуш керамикасынын чопосу	миң м ³	192	316768
Технологиялык чийки зат	руда-миң т графит-миң т	1	<u>1268</u> 54,6

Фарфор ташы, Фаянс (каолин)	миң т, миң м ³	3	9896 1188
Цемент чийки заты	миң т, миң м ³	49	1104871 147697
Металлургиялык чийки зат (магnezит)	миң т	2	486

Өлкө пайдалуу кендердин запастарын көбөйтүү үчүн потенциалга ээ жана бул үчүн геологиялык чалгындоо иштерине мамлекеттик жана жеке финансылык салымдар зарыл.

3-таблица. Геологиялык иштерди мамлекеттик бюджеттин эсебинен каржылоо

Каржылоо булагы	Өлчөө бирдиги	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Мамбюджет	млн сом	41,4	52,7	50,1	44,7	19,7	13,6	21,5	19,7	16,7

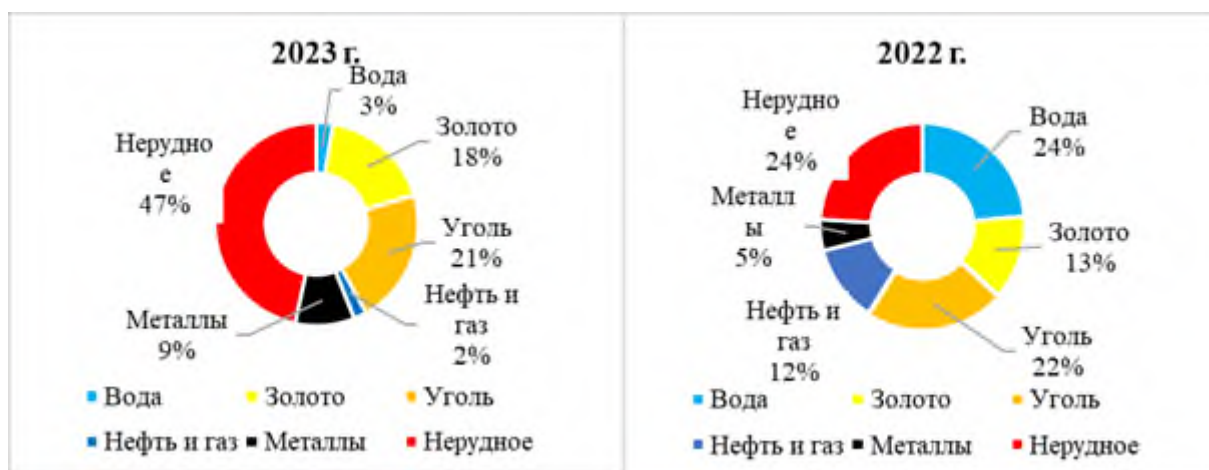
2017-жылдан тартып геологиялык иштерди мамлекеттик бюджеттен каржылоо кыскарган жана 2024-жылы 2019-жылга салыштырмалуу 2,7 эсеге кыскарган.

2018–2024-жылдардагы геологиялык издөө жана геологиялык чалгындоо иштерине лицензиялардын саны боюнча маалыматтар төмөнкү таблицада келтирилген.

4-таблица. Геологиялык чалгындоо иштерине лицензиялар

ПК түрү	Чалгындоо лицензиялары						
	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Алтын	245	234	257	232	202	105	92
Металлдар	61	58	65	66	65	33	32
Көмүр	142	141	178	164	166	99	105
Руда эмес ПК	550	428	309	294	261	111	94
Мунай жана газ	4	6	6	5	21	16	8
Жер астындагы суулар	7	7	6	7	7	0	0
Бардыгы:	1009	874	821	768	722	364	331

2022–2023-жылдарда пайдалуу кендердин түрлөрү боюнча колдонуудагы лицензияларды бөлүштүрүү

Кен казып алуу тармагынын субъекттери салык төлөөчүдө жалпы мамлекеттик жана жергиликтүү салыктар боюнча салыктык милдеттенмелер пайда болгондо өз ишин жалпы салыктык режимде жүзөгө ашырат.

Инвестицияларды кепилдикке алуу жана коргоо максатында чет өлкөлүк инвесторлор үчүн турукташтыруу режими киргизилген, ал инвесторго салыктык жана салыктык эмес төлөмдөр маселелерин жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актыларына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген учурда жөнгө салуунун кыйла ыңгайлуу режимин тандоого мүмкүндүк берет.

Мыйзамдарга ылайык⁵³ инвестор, ошондой эле инвестициялануучу ишкана турукташтыруу жөнүндө макулдашууга кол коюлган күндөн тартып он жылдын ичинде Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте КНСТИ кошкондо, бирок башка кыйыр салыктарды жана салыктык эмес төлөмдөрдү (мамлекеттик органдар көрсөткөн кызматтар үчүн төлөмдөрдү кошпогондо) кошпогондо, салыктарды төлөө боюнча алар үчүн кыйла ыңгайлуу шарттарды тандап алууга укуктуу.

Иштетилген пайдалуу кен чыккан жерлер боюнча рекультивациялоо маселелери бир нече негизги ченемдик укуктук актылар менен жөнгө салынат:

- Кыргыз Республикасынын Жер кодекси;
- Кыргыз Республикасынын “Жер казынасы жөнүндө” Мыйзамы жана жерлерди рекультивациялоо чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын башка ченемдик укуктук актылары.

Экологиялык экспертизанын төмөнкү түрлөрү бар:

⁵³ Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 1-беренесинин 4-бөлүгү жана «Кыргыз Республикасындагы инвестициялар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 2-беренесинин 2-пункту

1) өнөр жай коопсуздугу боюнча рекультивациялоонун техникалык долбоорлорунун өнөр жай коопсуздугу жөнүндө мыйзамдардын талаптарына шайкештигине экспертиза;

2) экологиялык коопсуздук боюнча рекультивациялоонун техникалык долбоорлорунун экспертизасы айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө мыйзамдардын талаптарына шайкеш келишине, ошондой эле рекультивациялоону толук көлөмдө жүргүзүү үчүн рекультивациялык иштердин жалпы наркынын жетиштүүлүгү бөлүгүндө жүргүзүлөт.

Ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында азыркы учурда рекультивациялык иштердин наркын эсептөө методикасы жок экендигин өзгөчө белгилей кетүү керек, буга байланыштуу долбоорлорго экспертиза жүргүзүүдө рекультивациялык иштердин жетиштүү наркын эсептөө мүмкүн эмес.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык рекультивациялоо фондун түзүү үчүн жер казынасын пайдалануучу кенди геологиялык изилдөө же иштетүү боюнча иштер башталганга чейин Кыргыз Республикасынын аймагында мамлекеттик катышуунун 100 % үлүшү бар, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы тарабынан белгиленген бардык экономикалык ченемдерди сактаган банкта максаттуу рекультивациялык эсепти каражаттарды жайгаштыруудан мурунку 12 айдын ичинде ачууга милдеттүү.

Жер казынасын пайдалануу укугунун ар бир объекти үчүн жер казынасын пайдалануучу өзүнчө атайын рекультивациялык эсеп ачат. Рекультивациялоо фондунун каражаттары башка максаттарга, анын ичинде кредиторлордун талаптарын канааттандырууга же салыктар жана бажы жыйымдары боюнча карыздардын ордун жабууга пайдаланылышы мүмкүн эмес. Ишкана банкрот болгон, жоюлган же жер казынасын пайдалануучу – жеке адам каза болгон учурда (эгер укуктар мураскорлорго өтпөсө) фонддун каражаттары жер казынасын пайдалануу жаатындагы саясат үчүн жооптуу ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын көрсөтмөсү боюнча рекультивация жүргүзүү үчүн жер участкаларунун ээлеринин эсептерине которулат. Бул каражаттарды башка максаттар үчүн пайдаланууга тыюу салынат.

“Жер казынасы жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында белгиленген негиздер боюнча жер казынасын пайдалануу укугун токтотуу жер участкаларын рекультивациялоо боюнча жер казынасын пайдалануучунун милдеттерин токтотпойт. Жер казынасын пайдалануу боюнча мамлекеттик саясатты ишке ашыруу боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан жер казынасын пайдалануу укугун башка жакка берүү жөнүндө чечим кабыл алынган учурда рекультивациялоо фондунун каражаттары жер казынасын пайдалануучунун максаттуу рекультивациялык эсебинен жер казынасын пайдалануу укугу берилген жер казынасын

пайдалануучунун максаттуу рекультивациялык эсебине которулууга тийиш.

Рекультивациялоонун экспертизадан өткөн техникалык долбоору менен аныкталган рекультивациялоо жана жоюу иштеринин жалпы наркы ай сайын чегерүүлөрдү эсептөө үчүн негиз болуп саналат.

Рекультивациялоо иштеринин жалпы наркы техникалык долбоордо рекультивация жүргүзүүгө чыгымдардын сметасын эсептөө түрүндө көрсөтүлөт.

Жер казынасын пайдалануучу рекультивациялоонун техникалык долбоору бекитилгенден кийин ар бир үч жылда рекультивациялоонун техникалык долбоорунда аныкталган рекультивациялоо иштеринин жалпы наркын кайра эсептеп чыгат жана рекультивациялоо фондуна чегерүүлөрдүн өлчөмүн түзөтөт.

Жер казынасын пайдалануу процессинде бузулган жерлерди рекультивациялоону контролдоо экологиялык жана техникалык коопсуздук боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган (Экологиялык жана техникалык көзөмөл боюнча кызмат) тарабынан жүзөгө ашырылат.

Экологиялык жана техникалык коопсуздук боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган төмөнкүлөрдү контролдойт:

- жер казынасын пайдаланууда бузулган жерлерди рекультивациялоо боюнча иштерди аткарууну;

- жер казынасын пайдаланууда топурактын түшүмдүү катмарын өз алдынча алууга, жылдырууга жана жок кылууга тыюу салуу жөнүндө талаптарды;

- рекультивациялоо жана аныкталган тартип бузууларды четтетүү боюнча милдеттерди сактоо маселелери боюнча өз компетенциясынын чегинде берилген жазма буйруктарды.

Рекультивациядан кийинки мониторинг бардык рекультивацияланган жерлер үчүн милдеттүү жана жер казынасын пайдалануучуга рекультивацияланган жерлерди кабыл алуу-өткөрүп берүү актысы жиберилген учурдан тартып 5 жылдын ичинде жүргүзүлөт.

Экологиялык жана техникалык коопсуздук боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган рекультивацияланган жерлердин абалын жылына кеминде бир жолу текшерет.

Максаты: жер казынасын пайдалануучулардын иштетилген кендер боюнча адилеттүү социалдык-экологиялык жоопкерчилигин аныктоо жана аларды бузулган жерлерди биологиялык рекультивациялоого жеткирүү.

Иштетилген кендерди рекультивациялоо чөйрөсүндөгү коюлган максаттарды жана болгон көйгөйлөрдү эске алуу менен жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясат төмөнкү милдеттерди чечүүгө багытталат:

1-милдет. Жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндөгү ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгуу жана өзгөртүүлөрдү киргизүү.

Иштетилген кендер боюнча рекультивациялоо иштерин эсептөөнүн заманбап методикасын (дүйнөлүк практиканы эске алуу менен) иштеп чыгуу жана киргизүү болжолдонууда.

Тоо-кен компаниялары экологиялык изин башка экономикалык иштин түрлөрүнөн так чектеши керек. Издөө иштеринин алгачкы этабында экологиялык издин нөлдүк эсебин коюу жана суунун, абанын, топурактын, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн өлчөөлөрүнүн алгачкы анализдеринин жыйынтыктарын жарыялоо керек.

Жергиликтүү калк тарабынан экологиялык тынчсызданууну азайтуу үчүн сууну, кыртышты жана өсүмдүктөр дүйнөсүн жыл сайын ченөөдө жана талдоо жүргүзүүдө жергиликтүү калктын өкүлдөрүн тартуу керек. Тоо-кен казып алуу этабында компаниялар айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин аныктап, бул таасирди мүмкүн болушунча азайтып, ошондой эле жамааттарды бул таасирлер жана аларды азайтуу чаралары жөнүндө кабардар кылышы керек. Бул экологиялык изди аныктоо этаптарынын бири болуп саналат.

Бардык кен казуучу компаниялар кенди иштеткенден жана пайдалуу кендердин түрлөрү боюнча болгон запастарды иштеткенден кийин Кыргыз Республикасынын аймагындагы кенди рекультивациялоону биологиялык рекультивациялоо деңгээлине чейин жүргүзүүгө милдеттүү экендигин белгилей кетүү маанилүү. Колдонуудагы жободо рекультивациялоо жөнүндө аныктаманын өзү бузулган жерлердин күрдүүлүгүн калыбына келтирүү боюнча агротехникалык жана фитомелиорациялык иш-чаралардын комплекси катары органикалык жана минералдык жер семирткичтердин зарыл дозаларын чачуу, гипс салуу, көп жылдык буурчак өсүмдүктөрүн эгүү ж.б. түрүндө деп келтирилет. Мында методдор табигый-климаттык шарттар жана жерлерди максаттуу пайдалануу менен аныкталат.

Жер казынасын пайдалануу процессинде бузулган жерлерди рекультивациялоо жөнүндө жободо⁵⁴ рекультивациялоонун техникалык долбоорлорунда рекультивация эки этапта жүргүзүлөрү каралган. Биринчи этапта рекультивациялануучу жерлерге топуракты жана түшүмдү көп берүүчү породадарды пландоо, жантаймаларды түзүү, алып салуу, ташуу жана жаюу, ирригациялык жана жол тармактарын, атайын гидротехникалык курулмаларды куруу жана ландшафтты калыбына келтирүү менен байланышкан иштердин башка түрлөрү боюнча иштер жүргүзүлөт. Экинчи этапта табигый-климаттык шарттар жана жерлерди максаттуу пайдалануу менен методдору аныкталган, бузулган жерлердин түшүмдүүлүгүн калыбына келтирүү

⁵⁴ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2017-жылдын 18-августундагы № 517 “Жер казынасын пайдалануу процессинде бузулган жерлерди рекультивациялоо жөнүндө жобону бекитүү тууралуу” токтому

(органикалык жана минералдык жер семирткичтердин зарыл дозасын чачуу, көп жылдык буурчак өсүмдүктөрүн эгүү ж.б.) боюнча агротехникалык жана фитомелиоративдик иш-чаралардын (биологиялык рекультивация) комплекси жүргүзүлөт.

Мында рекультивациялоо боюнча иштерди аткаруу жер казынасын пайдалануучулар тарабынан рекультивациялоонун техникалык долбоорлоруна так ылайык жүргүзүлөрү белгиленет. Ошентип, рекультивациялоонун 2 этабынын (техникалык жана биологиялык) наркын экономикалык жактан баалоо зарыл, мында кен иштетиле турган мезгилде жылдардын⁵⁵ N-санынын наркын аныктоону эске алуу менен рекультивациялоо боюнча керектүү иштерди деталдуу баяндоо керек. Региондун климаттык өзгөчөлүктөрүн жана рекультивациялоо жеринде адаптациялоо жана митигациялоо маселелерин эске алуу зарыл.

Ошондой эле рекультивациялоо боюнча зарыл иштердин толук баяндамалары жер казынасын пайдалануу боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан так аныкталгандыгы жана бекитилгендиги жана жер казынасын пайдалануу боюнча техникалык долбоорлорго коюлган талаптарга киргизилгендиги абдан маанилүү.

2-милдет. Рекультивациялоо фондун натыйжалуу башкаруу.

Жер казынасын пайдалануу боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган жер казынасын пайдалануучулардын мамлекеттик үлүшү 100 пайыз болгон банктардагы рекультивациялоо фондуна чегерүүлөрдүн эсебинен финансылык ресурстар жөнүндө толук маалыматка ээ эмес.

Мамлекеттик банктардын бири жер казынасын пайдалануу боюнча ыйгарым укуктуу органга рекультивациялык эсептин абалы жөнүндө туруктуу негизде зарыл болгон маалыматты берген, ал эми башка мамлекеттик банк банктык сырга таянуу менен мындай маалыматты бербеген учурда дезориентация байкалууда. Рекультивациялоо фонду боюнча жалпы картинаны түшүнүүнүн калыптанышына тоскоол болгон эки башка кырдаал пайда болот. Бул учурда ченемдик укуктук актыларга тиешелүү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жолу менен болгон коллизияларды оңдоо жана мамлекеттик банктардагы рекультивациялык эсептердин абалы боюнча отчеттуулук процессин тартипке келтирүү керек.

Рекультивациялоо фондуна чегерүүлөрдүн эсебинен түзүлүүчү финансылык ресурстарды натыйжалуу башкаруу үчүн рекультивациялоо фондунун зарыл болгон уюштуруу-башкаруу түзүмүнө ээ болгон жооптуу органдын мекеменин болушу өтө маанилүү. Бул максаттар үчүн анын иштөө механизм, анын ичинде мамлекеттик органдар менен өз ара аракеттенүүнү, финансылык

⁵⁵ $FV = PV * (1 + R)^N$, мында FV – акчанын болочок наркы, PV – акчанын учурдагы наркы, R – орточо жылдык инфляция, N – жылдардын саны.

ресурстарды башкарууну жана рекультивациялык эсептер үчүн жоопкерчиликти аныктоо менен түзүмдү түзүү зарыл.

3-милдет. Жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндө бирдиктүү маалыматтык системаны иштеп чыгуу.

Жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндө маалыматтык системаны түзүү жеке сектордун ишенимин жана пайдалуу кендердин түрлөрү боюнча аукциондорду өткөрүү бөлүгүндө кабыл алынган чечимдердин транспаренттүүлүгүн бекемдейт.

Ошол эле учурда, санариптештирүү жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндө экономикалык иштин түрлөрү боюнча лицензияларды жана уруксат берүүчү документтерди берүү системасындагы коррупциялык тобокелдиктерди жана схемаларды азайтат. Ошондой эле жер казынасын пайдалануучулардын маалымат системасында иш жүргүзүү боюнча керектүү маалыматтарды топтоо үчүн өз кабинети болот.

§ 5. Төмөн эмиссиялык транспорт

Кырдаалды талдоо. Кыргыз Республикасынын шаарларында абанын булганышынын эң интенсивдүү булагы ичинен күйүүчү кыймылдаткычы бар автоунаалар болуп саналат жана анын көлөмүнүн туруктуу өсүшүнөн улам, бензин жана дизелдик отун менен иштеген транспорт каражаттарынын санынын өсүшүн эске алуу менен, абанын булганышы жыл сайын күчөп жатат.

Кыргыз Республикасында катталган автоунаалардын саны 2023-жылдын 31-декабрына карата болжол менен 870 миң бирдикти түзөт, анын ичинде 820 миңге жакын жеңил автоунаа, 10 миң жүк ташуучу жана 40 миңге жакын микроавтобус жана автобустар.

5-таблица. Кыргыз Республикасында катталган транспорт каражаттарынын саны

Транспорт каражаттарынын түрү	Жылдар боюнча саны, бирдик					
	2019– 2021	2020	2021	2022	2023	31.12.2023
Жеңил автоунаалар	59094	25443	27334	46193	92246	820242
Микроавтобустар, автобустар,	1793	589	756	947	1442	39511
Жүк ташуучу	300	153	162	194	332	9872

Булагы: Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Транспорт каражаттарын жана айдоочулук курамды каттоо боюнча мамлекеттик агенттик

2010-жылдардын биринчи жарымында өлкөдө автотранспорт каражаттарынын санынын өсүшүнүн жогорку динамикасы байкалган.

Ошондой эле акыркы жылдары транспорттун бардык түрлөрү боюнча жүк, жүргүнчү жана жүк ташуунун негизги көрсөткүчтөрү жогорулады. Ошол эле учурда, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан көрүлгөн чараларга карабастан, автоунаа паркынын эскириши дагы деле болсо сакталууда, алардын көпчүлүгү 15 жылдан ашуун убакыттан бери пайдаланылып жатат.

6-таблица. Катталган транспорт каражаттарынын чыгарылган датасы боюнча саны

Транспорт каражаттарынын түрү	Чыгарылган жылы боюнча саны, бирдик			
	5 жылга чейин	5–10 жыл	10–15 жыл	15 жылдан ашык
Жеңил автоунаалар	19815	60028	74561	665838
Микроавтобустар, автобустар,	1637	1171	2462	34241
Жүк ташуучу	395	1580	3159	4738

Автотранспорттун иштеши үчүн күйүүчү майдын ар кандай түрлөрүн колдонуу керек, алар өзүлөрү ден-соолукка зыян келтирет, ошондой эле айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизет. Кыймылдаткыч иштеп жатканда кычкылтек сиңирип алынат жана пайдаланылган газдар бөлүнүп чыгат, алардын көпчүлүгү айлана-чөйрөгө жана жарандардын ден соолугуна терс таасирин тийгизет. Анын үстүнө, автотранспорттун иштеши жашоо чөйрөсүнүн жылуулук аркылуу булганышы менен коштолот жана ал топурактуу жолдор менен жүргөн учурда кыртыштын үстүнкү катмары бузулуп, чаң пайда болот жана айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизген башка түрлөр пайда болот.

7-таблица. КММ импортунун көлөмү жөнүндө маалымат

Тонна/миң м ³	2019	2020	2021	2022	2023
Бензин	436 695,10	977 349,2	543 223,4	610 367,0	380 018,0
Дизелдик күйүүчү май	520 039,67	246 017,4	425 396,5	549 540,9	407 719,5
Суюлтулган газ	–	–	47 470,7	63 133,5	–
Жаратылыш газы	–	–	390,251.2	–	–

Булагы: Улуттук статистика комитети

Бүгүнкү күндө атмосферага бөлүнүп чыккан зыяндуу заттардын олуттуу бөлүгү ичинен күйүүчү кыймылдаткычтары бар автотранспорт каражаттарынан, алардын техникалык абалынын ченемдерге жооп бербегендигинен жана пайдалануу мөөнөтүнүн ашып кетүүсүнөн келип чыгууда.

2023-жылы транспорт каражаттарынын атмосфералык абага чыгаруулары 400,27 миң тоннаны түздү, бул 2019-жылга салыштырмалуу 1,6 эсеге көп. Көмүртек жана азот кычкылы, ошондой

эле бензинди керектөөдөн чыккан көмүр-суутек 2023-жылы чыгаруулардын олуттуу санын түздү.

Керектелген отундан атмосфералык абага булгоочу заттардын бөлүнүп чыгышын азайтуунун негизги механизми электр кыймылдаткычы менен кыймылга келтирилүүчү транспорттук бирдиктердин санын көбөйтүү болуп саналат.

Бул багытта бир нече жылдан бери, анын ичинде 2019–2023-жылдарга Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасын ишке ашыруунун алкагында иш жүргүзүлүүдө. Ошентип, Бишкек шаарында муниципалдык коомдук транспорттун автопаркы толугу менен газмотордук автобустарды пайдаланууга өткөрүлгөн. Борбор калаанын муниципалдык коомдук транспортунун 54 маршруттук линиясы 1276 газмотордук автобусту жана 34 троллейбусту тейлеп келет. 2025-жылы кошумча 163 газмотордук автобус жана 120 электробустун келиши күтүлүүдө.

Ош шаарында 5 жылдан бери абал өзгөргөн жок. Муниципалдык коомдук транспорттун үлүшү минималдуу, анткени Ош шаарында 30 троллейбус жана 66 дизелдик автобус бар 5 маршрут иштейт. Ошону менен бирге шаарды жеке операторлорго таандык 42 маршруттагы 1076 кичи автобус тейлейт. Микроавтобустардын автопаркы негизинен 10 жана андан ашык жыл пайдалануу мөөнөтү бар микроавтобустардан турат. 2025–2029-жылдары кошумча электробустардын жана газмотордук автобустардын келиши күтүлүүдө, алар микроавтобустарды алмаштырат.

Кыргыз Республикасында электр транспорттун пайдаланууну өбөлгөлөө саясатынын алкагында салык мыйзамдарына өзгөртүүлөр киргизилди. Атап айтканда, электр кыймылдаткычы менен гана кыймылга келтирилүүчү, чыгарылганына 5 жыл боло элек транспорт каражаттарын, ошондой эле аларга комплекттөөчүлөрдү (291-берене) жеткирүү, ошондой эле электр кыймылдаткычы менен гана кыймылга келтирилүүчү транспорт каражаттарын (чыгарылганына 5 жыл боло элек) жана алардын тетиктерин, электр кыймылдаткычы менен гана кыймылга келтирилүүчү транспорт каражатын электр энергиясы менен кубаттоо үчүн жабдууну, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан аныкталуучу энергия жана ресурстук натыйжалуулук талаптарына жооп берген жабдууларды жана анын тетиктерин (297-берене) импорттоо КНСтен бошотулду. Мындан тышкары, электр кыймылдаткычы менен гана кыймылга келтирилүүчү автотранспорт каражаттары мүлк салыгын төлөөдөн бошотулду (409-берене).

2021–2025-жылдарга электр энергиясынын орто мөөнөттүү тарифтик саясатында электромобилдердин батареясын заряддоо үчүн электр энергиясынын атайын тарифи белгиленген.

ЕЭК Кеңешинин чечими менен 2021–2023-жылдарда Кыргыз Республикасынын аймагына электр транспортун алымсыз ташып кирүү түрүндө тарифтик квота бөлүнгөн. Алымсыз ташып кирүү 2024–2025-жылдарга жылына 10 миң бирдик үчүн узартылган.

Бишкек шаары үчүн коомдук транспортту башкаруу системасын өркүндөтүү максатында борбор калаада коомдук транспорттун схемаларын чагылдырган “Менин шаарым” мобилдик тиркемеси киргизилди. Тиркеменин жардамы менен муниципалдык коомдук транспорттун бардык бирдиктерине жана жеке операторлордун микроавтобустарынын 90 %на орнотулган GPS-трекерлер аркылуу алардын жайгашкан жерин аныктоого болот.

2023-жылдан тартып Бишкек шаарынын мэриясы пилоттук долбоордун алкагында шаардын түштүк райондорундагы автожолдорго коомдук транспорт үчүн өзүнчө арналган тилкелерди киргизди. Бул демилге түштүк райондордон шаардын борборуна чейинки автожолдордо да ишке ашырылат.

Шаардын кыймылын оптималдаштыруу максатында микроавтобустарды этап-этабы менен автобустарга жана троллейбустарга, анын ичинде маршруттук аралыктын 50 %дан ашыгын кайталаган маршруттук линияларда алмаштыруу боюнча иштер жүрүп жатат.

2023-жылдан тартып Бишкек шаарынын мэриясы шаардын борборундагы микроавтобустардын маршруттук линияларына өзгөртүүлөрдү киргизүүдө. Азыр борбор калаада каттамдагы 2500 микроавтобустун жарымы шаардын сыртына которулду. Өзгөртүүлөрдүн жыйынтыгында Бишкек шаарынын борбордук бөлүгүнүн бардык маршруттук линиялары троллейбустар жана электр, газ автобустары менен гана тейленет.

Кубаттоо инфраструктурасы тармагын түзүү боюнча иштер жүргүзүлүүдө. 2023-жылы Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан “Кыргыз Республикасында электр мобилдери үчүн электр кубаттоо станцияларын орнотууга уруксат алууну жөнөкөйлөтүү” өкмөттүн акселератору демилгеленип, пилоттоо үчүн Бишкек шаары тандалган жана электр кубаттоо станцияларын орнотуунун чыңалуусу ар бир локация үчүн 80 кВт ашык эмес деп аныкталган.

Өкмөттүк акселераторду ишке ашырууда уруксат берүүчү документтерди берүүнүн жөнөкөйлөтүлгөн тартиби колдонулду, ашыкча жол-жоболор жокко чыгарылды жана айрым административдик ченемдер бириктирилди, натыйжада бардык уруксат берүүчү документтер баштапкы 130дун ордуна 40 жумуш күндүн ичинде даярдалды.

Пилоттук долбоор аяктагандан кийин Бишкек шаарында кубаттуулугу 23төн 40 кВт чейин 60 электр кубаттоо станциясы

орнотулду жана электр кубаттоо станцияларын Кыргыз Республикасынын бүтүндөй аймагы боюнча орнотуу милдети менен пилоттук долбоорду бекитүү жана масштабдоо үчүн сунуштар иштелип чыкты. Ош шаарында ошондой эле 8 электр кубаттоо станциясы орнотулду. Бишкек – Каракол жолунун боюнда 5 электр кубаттоо станциясы жана Бишкек – Ош жолунда 1 электр кубаттоо станциясы орнотулду.

2025–2029-жылдары тез кубаттоочу электр станцияларынын тармагын, анын ичинде популярдуу туристтик маршруттар боюнча кеңейтүү пландаштырылууда.

“Төмөн эмиссиялуу транспорт” секторунда жүргүзүлгөн бардык иштер сектордун өнүгүшүнө оң таасирин тийгизгенин көрсөттү. Беш жылдык мезгилде 9916 электр мобили жеткирилди. Бир гана 2023-жылда ЕЭКтин чечими менен бөлүнгөн 10 000 автоунаа квотасынын 80 % колдонулган, башкача айтканда, 9916 электр мобили импорттолгон.

Ошентсе дагы алардын санын көбөйтүү үчүн көрүлгөн чаралар жетишсиз. Киргизилген нөлдүк алымдар жана КНСтен бошотуу азыркы учурда өлкөдө электр мобилдеринин үлүшүн көбөйтүү үчүн жетишсиз болуп саналат. 5 жыл ичинде импорттолгон электр мобилдеринин 9916 бирдигинен турган жалпы санынын ичинен Кыргыз Республикасынын аймагында 3552 бирдик гана катталган, бул Кыргыз Республикасында катталган автотранспорт каражаттарынын жалпы санынын 0,4 %ын гана түзөт.

8-таблица. ЕАЭБге мүчө эмес өлкөлөрдөн импорттолгон транспорт каражаттары

Транспорт каражаттарынын түрү	Жылдар боюнча саны, бирдик					
	2019	2020	2021	2022	2023	Бардыгы
Жеңил автоунаа (ДВС)	400	3710	6578	25948	103608	140244
Жеңил автоунаа (Гибридик)	1	421	1486	4598	10078	16584
Микроавтобустар, автобустар,	130	10	188	124	518	970
Электр кыймылдаткыч менен кыймылга келүүчүлөр	4	40	240	1609	8023	9916

Булагы: Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы

9-таблица. Катталган транспорт каражаттары

Транспорт каражаттарынын түрү	Жылдар боюнча саны, бирдик			
	2019–2021	2022	2023	Бардыгы
Электр кыймылдаткыч менен кыймылга келүүчүлөр	277	1096	2179	3552

Ошол эле учурда, электр мобилдерди кеңири жайылтуу үчүн олуттуу тоскоолдуктардын бири электр кубаттоо инфраструктурасы чөйрөсүн өнүктүрүүнүн баштапкы баскычы жана электр мобилдердин салыштырмалуу кымбат баасы бойдон калууда.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасында 90 коомдук тез кубаттоочу электр станциясы бар жана бул сан Кыргыз Республикасында 3500дөн ашуун электр мобилдердин муктаждыктарын толук канааттандыруу үчүн жетишсиз.

Электр мобилдери жаатындагы дүйнөлүк тренддер дагы транспорттун электрдик түрүнө өтүүнүн актуалдуулугун көрсөтүп турат.

Дүйнөлүк электр мобилдери рыногунун көлөмү 2023-жылы 388,1 млн АКШ долларын түздү, ал эми 2030-жылга 951,9 млн АКШ долларына жетет, бул 2023-жылдан 2030-жылга чейинки божомол мезгилинде орточо жылдык өсүү темпи (CAGR) 13,7 % деңгээлинде экендигин көрсөтөт. Технологиялык прогресс, курчап турган чөйрөнү коргоо жөнүндө маалымдуулукту жогорулатуу жана мамлекеттик саясатты колдоо электр мобилдерди транспорттун потенциалдуу туруктуу түрү катары кабыл алууну бир топ тездетти.

Климаттын өзгөрүшү жана абанын булганышы боюнча тынчсыздануулар өсүп жаткандыктан, керектөөчүлөр да, өнөр жай ишканалары да көмүртектин изин азайтуу жана экологиялуу келечекке салым кошуу үчүн көбүнчө электр мобилдерди тандашууда. Бул глобалдык импульс электр мобилдер рыногун инновациялар жана олуттуу инвестициялар менен белгиленген трансформация фазасына алып келди, бул электр мобилдердин дүйнө жүзү боюнча кеңири жайылышына өбөлгө түздү.

Акыркы он жылдыктарда электр мобилдери үчүн батареялардын баасы кескин төмөндөдү, бул технологиялык прогресс жана электр мобилдери үчүн батареяларды көп санда өндүрүү менен түшүндүрүлөт. Электр мобилдердин эң кымбат компоненттеринин бири болгон батареялардын баасы кыйла төмөндөдү. Баалар кыйла төмөндөп, 2010-жылы 1200 АКШ доллары/кВт.сааттан 2023-жылы 160 АКШ доллары/кВт.саатка чейин азайды, Кытайда мындан дагы төмөн баалар байкалууда, мисалы 100 АКШ доллары/кВт/саат. Бул төмөндөө өндүрүштүк чыгымдардын, катоддук материалдардын бааларынын төмөндөшү, өндүрүштүн өсүшү (масштаб эффекти) жана башка факторлор менен түшүндүрүлөт.

Божомолдоолорго ылайык, 2030-жылга чейин электр мобилдер үчүн батареялардын баалары кВт.саат үчүн 60 АКШ долларына чейин төмөндөйт, бул электр мобилдердин бааларынын олуттуу төмөндөшүнө алып келип, аларды салттуу ичинен күйүүчү кыймылдаткычтуу автоунааларга салыштырмалуу жеткиликтүү кылат. Батареялардын баасы 2025-жылга карата кВт.саат үчүн болжол менен

80 АКШ долларын түзөт деп күтүлүүдө, бул электр мобилдердин бааларын рыноктогу ичинен күйүүчү кыймылдаткычтуу автоунаалардын баалары менен бир деңгээлде кылып, E-mobilityге өтүү боюнча олуттуу өзгөрүүлөрдү баштайт. 2025-жылдан кийин электр мобилдер кээ бир классикалык автоунааларга караганда экономикалык жактан үнөмдүү болот деп күтүлүүдө. Аккумулятордук технологияны үзгүлтүксүз өркүндөтүү батареянын баасынын төмөндөшүнүн негизги себеби болуп саналат, ал эми рынокко катуу абалдагы батареялардын чыгуусу ушул он жылдыктын аягына чейин кВт.саат үчүн баалардын андан ары төмөндөшүнө өбөлгө түзөт деп күтүлүүдө.

Электр мобилдер тармагындагы глобалдык тренддерди транспорттун туруктуу түрүнүн кийинки мууну катары эске алуу менен, Кыргыз Республикасы тез арада ыңгайлашуусу жана калк үчүн мамлекет тараптан преференцияларды жана өлкөнүн банктык жана финансылык рыногунда жеткиликтүү кредиттик продукттардын болушун өбөлгөлөөчү, зарыл кубаттоо инфраструктурасын түзүү менен транспорттун электрдик режимине өтүшү керек.

Максат: өлкөнүн транспорт секторунда көмүрөктүү нейтралдуулукка акырындык менен өтүү үчүн 2029-жылга карата 1000 кубаттоо станциясын орнотуу, ири шаарларда CO₂ бөлүп чыгарууну азайтуу жана эски автопаркты утилизациялоо менен коштолгон электр мобилдерди тейлөө үчүн 500 адисти окутуу аркылуу Кыргыз Республикасынын жалпы автопаркындагы электр мобилдердин 5 % үлүшүнө жетишүү.

Милдеттер белгиленген максатка ылайык түзүлөт жана транспорт секторундагы жашыл экономиканын принциптерине шайкеш келет. Бул милдеттер бири-бири менен байланышкан жана Кыргыз Республикасында электр мобилдердин санын көбөйтүүгө багытталган.

1-милдет. Калк арасында экологиялык маданиятты жана билимди калыптандыруу.

Биринчи милдеттин алкагында эки багытта иш жүргүзүлөт: калктын жана транспорт каражаттарынын ээлеринин электр мобилдердин артыкчылыктары жана CO₂ бөлүп чыгаруунун зыяндары жөнүндө маалымдуулугун жогорулатуу. Электр мобилдердин санын көбөйтүү менен электр мобилдерди сервистик жана техникалык тейлөө жөнүндө маселе көтөрүлөт. Буга байланыштуу электр мобилдерди тейлөө боюнча адистерди даярдоо зарыл. Электр мобилдердин үлүшү үзгүлтүксүз өстүрүлгөн башка өлкөлөрдө келечектеги адистерге суроо-талап бар. Бул багыт электр мобилдерди сервистик жана техникалык тейлөө боюнча атайын техникалык жөндөмдөргө ээ эмгек ресурстары үчүн миграциялык потенциалга ээ. Электр мобилдерди, атап айтканда батареяларды/аккумуляторлорду тейлөө жаатында квалификациялуу кадрларды даярдоонун алкагында микроэлектроника, программалоо жана электроникага басым жасоо менен учурдагы орто атайын

техникалык окуу жайларды карап чыгуу зарыл. Кийинки кадам студенттерди окутуучу 1,5–2 жылдык окуу курсун түзүү болот.

2-милдет. Электр транспортунун үлүшүн көбөйтүү боюнча чараларды ишке ашыруу.

Электр мобилдерди ташып келүүгө КНСтен бошотуу жана нөлдүк бажы алымы түрүндө мамлекет тарабынан берилген салыктык жеңилдиктер Кыргыз Республикасынын аймагына электр мобилдерди импорттоодо жеке сектор үчүн финансылык стимул болуп калды. Электр мобилдердин дүйнөлүк ири өндүрүүчүсү катары Кытай менен чектешкен географиялык жайгашууну эске алуу менен, бул мүмкүнчүлүктү өлкөдө электр мобилдердин санын көбөйтүү үчүн пайдалануу зарыл.

Аталган милдетти ишке ашыруу үчүн электр мобилдерди, анын ичинде акысыз базалык камсыздандырууну жана шаарларда акысыз автоунаа токтотуучу жайларды ж.б. пайдаланууну өбөлгөлөө боюнча андан ары чаралар көрүлөт.

Электрдик атайын жабдууларды пайдаланууну кеңейтүү максатында лизинг системасын ыңгайлуу ставкалар менен киргизүү пландаштырылууда.

3-милдет. Транспорт секторунун зыяндуу чыгарууларын азайтуу

Борбор калаанын көчөлөрүндө автоунаалардын санынын акырындык менен көбөйүшү чоң тыгындар түрүндө жол коллапсына алып келет, анын жүрүшүндө автоунаалар КММ күйгүзүп, Бишкек шаарында жана өлкөнүн башка шаарларында абанын булганышын күчөтөт.

Жол тыгындырынын алдын алуу жана чечүүнүн маанилүү элементи өлкөнүн ири шаарларындагы транспорттук моделди оптималдаштыруу болуп саналат, ал мобилдүүлүккө жана өткөрүү жөндөмдүүлүгүнө багытталган бир катар чараларды камтышы мүмкүн:

- коомдук транспортту пайдаланууну өбөлгөлөө, коомдук транспорттун сапатын жана жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу, жеңилдетилген жол жүрүү билетин киргизүү;

- тыгындар/пробкалар көп пайда болгон негизги жана орто көчөлөрдөгү жол чырактардын функционалдуулугун жана узактыгын кайра карап чыгуу (“акылдуу” жол чырак системасы);

- жол чырактар тармагын кеңейтүү жана жөө жүргүнчүлөр жана автоунаалар үчүн өзүнчө убакытты аныктоо;

- шаарлардын борбордук бөлүгүндө үстүнкү/жер астындагы жөө жүргүнчү өтмөктөрүн көбөйтүү;

- күндүзгү убакытта Бишкек шаарынын негизги борбордук көчөлөрүндө оор унаалардын жүрүшүнө тыюу салуу;

- транспортко салык төлөмдөрү системасынын колдонуудагы концепциясын мөөнөтү/курагы 20 жылдан ашкан эски автоунааларга

салыкты көбөйтүү боюнча кайра карап чыгуу (транспортко экологиялык салыкты киргизүү);

– Кыргыз Республикасынын аймагына, анын ичинде ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдөн эски автоунааларды импорттоого утилизациялык жыйым концептин киргизүү (градация коомдук талкуу жолу менен аныкталуусу зарыл);

– байлыкка, наркы белгилүү бир чектен ашкан жаңы электр мобилдерге салык киргизүү (градация коомдук талкуу аркылуу аныкталат).

4-милдет. Транспорттун альтернативдүү түрү.

Микромобилдүүлүк бул адамдын булчуң күчү же электр кыймылдаткычы менен кыймылга келген, ошондой эле толук салмагы 100 кг кем жана максималдуу ылдамдыгы 45 км/сааттан төмөн параметрлерге ээ транспорттун түрлөрүнүн жыйындысы. Мындай транспорттун түрлөрүнө велосипеддер, электр самокаттар, гироскутерлер, сегвейлер, монодөңгөлөктөр жана микромобилдүүлүк критерийлерине жооп берген башка транспорт каражаттары кирет.

Ичинен күйүүчү кыймылдаткычы бар бир дагы транспорт каражаты максималдуу ылдамдыгы 45 км/сааттан жогору болгон түзүлүштөр сыяктуу эле микромобилдүүлүк катары аныкталбайт.

Бүгүнкү күндө шаардык микромобилдүү транспорттун эң динамикалуу өнүгүп жаткан түрү электр самокаттар болуп саналат.

Шаарлар, өзгөчө Бишкек шаары калктын өсүшүнө дуушар болуп жаткандыгын эске алганда, болгон транспорттук тармактардын жардамы менен көп санда жашоочуларды айрыкча эртең менен жана кечинде ташуу зарылдыгы курчуп бара жатат. Коомдук транспорт узак аралыкка көбүрөөк адамдарды ташуунун эң натыйжалуу каражаты болуп кала берерин эске алганда, адамдарды түшүрүү аянтчасына чейин жана кайрадан артка жеткирүү кеңири талкууланган “биринчи километр/акыркы километр” маселелеринин бири болуп саналат. Эгерде элде коомдук транспортту пайдалануунун ыңгайлуу жана жеткиликтүү жолу жок болсо, анда алар жеке автоунааны же таксини тандашат, бул шаарларда тыгынга жана абанын сапатынын начарлашына алып келет.

Микромобилдүү транспортту колдонуу “биринчи километр/акыркы километр” маселесин чечүүнүн кызыктыруучу жолун сунуштайт жана ар кандай коомчулуктар үчүн транспортко жетүүнү кеңейтүүнүн “кызыктуу” куралы болуп саналат.

5-милдет. Электр кубаттоо инфраструктурасын кеңейтүү.

Бул милдетти ишке ашыруу чаралары өлкөнүн шаарларында да, республикалык жолдордо да кубаттоо инфраструктурасын орнотууга уруксат берүүчү документтерди берүү системасын оптималдаштырууга, анын ичинде бирдиктүү терезе принцибин практика жүзүндө киргизүүгө багытталган (аткаруучунун арыз ээси

менен өз ара аракеттенүү жол-жобосун аныктоочу стандартты/регламентти иштеп чыгуу. Документ өтүнмө ээсине коюлган талаптардын системалуу топтомун, зарыл документтердин толук тизмесин, зарыл учурда, ар бир өзүнчө жол-жобонун/документтин наркын, бардык жол-жоболор боюнча так мөөнөттөрдү, кызматтын өзү жана аны ишке ашыруу/аткаруу процесси жөнүндө керектүү маалыматтарды камтышы керек). Мындан тышкары, электр кубаттоо станцияларын орнотуу үчүн оптималдуу жерлерди аныктоо зарыл. Мамлекет ошондой эле экономикалык иши электр кубаттоо станцияларын орнотуу менен түздөн-түз байланышкан улуттук компанияларга жеткиликтүү кредит берүү камтылган колдоону көрсөтөт.

6-милдет. Заманбап технологияларды өнүктүрүү жана ишке киргизүү

Өлкөнүн автопаркы жыл сайын эскирип, чыгарылган мөөнөтү 30 жылдан ашкан автоунаалардын саны өсүүдө. Бишкек шаарында абанын транспорт менен булганышынын көлөмүн, ошондой эле транспорттук системанын ашыкча жүктөмүн эске алганда, эски автоунааларды утилизациялоо маселеси абдан актуалдуу болуп калды.

Заманбап технологияларды киргизүүнүн алкагында кызматташтыктын багыттарынын бири электр транспортун өнүктүрүү чөйрөсүндө тажрыйба жана технологиялар менен алмашуу үчүн эл аралык өнөктөштөр менен байланыштарды түзүү болот. Илгерилетүүнүн маанилүү элементи электр транспорту технологиялары жаатында изилдөөлөрдү жана иштеп чыгууларды колдоо болот. Ошондой эле, милдеттин алкагында эски автоунааларды кайра иштетүү боюнча натыйжалуулукту жогорулатуу жана бизнес-процесстерди түзүү жана транспорттук каражаттарды сатып алуу, ылгоо, кайра иштетүү жана аларды кайра пайдалануу боюнча экономикалык иш менен алектене турган уюмдарга артыкчылыктарды жана жеңилдиктерди берүү маселелери каралат.

Күтүлгөн натыйжалар. Коюлган милдеттерди ишке ашыруунун жана аткаруунун алкагында, жашыл жана климаттык каржылоону тартуу боюнча оң чечим кабыл алынган жана өлкөнүн ири шаарларында жана аймактарында кубаттоо инфраструктурасынын жетиштүү саны болгон учурда электр мобилдердин санынын өсүшү күтүлүүдө.

КММны керектөөнүн төмөндөөсү жана электр энергиясына болгон суроо-талаптын жогорулоосу күтүлүүдө, бул жаңы генерациялык кубаттуулукту куруу жана учурдагы кубаттуулукту жогорулатуу зарылдыгында, анын ичинде электр энергиясын пайдалануу боюнча энергетикалык натыйжалуулук саясатын иштеп чыгууда чагылдырылат.

Калк электр мобилдерди колдонуунун оң жактарын көрөт жана аларды күтүүдө эксплуатациялык чыгымдардын төмөн болушуна ынанат. Электр мобилдерди сервистик жана техникалык тейлөөнү кеңейтүү жана жеңил транспорттун жалпы санынын 5 %ына жеткирүү калкты андан ары электр мобилдерге өткөрүү үчүн негиз болот.

§ 6. Туруктуу туризм

Кырдаалды талдоо. Заманбап дүйнөдө туризм COVID-19га байланыштуу тармактарда пайда болгон кыйынчылыктарга карабастан, дүйнөлүк экономиканын эң тез өнүгүп келе жаткан секторлорунун бири бойдон калууда. Дүйнөлүк туризм жана саякат боюнча кеңештин (WTTC) маалыматы боюнча, туризмдин дүйнөлүк экономикага кошкон салымы 7,6 % (7,7 триллион АКШ доллары) түзөт. Туризм дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн экономикасында маанилүү ролду ойноп, аймактык өнүгүүгө көмөк көрсөтөт жана жергиликтүү калктын социалдык-экономикалык абалын жакшыртат.

2023-жылдын жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасынын ИДПсындагы туризмдин үлүшү 3,6 %ды түздү, бул 2019-жылга салыштырганда 1,4 %га төмөн, анын төмөндөшү көптөгөн тышкы жана ички факторлорго байланыштуу. Бирок 2022-жылы туризм чөйрөсүндөгү дүң кошумча нарк 43,6 млрд сомду түзөт, бул 2019-жылга салыштырганда 14,5 млрд сомго көп. Туризм өлкө экономикасынын артыкчылыктуу жана экспорттук багытталган тармактарынын бири бойдон калууда. Туризм кызмат көрсөтүүлөрүнүн экспорту 2023-жылы 994,4 млн АКШ долларын түзсө, өлкөнүн жалпы экспортунун, анын ичинде алтындын көлөмү 3,4 млрд АКШ долларын түздү.

Дүйнө жүзүндөгү ар бир он жумуш орундун бири туризм ишине тиешелүү. Ошол эле учурда туризм чөйрөсүндөгү бир жумуш орду көбөйтүүчү таасирге ээ жана экономиканын башка секторлорунда кошумча беш жумуш орунду түзөт. Кыргыз Республикасынын УСК маалыматы боюнча 2023-жылы өлкөнүн туристтик тармагына түз чөт элдик инвестициялардын көлөмү 34 млн жакын АКШ долларын түздү. Бул көрсөткүчтөр 2022-жылга салыштырганда 32 %га аз. Ошол эле учурда КМШ өлкөлөрүнөн келген инвестициялар эки эсеге көбөйдү, бирок КМШдан тышкаркы өлкөлөрдөн келген салымдар 36 %га кыскарды. 2023-жылы туристтик объекттерди курууга 17 млрд сомго жакын инвестиция салынган, бул 2022-жылга салыштырганда 15 %га аз. Туризм секторунда иштегендердин саны 10 миң адамды түздү, алардын 23 %ы мейманкана бизнесинде иштейт. Бул чөйрөдө

иштегендердин орточо айлык акысы 2023-жылы 19,5 миң сомду түздү, бул 2019-жылга салыштырганда 73,9 % жогору⁵⁶.

Туризм чөйрөсүндөгү бардык чарбакер субъекттердин саны 2023-жылдын жыйынтыгы боюнча 2019-жылга салыштырганда өстү жана 15493 адамды түздү. Чарбакер субъекттердин санынын өсүшү, албетте туризмдин потенциалына жана келген чет элдик жарандардын санынын өсүшүнө байланыштуу. Ошентип, Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигине караштуу Туризм департаментинин маалыматы боюнча 2023-жылы чет өлкөлүк жарандардын келүүсү 8,6 млн адамды түзгөн.

Мурдагы 2019-2023-жылдарга карата Кыргыз Республикасында “жашыл” экономиканы өнүктүрүү программасынын туруктуу туризмди өнүктүрүү максаттарын ишке ашыруунун алкагында туруктуу туризмди өнүктүрүүнүн ченемдерин карай турган “Туризм жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын долбоору иштелип чыгып, үч окууда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан жактырылды. 2022-жылы айлана-чөйрөнү коргоо талаптарын, аялдардын жана ДМЧА укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен Жайгаштыруу каражаттарын классификациялоонун улуттук ыктыярдуу системасы иштелип чыккан, бирок ал азыркы күндө жактырыла элек жана күчүнө кирген эмес.

Ошондой эле бир катар коммерциялык банктарга жана башка финансылык уюмдарга көмөк көрсөтүлдү, натыйжада “Мбанк” ААК жана “Дос-Кредобанк” ААКта өлкөнүн туристтик ишканаларында энергия натыйжалуу жана ресурстук-натыйжалуу технологияларды жана практикаларды киргизүүнү каржылоо үчүн жашыл финансылык продукттар иштелип чыкты.

Облустар боюнча кыйла келечектүү инфраструктуралык долбоорлор аныкталды жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук инвестициялык агенттиктин сайтында көрсөтүлгөн долбоорлордун тизмеги бекитилди.

“Кыргыз Республикасында туризмди өнүктүрүүнү колдоо фонду” ААКсы⁵⁷ туризм чөйрөсүнө инвестицияларды тартуу, инфраструктураны өнүктүрүү жана өлкөнүн туристтик потенциалын өнүктүрүү максатында 1 млрд сом өлчөмүндөгү уставдык капиталы менен түзүлгөн. Фонддун инвестициялык жана инфраструктуралык милдеттеринин алкагында туризмдин ар кандай багыттарында МЖӨ долбоорлору иштелип жатат. Өнүктүрүү боюнча өнөктөштөрдүн жана

⁵⁶ <https://economist.kg/biznes/2024/09/09/inviestitsii-v-turizm-kyrgyzstana-sokratilis-na-32-dannyye-zapovedniie-ghody>

⁵⁷ Кыргыз Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 11-мартындагы № 76 “Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 17-декабрындагы № 566 “Кыргыз Республикасында туризмди өнүктүрүүнү колдоо жөнүндө” Жарлыгына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу” Жарлыгы

Кыргыз Республикасынын Кыргыз Республикасында туризмди өнүктүрүүнү колдоо фондунун жардамы менен инфраструктуралык объекттердин долбоорлору иштелип чыгып, алардын айрымдары боюнча курулуш иштери жүргүзүлүүдө. Мисалы, “рест-пойнт” туристтерди тейлөө түйүндөрүнүн жана “туристтик маалымат борборлорунун” курулушу башталды. Кыргыз Республикасында туризмди өнүктүрүүнү колдоо фонду жеке сектор менен биргеликте “Манас” эл аралык аэропорту – Бишкек жана Бишкек – Каракол – Бишкек маршруту боюнча “Go Bus” туристтик автобус каттамын ишке киргизди.

Жалпысынан алганда, Кыргыз Республикасында туризм негизинен көчмөн жашоо образына жана табигый-ландшафттык өзгөчөлүктөргө байланыштуу социалдык-маданий аспектерге негизделген.

Бүгүнкү күндө климаттын өзгөрүшү, экологиялык коопсуздук жана туруктуу өнүктүрүү концепциясын ишке ашыруу менен байланышкан глобалдык көйгөй бар, ал экономиканын бардык секторлоруна, анын ичинде туризмге таасирин тийгизет.

Туризм климаттын өзгөрүшүнүн курмандыгы болуп жатат, бирок ошол эле учурда климаттын өзгөрүшүнө байланышкан айрым процесстердин себеби да болуп саналууда. Дүйнөдөгү парник газдарынын көлөмүнүн 8 %ы – туристтик иштин натыйжасы. Көп сандагы бир жолу колдонулуучу пластикалык буюмдар туризм секторунда колдонулат жана олуттуу экологиялык жана глобалдык көйгөйгө алып келүүдө. Деңиз таштандыларынын 80 %ы кургактагы адамдын иш-аракеттеринин натыйжасында пайда болот, алардын айрымдары дарыяларга агат. Агынды сууларды чыгаруу, тиричилик калдыктары, жүргүнчүлөрдү жана туризм үчүн зарыл болгон товарларды ташуу үчүн транспорттон чыккан көмүртек түрүндөгү жаратылышка булгануучу жүк көбөйүүдө. Өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын көптөгөн түрлөрү толук жок болуп кетүү алдында турат, бул өз кезегинде келечекте туристтик ишке таасирин тийгизиши мүмкүн. Кыргыз Республикасында энергияны жана ресурстарды керектөө көлөмү көбөйүүдө. Мисалы, кыш мезгилинде имараттарды жылытуу үчүн ишканалардын көбү көмүрдү, көбүнчө натыйжасыз мештерде колдонушат, бул атмосферага көмүр кычкыл газынын көп көлөмдө бөлүнүп чыгышына алып келет. Ошондой эле өлкөнүн табигый объекттеринде калдыктардын көп өлчөмү топтолот, ал кээде калдыктарды жайгаштыруу жайларына ыргытылбастан көмүлөт.

Дүйнөнүн айрым өлкөлөрү терс кесепеттерди алдын алуу боюнча активдүү чараларды көрүп жатышат жана секторду туруктуу башкаруу системасы туруктуу өнүктүрүүгө үмүт катары каралат.

Туруктуу туризмди өнүктүрүү – бул позитивдүү жана жоопкерчиликти өздөштүрүүлөрдүн динамикалык процесси. Ар бир

адамга жана бардык учурларга ылайыктуу универсалдуу башкаруу модели жок экендигин белгилей кетүү керек. Бирок өлкөнүн аймактарында ийгиликтүү жана туруктуу туризм саясатын ишке ашырууга өбөлгө түзгөн көптөгөн факторлор бар, ошол эле учурда финансылык мүмкүнчүлүктөрдү, саясий компетенцияларды жана кадрдык ресурстарды эске алуу керек. Бул үчүн өлкөнүн туризм секторунда бирдиктүү саясатты орнотуу менен маселелерди чечүү ыкмаларын өзгөртүп, тармакта институционалдык реформа жүргүзүү керек.

Башкаруудагы көйгөйлөр:

- саясатты иштеп чыгууда жана ишке ашырууда “жогорудан төмөн” ыкмасы колдонулат, ал катуу уюштуруу тартибин сактайт. Негизинен, Туризм департаментинин жана Туризмди өнүктүрүүнү колдоо фондунун карама-каршылыктарына жана аракеттеринен шайкешсиздигине байланыштуу ишке ашырылбаган же туристтик сектордун талаптарына жооп бербеген чечимдер кабыл алынууда;

- региондук жана жергиликтүү бийлик органдары бул маселе боюнча дайындалган жооптуу министрликтер менен бирге Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинен иш-чаралар планын алышат. Министрлик, бул учурда Туризм департаменти региондук жана жергиликтүү бийлик органдарынын ишин көзөмөлдөп, пландын аткарылышы жөнүндө маалымат сурайт. Департамент туризм чөйрөсүндөгү иш-аракеттерди жана максаттарды жүзөгө ашыруудагы иштердин абалы жөнүндө маалымат чогултат жана Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине иштин абалы жөнүндө кыскача баяндайт;

- ишке ашыруунун сапатын текшерүү механизмдери жок, аткарылбаган милдеттер болгон учурда тартиптик жаза чараларынын куралы жок. Ошондой эле региондук жана жергиликтүү бийлик органдарынын иш-чаралар планында көрсөтүлгөн милдеттерди ишке ашыруу үчүн жетиштүү каражаты же адамдык капиталы болбошу мүмкүн. Ошондуктан региондук жана жергиликтүү деңгээлдерде талаптагыдай кызматташуу жана планды ишке ашырууну координациялоо жетишсиз;

- системалуу мамиленин жана бирдиктүү саясаттын жоктугунан улам Туризмди өнүктүрүү боюнча улуттук кеңеш механикалык жол менен – “кол” ыкмасы менен чечимдерди кабыл алат;

- туризмди облустук жана райондук деңгээлдерде өнүктүрүү боюнча кеңештер көп учурда кагаз жүзүндө бар жана туризм чөйрөсүн өнүктүрүү боюнча кабыл алынган чечимдерге толук таасир этүү мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес;

- облустардагы өнүктүрүү фонддорунун жылдык отчетторуна ылайык алар негизинен ооруканаларды, мектептерди, бакчаларды салуу сыяктуу социалдык долбоорлорду колдойт. Экономикалык

жактан натыйжалуу жана бизнеске багытталган долбоорлорго азыраак көңүл бурулат. Ушул себеп боюнча Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлиги Фонддун натыйжалуулугун жогорулатууну жана социалдык жана экономикалык жактан натыйжалуу долбоорлордун ортосундагы 50/50 пропорцияны колдонууну сунуштады⁵⁸. Бирок ишке ашырылганда жеке демилгелерди каржылоо мүмкүн эмес. Ошондуктан жеке сектор менен толук атаандаштыкка жөндөмдүү болбогон муниципалдык ишканалар түзүлүп жатат, ал тургай секторго экономикалык жана абройлуу зыян келтирген учурлар бар.

“Туризм жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык туризм чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясат, башка маселелер менен катар, туруктуу туризмди эл аралык стандарттарга ылайык өнүктүрүүгө жана туризм секторунда мамлекеттик ресурстарды натыйжалуу пайдаланууга багытталган. Туризм чөйрөсү туристтик жана эс алуу аймактарынын табигый эс алуу потенциалын баалоону эске алуу менен өлкөнүн жергиликтүү коомчулугунун жана туризм индустриясынын субъекттеринин кызыкчылыгында айлана-чөйрөнү коргоону катуу камсыз кылуу менен туруктуулук принциптеринде өнүгүшү керек. Туризм инфраструктурасынын негизги компоненттери модернизацияланып, эл аралык экологиялык стандарттарга ылайык келтирилиши керек.⁵⁹ Бирок бул милдеттерди ишке ашыруу үчүн толук механизмдер жетишсиз.

Ар кандай эко-сертификациялоо системалары бар (GreenKey, Travel Life, Eco Label, Fair Trade Tourism, Eco Bio Turismo ж.б.), алар туризм секторунда энергиянын жана ресурстарды керектөөнүн өсүшүнө каршы күрөшүүдө натыйжалуулугун көрсөтүштү. Жогоруда саналып өткөн эко-сертификациялоо стандарттарын ишке ашыруу менен туристтик ишканалар экологиялык жактан гана эмес, экономикалык жактан да, бизнес жана өлкөнүн масштабында да оң натыйжаларга жетишти.

Booking.com⁶⁰ изилдөөлөрүнө ылайык туристтер мейманканаларда эко-сертификациялоонун болушунун маанилүүлүгүн билдиришет жана туристтердин 62 %ы экологиялык сертификация бар турак жайда өзүн ыңгайлуу сезишет. Башка изилдөөлөргө ылайык дүйнө жүзү боюнча саякатчылардын 80 %ы экотуризм алар үчүн маанилүү деп айтышат. Стандарттардын талаптарынын сакталышын камсыз кылуу үчүн “жашыл” долбоорлорду жана инвестицияларды каржылоо маселеси курч турат.

⁵⁸ Кабар <https://kabar.kg/news/minekonomkommertcii-predlagaet-povysit-effektivnost-raboty-fondarazvitiia-issyk-kulia/>

⁵⁹ 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430700>

⁶⁰ Booking.com отчету 2023 - <https://partner.booking.com/en-gb/click-magazine/trends-insights/new-research-reveals-trends-driving-sustainable-travel-2023>

Туризм чөйрөсүндөгү ишканаларды жаңы инвестициялык долбоорлорду ишке ашырууга жана экологиялык мыйзамдардын талаптарына ылайык объекттерди калыбына келтирүүгө, ошондой эле климаттын өзгөрүшүнө байланыштуу адаптациялык чараларды көрүүгө үндөгөн консолидацияланган каржылоо механизмдери жана стимулдар жок. Азыркы учурда туризм секторундагы микро, чакан жана орто ишканалар энергетикалык жана ресурстарды натыйжалуу пайдалануу чараларына инвестиция салууда бир топ чектелген финансылык мүмкүнчүлүктөргө ээ жана туризм секторундагы конкреттүү инвестициялык долбоорлор үчүн ылайыктуу финансылык өнөктөштү жана “жашыл” каржылоо механизмдерин табууда кыйынчылыктарга дуушар болушат, бул рынокту туруктуу бизнес практикасына өткөрүүгө чоң салым кошот. Өнүктүрүү боюнча эл аралык өнөктөштөрдүн жардамы менен “Мбанк” ААКта жана “Дос-КредоБанк” ААКта туризм чөйрөсү үчүн “жашыл” финансылык продукттар түзүлдү, бирок пайыздык чендер жогору бойдон калууда. Айрым чечимдери ченемдик укуктук актыларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду талап кылган комплекстүү “жашыл” каржылоо системалары түрүндө дем берүүчү факторлор менен туруктуу мамлекеттик интервенция зарыл.

Туризм чөйрөсүндөгү эксперттердин баалоосу боюнча сектордун өнүгүүсү башаламан жолдо баратат. Бул мыйзамдардагы коллизияларга же анын айрым маселелерди чечүүдөгү жетишсиздиктерине, ошондой эле башкаруунун начар институционалдык негизине байланыштуу. Айлана-чөйрөнү булгоо жана зыян келтирүү үчүн каралган административдик жазалар адамдарды мыйзамсыз аракеттерден дайым эле токтото бербейт. Мындан тышкары, айрым маселелерде туризмдин туруктуулугуна өтүү үчүн стимулдардын жетишсиздиги байкалат. Мисалы, ХоРеКа секторунун (турак жайлар, ресторандар, кафелер ж.б.) тамак-аш жана суусундук өндүрүшүндө жергиликтүү жана органикалык айыл чарба продукцияларын колдонуусуна эч кандай колдоо көрсөтүлбөйт. Же туризм ишканаларынын саркынды сууларды тазалоочу курулмаларды агын суулардын, өзгөчө көлдөрдүн, көлмөлөрдүн жана жаратылыш парктарынын жанына жакын жерлерде орнотуусу экономикалык жактан негизделген эмес.

Инфраструктураны жакшыртуу үчүн туруктуу өнүктүрүү элементтери менен туризмге инвестицияларды тартуу негизги милдеттердин бири бойдон калууда. Себептерди аныктоо жана келип чыккан көйгөйлөрдү чечүү максатында туруп калган жана бүтө элек туристтик объекттерге толук инвентаризация жүргүзүлгөн эмес. Табигый жана туристтик объекттерде коомдук жайларды жана эс алуу жайларын өнүктүрүүнүн, жергиликтүү жамааттарды жумушчу долбоорлорду иштеп чыгууга жана бул объекттердин мындан аркы

иштешине тартуу боюнча так план жок. Бул механизмдин алкагында өлкөнүн аймактарында санитардык жайлар (дааратканалар) ишке киргизилбейт. Туризмди өнүктүрүүнү колдоо фонду “рест-пойнтторунун” курулушун баштады (планга ылайык өлкө боюнча 62 бирдик), бирок жер-жерлерде туристтик жамааттарды бириктирген дестинациянын өкүлдөрү алардын ылайыктуу жерлерди аныктоого, мындан аркы иштин дизайнын жана механизмдин иштеп чыгууга катышпагандыгын белгилешет.

Туристтердин жана туристтик сектордун өкүлдөрүнүн айтымында, туристтик иш-аракеттердин жана мүмкүнчүлүктөрдүн жогорку концентрациясы бар жергиликтүү жамааттардын арасында билим берүү жана маалымдуулукту жогорулатуу зарылдыгы бар. Аймакты биргелешип башкаруунун, баарына максималдуу пайда алуунун жана айлана-чөйрөгө болгон кысымдын төмөндөшүнүн маанилүүлүгүн түшүнбөгөндүктөн, жергиликтүү калк, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана туризм бизнесинин ортосунда чыр-чатактар болуп жатат. Чыр-чатактардын күчөө фактылары катталып, анын кесепетинен бизнестер жабылып, туристтик индустриянын субъекттери экономикалык чыгымга учурады.

Жергиликтүү калк сувенирлерди өндүрүү, таңгактоо жана сатуу, элдик-прикладдык искусство предметтери, салттуу жана улуттук тамак-аш азыктары жана башкалар түрүндө туризмдин кошумча баалуулугун түзүүгө начар тартылган. Мындан тышкары, туризм ишканаларында кирешени көбөйтүү үчүн альтернативдүү жана кошумча кызмат көрсөтүүлөр жок, бул жумуш орундарын сактоого, персоналдын көндүмдөрүн өркүндөтүүгө жана көрсөтүлгөн кызматтардын сапатын жакшыртууга жардам бермек. Мисалы, лыжа курортторунда кардын жаашы аз болгон учурда же жай мезгилинде эс алуунун альтернативдүү түрүн камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү жок, бул жалпысынан бул тармактын өнүгүү темпин төмөндөтөт. Альтернативалардын жоктугу жарым-жартылай финансылык ресурстардын жоктугунан келип чыгат. Бирок бул климаттык тобокелдиктер жөнүндө маалыматтын жоктугунан жана бул тобокелдиктерди таануунун жоктугунан келип чыгат.

Туристтик коопсуздук маселеси, сапар учурунда кыймылга (ал үчүн да, айлана-чөйрө үчүн да) байланыштуу өлкөдөгү негизги көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Мобилдүүлүк жогорку деңгээлде эмес, ошондуктан туристтер “А” пунктунан “В” пунктуна өткөндө чоң кыйынчылыктарга дуушар болушат. Айрым туристтик жана жаратылыш объекттеринде, жөө жүргүнчүлөр жолдорунда, жол беттеринде, жеке транспорттук инфратүзүм эл аралык стандарттарга жана талаптарга жооп бербейт, кээде алар таптакыр жок. Региондук коомдук транспорт системасы брондоо мүмкүнчүлүктөрү, төлөмдөр жана көрсөтүлгөн кызматтардын шарттары жөнүндө так санариптик

маалыматсыз башаламан өнүгүү жолуна түштү. Айрым региондордо туристтер үчүн транспорттун ар кандай түрлөрүнүн жетишсиздиги байкалат.

Аялдардын экономикалык өнүгүүгө катышуусу чектелүүдө: аларга ресурстарга, мүмкүнчүлүктөргө жана чечим кабыл алуу процесстерине жетүү кыйын. Бул туризмди өнүктүрүүдө гендердик көйгөйлөр бар экендигин далилдейт. Учурдагы мыйзамдарда гендердик теңчилик каралган, бирок ал дайыма эле ишке ашырыла бербейт жана иш жүзүндө колдонула бербейт, стимулдардын жана механизмдердин жетишсиздиги байкалат. Мамлекет тарабынан тиешелүү мыйзамдардын аткарылышын жана ушул маселеге байланыштуу кеңири таралган көрүнүштөрдүн өзгөрүшүн контролдоо үчүн натыйжалуу механизм жок. Ушуга байланыштуу гендердик теңчилик маселелери ар дайым күн тартибинде болушу керек жана тийиштүү иш-аракеттер, анын ичинде гендердик тең салмактуулук талап кылынган туризм тармагында үзгүлтүксүз жүргүзүлүшү керек. Мындан тышкары, туризм индустриясынын стандарттарына жана талаптарына аялдардын жана ДМЧА катышуусун колдоо жана жогорулатуу үчүн критерийлерди киргизүү зарылчылыгы байкалат.

Максат: 2029-жылга чейин туризм чөйрөсү туруктуу өнүктүрүү деңгээлине чыгып, натыйжалуу башкаруу, туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортун жана кызматкерлердин санын эки эсе көбөйтүү, ошондой эле экологиялык системаларды жана ресурстарды сактоо аркылуу өлкөнүн ИДПсына кеминде 7 % салымды камсыз кылат.

Милдеттер “жашыл” экономиканын жана туруктуу туризмдин төрт негизги принцибине негизделет:

- 1) натыйжалуулук жана жетиштүүлүк;
- 2) жыргалчылык;
- 3) туура башкаруу;
- 4) саламат планета.

Коюлган максат көйгөйлөргө жана тутумдук жакшыртууларга комплекстүү мамилени колдонуу, өз ара байланышкан милдеттерди аткаруу менен жетишилет.

1-милдет. Туруктуу туризмди өнүктүрүүнү көчүтүү үчүн ченемдик-укуктук базаны иштеп чыгуу жана жакшыртуу.

Туризмди туруктуу өнүктүрүүгө өтүү үчүн табигый таштанды таштоочу жайларды уюштуруу жана табигый жана туристтик объекттерде таштандыларды чыгаруу үчүн жоопкерчиликти күчөтүү, башка өлкөлөрдүн мисалында экологиялык жыйымдарды киргизүү, “туризм жана рекреация” үчүн атайын жер аймактарын аныктоо боюнча айрым мыйзамдардын долбоорлору жана мыйзам актылары иштелип чыгат жана кабыл алынат. Мындан тышкары, туризм чөйрөсү жергиликтүү жана органикалык айыл чарба продукцияларын

максималдуу керектөө, энергетикалык жана ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды импорттоо жана өндүрүү жана туристтер үчүн өз кызматтарын жана товарларын жарнамалоо үчүн чет тилдерин колдонуу ж.б. үчүн салыктык жеңилдиктерди алат.

2-милдет. Туризмди туруктуу өнүктүрүүгө өтүүнү камсыз кылган стандарттарды жана талаптарды иштеп чыгуу жана ишке киргизүү.

Бул милдеттин алкагында туризм субъекттерине туруктуу чарбалык башкарууга өтүү үчүн негизги шарттар каралат. Жайгаштыруу каражаттары классификациялоонун улуттук ыктыярдуу системасы айлана-чөйрөнү коргоо, эмгек жана аялдар жана ДМЧА үчүн мүмкүнчүлүктөрдү түзүү боюнча так талаптар менен киргизилет. Туризм чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу органдар тарабынан мындан ары өркүндөтүү жана бекемдөө, ошондой эле стандартташтыруу жана метрология үчүн бардык эко-сертификациялоо системаларынын тизмеси түзүлөт. Мындан тышкары, эл аралык тажрыйбалар жана стандарттар изилденип, андан кийин жергиликтүү талаптарга жана шарттарга ылайыкташтырылган ХАССП (тамак-аш коопсуздугу) жана ISO 22000 негизинде улуттук стандартты иштеп чыгуу, зарыл болгон учурда башкаруу, контролдоо жана өркүндөтүү оңой болот.

Табигый жана туристтик объекттердин максималдуу кубаттуулугун аныктоо үчүн аларга инвентаризациялоо жүргүзүлөт жана бул аймактарда бизнес жүргүзүү үчүн да, туристтерге баруу үчүн да механизмдер жана талаптар иштелип чыгат.

3-милдет. Туруктуу өнүктүрүүгө өтүү үчүн туризм секторун каржылоо.

Туруктуу өнүктүрүү үчүн жеке секторду каржылоонун ар кандай формаларынын жана ыкмаларынын маанилүүлүгүн эске алуу менен бул милдет туризм индустриясынын өкүлдөрүнө туруктуулуктун элементтерин киргизүү жана секторду өнүктүрүүнүн жаңы деңгээлине чыгаруу мүмкүнчүлүктөрүн түзүүгө багытталат.

Кыргызстанга келүүнү каалагандар үчүн келүүгө шарттар жакшыртылат – чет мамлекеттер менен аба каттамдары боюнча келишимдерге кол коюу жана чет элдик авиакомпанияларды тартуу менен жаңы эл аралык каттамдар ачылат. Кыргызстандын авиакомпанияларынын “ЕБ кара тизмесинен” чыгышы Европа өлкөлөрү менен түз аба каттамдарын ачууга мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

4-милдет. Билим берүү жана маалымдуулук.

Туристтик иш чөйрөсүндөгү бардык кызыкдар тараптарды түшүнүү жана кабыл алуу – келечектеги ийгиликтин жана өнүгүүнүн ачкычы. Бул милдеттин алкагында өлкөнүн ЖОЖдорунун профессордук-окутуучулар курамы, туристтик ишке жана мүмкүнчүлүктөргө чоң концентрация менен жергиликтүү жамааттар, мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер айлана-чөйрөнү коргоо, тарыхый-маданий жана жаратылыш объекттери боюнча түз

семинарлар жана социалдык видеолор аркылуу туризмдин багыттарына окутулат.

5-милдет. Туруктуу туризмди өнүктүрүү үчүн “жашыл” инвестицияларды тартуу жана инфраструктураны жакшыртуу.

Бул милдеттин алкагында туруп калган жана иштебеген туристтик объекттерди, анын ичинде мамлекеттик объекттерди: музейлерди, коомдук жайларды, тарыхый-маданий объекттерди жана башкаларды жандандыруу жана калыбына келтирүү боюнча чоң иш катмары ишке ашырылат. Ушуга байланыштуу туризм чөйрөсүнө чет өлкөлүк жана жергиликтүү инвестициялардын көлөмүн жогорулатуучу мамлекеттик-жеке өнөктөштүк (МЖӨ) механизми колдонулат. Өз кезегинде, региондордо жаштар жана аялдар үчүн жаңы жумуш орундарын түзүп, туруктуу туризмди өнүктүрүүгө чоң түрткү бере турган жаңы жана “жашыл” бизнес субъекттери, ошондой эле мамлекеттик жана муниципалдык уюмдар пайда болот.

6-милдет. Туруктуу саякатты өнүктүрүү жана мобилдүүлүк.

Чет элдик туристтердин сапаттуу көлөмүн көбөйтүү жана бардык саякатчылардын мобилдүүлүгүн жогорулатуу максатында бул милдет каралган, анын алкагында өлкөдө туризмдин туруктуу өнүгүшүн колдоо боюнча натыйжалуу чаралар көрүлөт.

Кыргызстанга барууну каалагандар үчүн келүү шарттары жакшыртылат, аба эркиндигинин 5-деңгээли үчүн учурдагы “Ачык асман” режиминин механизмин ишке ашыруу жана өлкөнүн аба мейкиндигинин жана жер бетиндеги кызматтардын мүмкүнчүлүктөрүн илгерилетүү аркылуу маршруттарын жана учуу чыгымдарын кыскартат.

Төмөн көмүртектүү жана ыңгайлуу коомдук транспортту өнүктүрүү күчөтүлөт, өлкөнүн негизги шаарларында иштейт жана региондорду бириктирет. Мындан тышкары, туризм чөйрөсүндө колдонулган транспорттун бардык түрлөрү жана категориялары электр жана газ боюнча кыймыл механизми барларга өткөрүлүп берилет.

Шаарларда жана туристтик жайларда коомдук жайларды куруу жана реконструкциялоо боюнча иштер күчөтүлөт (сейил бактар, жөө жүргүнчүлөр кварталдары, аянттар, бактар, пляждар, жөө жүрүштөр, кемпингдер ж.б.). Ошондой эле бардык жарык берүү стандарттары менен туристтик жана жаратылыш объекттерине алып баруучу жолдордун курулушу жана реконструкциясы, жөө жүргүнчүлөрдүн өтмөктөрү жана тротуарлар, альтернативдүү транспорт (велосипеддер, скутерлер ж.б.) үчүн жолдун курулушу жана реконструкциясы аяктайт.

Күтүлгөн жыйынтыктар:

1) туризмди башкаруу бирдиктүү мамлекеттик саясатты түзүү жана бардык кызыкдар тараптар менен биргеликте белгиленген чараларды системалуу түрдө ишке ашыруу менен туруктуу деңгээлге чыгат;

2) 2029-жылга карата ИДПга туризм тармагынын салымынын үлүшү 7 %дан кем эмес;

3) 2029-жылы туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортунун көлөмү 1,6 млрд АКШ долларын түзөт, бул 2023-жылга салыштырганда 64 %га көп;

4) туризм чөйрөсүндөгү жумуш орундары 2029-жылга чейин эки эсеге көбөйүп, кеминде 15 000 адамды түзөт, алардын кеминде 60 % аялдар жана кеминде 5 % ДМЧА;

5) револьвердик фонддун эсебинен туристтик чөйрөнү, пайыздык чендерди субсидиялоо боюнча мамлекеттик программаны, 2029-жылга чейин аймактарды өнүктүрүү фонддорун жашыл каржылоонун көлөмү 950 млн кем эмес сомду түзөт;

6) жергиликтүү тургундардын ролун жана алардын туризм чөйрөсүнө активдүү катышуусун күчөтүү аркылуу калктын экономикалык бакубаттуулугун жогорулатуу, ошол эле учурда энергияны жана ресурстарды керектөөнү азайтуу;

7) жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кирешелеринин өсүшү камсыз кылынган жана туризмди мындан ары туруктуу өнүктүрүү үчүн инфраструктураны жакшыртууга багытталган.

§ 7. Калдыктарды башкаруу

Кырдаалды талдоо. Өлкөдө калдыктардын топтолушу менен байланышкан кырдаал акыркы жылдары анча-мынча өзгөрүүлөргө дуушар болуп, өтө оор бойдон калууда. Калктын өсүшү, керектөөнүн көбөйүшү менен айкалышып, өндүрүштүн жана керектөө калдыктарынын келип чыгуусунун өсүшүнө түрткү берүүдө.

Акыркы жылдары калдыктарды башкаруу системасын өркүндөтүү боюнча айрым аракеттерге карабастан (жарлыктарды, пландарды, ЧУА кабыл алуу, практикалык чараларды көрүү) калдыктарды таштоочу жайларга жана айлана-чөйрөгө кирген калдыктардын көлөмү жогору бойдон калууда. Бул адамдын ден соолугуна, айлана-чөйрөгө жана экономикага олуттуу терс таасирин тийгизет.

Өлкөдө калдыктарды топтоо көйгөйүн чечүү менен байланышкан негизги көйгөйлөр калдыктарды башкарууга комплекстүү мамиленин жоктугу, калдыктарды тазалоо жана жок кылуу үчүн жетиштүү кубаттуулуктун жетишсиздиги, калдыктарды натыйжасыз чогултуу жана ташуу системалары, калдыктарды кайра иштетүүнүн төмөн көрсөткүчтөрү, калдыктарды мыйзамсыз таштоо/ташып чыгуу, коомчулуктун жетишсиз түшүнүүсү жана калдыктарды башкарууга жетишсиз катышуу.

2023-жылдын аягында республиканын аймагында 998 млн тонна

өндүрүштүк жана керектөө калдыктары топтолгон (тоо-кен казып алуу калдыктарынан чыккан калдыктарды эсепке албаганда, бул болжол менен 2 млрд тоннаны түзөт), бул 2018-жылга салыштырганда 860 млн тоннага көп⁶¹. Ишканалардагы коркунучтуу/уулуу калдыктардын көлөмү жыл сайын өсүүдө.

Катуу калдыктарды өндүрүүнүн көлөмү да жыл сайын өсүүдө. 2023-жылы калдыктарды таштоочу жайларга 1792,7 миң тонна катуу тиричилик калдыктар ташталган, бул 2018-жылга (1047,8 миң тонна) салыштырганда 1,7 эсеге көп. Чыгарылган тиричилик калдыктарынын жалпы көлөмүнүн 38 %ы 1145 миң калкы бар Бишкек шаарына, ал эми 23 %ы 361,3 миң калкы бар Ош шаарына жана ага жакын райондорго туура келген.

Калдыктардан арылуунун жолдору коммуналдык чарбалар көрсөткөн кызматтарга түздөн-түз көз каранды. 2023-жылы өлкөдө үй чарбалары орточо эсеп менен контейнерлерди колдонуу менен (48,5 %), өрттөө (19,3 %), таштанды челектерине таштоо (23, 2%) жана көмүү (9,1 %) жол менен калдыктардан арылышкан.

Ишкананын өзүндө өндүрүштүк жана керектөө калдыктарынын көлөмү 2023-жылы 6,5 млн тоннаны (2018-жылы – 4,7 млн тонна) түздү, бул жыл ичинде өндүрүлгөн калдыктардын 3,4 %ын гана түзөт. 2022-жылы 2018-жылга салыштырганда башка ишканаларга калдыктарды көмүүгө, зыянсыздандырууга жана пайдаланууга берилген калдыктардын көлөмү дээрлик 2 эсеге (81,4 тоннадан 145,1 миң тоннага чейин) өстү.

Тиричилик калдыктарын таштоонун учурдагы схемасы аларды калдыктар полигонуна жана уюшкан эмес таштанды жайларга көмүүдөн турат. Учурдагы калдыктар төгүүчү жайлардын көпчүлүгү экологиялык жана санитардык коопсуздуктун талаптарына жооп бербейт жана долбоорлоо мөөнөтүнөн бир нече эсе ашып кетти. 2018-жылы расмий инвентаризациялоонун жыйынтыгы боюнча өлкөдө болжол менен 616,3 га аянтты ээлеген 406 таштанды жай (107 санкцияланган) жайгашкан⁶². 2018-жылдан кийин таштанды жайлардын жана уруксатсыз калдыктарды көмүү жайлардын инвентаризациясы жүргүзүлгөн эмес.

Учурдагы калдыктарды көмүү объекттеринде улуттук мыйзамдарга ылайык кооптуу калдыктарды жана экинчи материалдык ресурстар катары колдонулушу мүмкүн болгон калдыктарды кабыл алууга тыюу салынат. Бирок талаптардын сакталышына байланыштуу ЖӨБО тарабынан чогултуу жана системалуу контролдоо учурунда баштапкы сорттоонун жоктугу медициналык, электрондук жана башка

⁶¹ Бул бөлүмдө Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтары колдонулду

⁶² Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарба мамлекеттик агенттиги тарабынан жүргүзүлгөн расмий инвентаризациянын маалыматтары

кооптуу калдыктар, ошондой эле кайра иштетүү жана кайра колдонуу үчүн ылайыктуу калдыктар муниципалдык таштанды жайларына ташталышына алып келет.

Мыйзамсыз өрттөлгөн калдыктардын (жалпы көлөмдүн 15 %ына чейин) жана кайра иштетүү үчүн жыйноочулар тарабынан чогултулган (эсеп жүргүзүлбөйт) калдыктардын аз гана бөлүгү таштанды полигонуна түшпөйт. Жеке калдыктарды чогултуу жана кайра иштетүү ишканалары ошондой эле акыркы жылдары өлкөнүн бардык аймактарында белгиленген пластикалык бөтөлкөлөр үчүн тор контейнерлери колдонулат. Калдыктарды сорттоо жана кайра иштетүүчүлөргө сатуу үчүн жеке ишкерлер тарабынан таштанды жайларды ижарага алуу практикасы бар.

“Өндүрүш жана керектөө калдыктары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын⁶³ 4-беренесине ылайык калдыктарга менчик укугуна мамлекеттик органдар, жергиликтүү мамлекеттик администрациялар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары калдыктарды атайын бөлүнгөн чогултуу жерлерде калдыктар пайда болгон учурдан тартып ээ болот. Ошол эле учурда юридикалык же жеке жактар, алардын ичинде жеке ишкерлер калдыктарды ээликтен ажыратуу жөнүндө бүтүмдүн негизинде ээ болот.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык⁶⁴ калктуу конуштардын аймагында өндүрүш калдыктарын жөнгө салуу жана керектөө, коммуналдык калдыктарды жүгүртүү (чогултуу, ташуу жана тиричилик калдыктарын утилдештирүү) системасын уюштуруу, ошондой эле калктуу конуштардын аймагынан калдыктарды топтоо жана алып чыгуу эрежелерин бекитүү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын милдети болуп саналат.

Ошол эле учурда бул талаптар өзүнчө топтоо, кайра иштетүү, калдыктарды экинчи чийки зат катары пайдалануу жана көмүү системасын уюштурууну камсыз кылган деталдуу эрежелерди белгилеген мыйзамдар тарабынан колдоого алынбайт. Калдыктарды экинчи чийки зат катары классификациялоонун критерийлери, ошондой эле мындай калдыктардын тизмеси жок. Учурдагы контейнерлер жана атайын автоунаалар калктуу конуштардын муктаждыктарын дайыма эле канааттандыра бербейт.

Келишимдерге милдеттүү түрдө кол коюунун жоктугу, калдыктарды чыгаруу үчүн жыйымдарды чогултуунун төмөн пайызы жана белгиленген тарифтердин чоңдугу калктын салыштырмалуу аз бөлүгү борборлоштурулган калдыктарды башкаруу системасына

⁶³ Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 15-августундагы № 181 «Өндүрүш жана керектөө калдыктары жөнүндө» Мыйзамы

⁶⁴ Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 15-августундагы № 181 «Өндүрүш жана керектөө калдыктары жөнүндө» Мыйзамы (6-берене), Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 20-октябрындагы № 123 «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Мыйзамы (27-берене)

катышып, көпчүлүк учурда калдыктарды таштандыга да, ушул максатка арналбаган жерлерге да өзүн-өзү алып салууга алып келген калдыктарды башкаруу системасын өнүктүрүүгө кызыкчылык жаратпайт жана инвестициялоого жол бербейт. Мисалы, “Жергиликтүү деңгээлде кызмат көрсөтүүлөрдү жакшыртуу” долбоорун изилдөөнүн маалыматтары боюнча⁶⁵ жалпы Ысык-Көл облусунда калктын 40 %дан ашыгы борборлоштурулган системаны колдонушат.

Жергиликтүү эрежелердин жоктугу өлкөнүн аймактарында калдыктарды контролсуз башкарууга, анын ичинде калдыктарды тазалоого жана уруксатсыз майда калдыктардын санынын көбөйүшүнө алып келди.

“Өндүрүш жана керектөө калдыктары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына⁶⁶ ылайык жергиликтүү мамлекеттик администрациялар коммуналдык калдыктарды, анын ичинде аларды өзүнчө топтоо, ташуу, иштетүү, кайра иштетүү, зыянсыздандыруу, калдыктарды көмүү, ошондой эле карамагындагы аймакты рекультивациялоо боюнча рационалдуу системаны уюштурууга жооптуу.

Бул мезгилде өзүнчө топтоонун жана сорттоонун комплекстүү системасы жок. Пилоттук долбоорлордун же жеке демилгелердин алкагында аларды иштетүү үчүн Бишкек жана Ош шаарларында катуу калдыктарды өзүнчө топтоону уюштуруу боюнча акыркы жылдары жасалган аракеттер чекиттүү жана фрагменттүү. Системалуу тартиптин жоктугу жана калдыктардын ар кандай түрлөрү (кагаз, пластикалык, айнек, металл ж.б.) үчүн контейнерлерди орнотуу жана дайындоо, кайра иштетүү үчүн топтоо жана ташуу, калкты окутуу боюнча бекитилген бирдиктүү эрежелердин жоктугу, бул калдыктардын аралашуусуна жана бул чаралардын натыйжасыздыгына алып келет.

Калк арасында экологиялык маданияттын төмөндүгү жана туруктуу өнүктүрүү үчүн жоопкерчиликтүү керектөө көндүмдөрүнүн жетишсиздиги байкалууда. Бирок акыркы жылдары калдыктар маселесине болгон мамиле бир аз өзгөрдү. Мейманканалар, ресторандар, университеттер, мектептер, банктар ж.б.у.с. көбүрөөк чарбакер субъекттер тарабынан өзүнчө топтоо киргизилүүдө. Экинчи чийки заттарды чогултуу менен алектенген жеке ишканалар чарбакер субъекттерден калдыктарды алып салууну жана кайра иштетүүнү уюштурууда. Бирок туруктуу негизде эмес жана системалуу эмес.

Өлкөдө өзүнчө топтоо, калдыктарды сорттоо боюнча өнүккөн инфраструктуранын, ошондой эле мамлекеттик колдоонун жоктугу – калдыктарды кайра иштетүү жана экинчи чийки заттан продукция

⁶⁵ Швейцариянын Өнүктүрүү жана кызматташтык агенттиги (SDC) аркылуу Швейцария Өкмөтү тарабынан каржыланган «Жергиликтүү деңгээлдеги кызмат көрсөтүүлөрдү жакшыртуу» долбоору уюмдардын консорциуму тарабынан ишке ашырылат.

⁶⁶ Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 15-августундагы № 181 «Өндүрүш жана керектөө калдыктары жөнүндө» Мыйзамы

өндүрүү боюнча экономикалык жактан натыйжалуу өндүрүштү уюштуруу үчүн негизги көйгөй болуп эсептелет. Ошол эле учурда калдыктарды кайра иштетүү жана кайра пайдалануу калдыктарды чыгаруунун экологиялык кесепеттерин азайтууга, калдыктарды чыгарууну азайтууга алып келет жана жаратылыш ресурстарын жана айлана-чөйрөнү коргоону камсыз кылат.

Өлкөдө эксперттик маалыматтарга ылайык калдыктарды кайра иштетүү боюнча бардыгы болуп 200дөн ашуун ишкана иштеп жатат. Көпчүлүк кайра иштетүүчүлөр Бишкек шаарында жана Чүй облусунда топтолгон, бирок алар башка аймактарда да бар. Бир гана Бишкек жана Чүй облусунда орточо кубаттуулугу жылына 20дан ашык ири пластикалык кайра иштетүүчү ишкана бар, алар орточо 600–1000 тонна чийки затты (флекс, гранул) же даяр продукцияны (баштыктар, пластикалык буюмдар, шлангдар, тасма ж.б.) өндүрүшөт. Ошондой эле жылына 100дөн 600 тоннага чейин (өндүрүштүк кубаттуулугуна жана сезонунан жараша) кайра иштетүү менен алектенген чакан цехтер бар. Экинчи чийки заттын негизги бөлүгү Өзбекстанга, Россияга, Казакстанга экспорттолот.

Негизинен сорттолгон жана кайра иштетилген: пластикалык (бөтөлкөлөр, баштыктар, ж.б.), айнек, калай/металл, кагаз/картон, резина, электроника, тамак-аш калдыктары. Ишканалардын чоң бөлүгү пластикалык жана таштанды кагаздарын кайра иштетүү менен алектенет (Чүй облусунда кеминде 5 ири ишкана). Продукциясы да экспорттолуучу айнекти (бөтөлкөлөрдү, сынган терезе айнектерин) кайра иштетүүчү, тигүү калдыктарын даяр продукцияларга (мээлейлер, байпактар ж.б.), автоунаа шиналарын, майларды, металлды жана банкаларды кайра иштетүүчү ишканалар бар. Тигүү, курулуш калдыктары, электроника, тиричилик техникасы көп өлчөмдө топтолот жана иш жүзүндө кайра иштетилбейт, калдыктар жайларына ташталат. Бирок калдыктарды топтоо жана кайра иштетүү секторун мамлекеттик колдоо жана инфраструктурага инвестициялар калдыктардын ушул түрлөрүн кайра иштетүүгө көмөк көрсөтөт.

Кыргыз Республикасында тетрапак, батареикалар, гигиена буюмдары, снэк таңгактары, бир жолу колдонула турган пластикалык жана картондук кайра иштетилбеген идиштер ж.б. сыяктуу калдыктардын түрлөрү кайра иштетилбейт.

Калдыктарды кайра иштетүүчү ишканалар үчүн экинчи чийки заттын жеткирүүчүлөрү калдыктарды башкаруу системасында өз ордун көрсөтүп, калдыктарды топтоо пункттарын колдонуп, андан кийин аны жакшы баада сатышат. Жеке ишкерлер калдыктарды сорттоо жана андан кийин кайра иштетүүчүлөргө сатуу жана пластикалык калдыктарды топтоо үчүн торлорду орнотуу үчүн калдыктарды ижарага алуу практикасы бар.

Акыркы жылдары кайра иштетүү секторунун өкүлдөрү банктар жана финансылык уюмдар аркылуу каржылоо программаларына активдүү катышып келишти.

Кыргыз Республикасында калдыктарды башкаруу боюнча жөнгө салуучу талаптар айлана-чөйрөнү коргоо чөйрөсүндөгү мыйзамдар, ошондой эле Кыргыз Республикасы катышуучу болуп саналган, белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдер менен аныкталат.

Мыйзамдар калдыктардын келип чыгуусун баштапкы эсепке алууну, статистикалык отчеттуулукту, паспорттоштурууну жана ушул чөйрөдө ченемдик-техникалык документтерди иштеп чыгууну киргизүүнү регламенттейт. Калдыктарды башкаруу менен байланышкан чарбалык субъекттердин иши лицензиялоого, мамлекеттик контролго жана мамлекеттик экологиялык экспертизаланууга тийиш. Ченемдик укуктук актылар калдыктарды башкаруу чөйрөсүндөгү укук бузуулар үчүн жоопкерчилик чараларын белгилейт.

Бирок өндүрүштү жана керектөө калдыктарын башкаруунун учурдагы ченемдик-укуктук базасына карабастан, анын практикалык колдонулушун контролдоо жана калдыктарды кайра иштетүүгө жана кайра колдонууга түрткү берген мыйзамдардын болушу көйгөйлөрү бар. Бардык ченемдер иш жүзүндө ишке ашырылбайт жана өркүндөтүүнү жана жөнгө салууну талап кылат, анткени мыйзамдарда шилтеме ченемдердин саны көп, алар мыйзам актылары менен бекитилген эмес.

Калдыктарды башкаруу чаралары мамлекеттик стратегиялык документтерде, жарлыктарда жана тескемелерде чагылдырылган, мисалы: 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасын ишке ашыруу боюнча иш-чаралар планы⁶⁷, 2030-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы жөнүндө Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы⁶⁸, Кыргыз Республикасынын Президентинин “Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугун жана климаттык туруктуулугун камсыз кылуу боюнча чаралар жөнүндө” Жарлыгы⁶⁹, Кыргыз Республикасынын Президентинин “Улуттук тазалык күнү жана 2023–2025-жылдар мезгилине тиричилик калдыктарын иштетүү боюнча натыйжалуу инфраструктура түзүү боюнча иш-аракеттер

⁶⁷ Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 12-октябрындагы № 435 “2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы жөнүндө” Жарлыгы

⁶⁸ Кыргыз Республикасынын Президентинин 2025-жылдын 5-июнундагы № 178 “2030-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы жөнүндө” Жарлыгы

⁶⁹ Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 19-мартындагы № 77 “Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугун жана климаттык туруктуулугун камсыз кылуу боюнча чаралар жөнүндө” Жарлыгы

планы жөнүндө” Жарлыгы⁷⁰, 2023-2025-жылдарга тиричилик калдыктары менен иштөө боюнча натыйжалуу инфраструктураны түзүү боюнча иш-аракеттер планын бекитүү жөнүндө Кыргыз Республикасынын тескемеси⁷¹ ж.б.

Экономикалык иштин терс экологиялык кесепеттерин минималдаштыруу үчүн жаратылыш коргоочу, ресурс өнүмдөөчү жана аз калдык чыгуучу технологияларды киргизүүдө экономикалык жөнгө салуунун натыйжалуу механизми болуп керектөөчүлүк касиеттерин жоготкондон кийин кайра иштетилүүгө тийиш болгон товарларды импорттоочулардын жана өндүрүүчүлөрдүн кеңейтилген жоопкерчилиги (ӨКЖ) принциби саналат.

“Өндүрүш жана керектөө калдыктары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык⁷² кайра иштетүү ченемдерин аткарууну камсыз кылуу товарларды өндүрүүчүнүн өзү, товарларды импорттоочу тарабынан товарларды пайдалануудан калдыктарды өз алдынча кайра иштетүү жолу, же товарларды пайдалануудан калдыктарды кайра иштетүү боюнча ишти жүзөгө ашыруучу юридикалык же жеке жактар, жеке ишкерлер менен келишимдерди түзүү жолу, же утилдештирүү жыйымдарын төлөө жолу менен жүзөгө ашырылат.

2023-жылы Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин токтому⁷³ менен бекитилген Товарларды жана таңгактарды өндүрүүчүлөрдүн жана импорттоочулардын кеңейтилген жоопкерчилиги институтун киргизүү концепциясы жана аны ишке ашыруу боюнча жол картасы кабыл алынды, ал ӨКЖ механизмин ишке киргизүү боюнча мыйзам актыларын иштеп чыгуу боюнча иш-чараларды камтыйт.

ЕАЭБдин алкагында Бажы бирлигинин “Таңгактоо коопсуздугу жөнүндө” техникалык регламентине полимердик таңгакты колдонууну чектөө, чогултууну, сорттоону, таңгакты кайра иштетүүнү оптималдаштыруу, ошондой эле калдыктарды чыгарууга дем берүү максатында бир катар өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү сунуштары каралууда.

Буга чейин пайда болгон калдыктарды башкаруу олуттуу салымдарды жана ресурстарды талап кылат. Калдыктарды

⁷⁰ Кыргыз Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 6-сентябрындагы № 305 “Улуттук тазалык күнү жана 2023-2025-жылдар мезгилине тиричилик калдыктарын иштетүү боюнча натыйжалуу инфраструктура түзүү боюнча иш-аракеттер планы жөнүндө” Жарлыгы

⁷¹ 2023-2025-жылдарга тиричилик калдыктары менен иштөө боюнча натыйжалуу инфраструктураны түзүү боюнча иш-аракеттер планын бекитүү жөнүндө Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин

2023-жылдын 6-октябрындагы № 598-т тескемеси

⁷² Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 15-августундагы № 181 “Өндүрүш жана керектөө калдыктары жөнүндө” Мыйзамы

⁷³ Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2023-жылдын 22-декабрындагы № 706 “Товарларды жана таңгактарды өндүрүүчүлөрдүн жана импорттоочулардын кеңейтилген жоопкерчилиги институтун киргизүү концепциясын бекитүү жөнүндө” токтому

минималдаштыруу өндүрүш процессинде калдыктарды алдын алуу аракеттерин камтыйт жана айлана-чөйрөгө чоң оң таасирин тийгизбестен, экономикалык жана социалдык жактан да кыйла пайда алып келет – жаңы технологиялык ыкмалар жана инновациялар таштандыларды азайтып гана тим болбостон, продукциянын сапатын жана коопсуздугун жакшыртат; продукцияны натыйжалуу пайдалануу материалдарды сатып алууда чыгымдарды төмөндөтөт; таштандылардын пайда болушун минималдаштыруу экологиялык саясатты, стандарттарды жана эрежелерди жеңилдетип, компаниянын аброюн көтөрөт.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасында калдыктарды чыгаруучулар – экономикалык иши жана турмуш-тиричилиги калдыктардын пайда болушуна алып келген юридикалык, жеке жактар калдыктарды башкаруу боюнча проблемаларды чечүүгө жетишсиз тартылган. Негизинен, товар өндүрүүчүлөр өндүрүлгөн товарлардын сапатына жана коопсуздугуна гана кепилдик беришет жана керектөө сапаттарын жоготкондугуна байланыштуу калдыктардын разрядына өткөн бул товарлар менен иштөө үчүн жооп бербейт.

Пластик булгоочу зат болуп саналат, бул өзгөчө тынчсызданууну жаратат, анткени ал тез бузулбайт, бирок өндүрүш көбөйгөн сайын айлана-чөйрөдө топтолот. Ошондой эле пластмассада уулуу заттардын болушу калктын, өзгөчө калктын аялуу катмарынын ден соолугу үчүн терс кесепеттерге, анын ичинде нейротоксикалык, канцерогендик, иммундук жана эндокриндик таасирлерге алып келет.

Ишке ашырылып жаткан глобалдык демилгелер пластик калдыктарын азайтууга багытталган. Алсак, Найробидеги БУУнун Айлана-чөйрө боюнча ассамблеясынын жыйналышында (2022-ж.)⁷⁴ БУУга мүчө мамлекеттер пластмассаларды өндүрүү, колдонуу жана утилдештирүү эрежелерин белгилей турган пластмассалар боюнча юридикалык жактан милдеттүү глобалдык келишимди түзүү боюнча эл аралык сүйлөшүүлөрдү баштоого макулдашты.

2024-жылдын февралында БУУнун Айлана-чөйрөнү коргоо боюнча ассамблеясынын алтынчы сессиясында климаттын өзгөрүшү, жаратылыш чөйрөсүнүн жоголушу жана айлана-чөйрөнүн булганышы, анын ичинде калдыктар менен байланышкан үч планеталык кризисти чечүү боюнча көп тараптуу аракеттерди күчөтүүгө багытталган 15 резолюция кабыл алынган⁷⁵.

Проблемалуу же керексиз пластик таңгактарды жана буюмдарды жок кылууга, бир жолку пластик буюмдардан көп жолу колдонулуучу альтернативаларга өтүүгө багытталган чаралар БУУнун Айлана-чөйрө

⁷⁴<https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/39762/END%20PLASTIC%20POLLUTION%20-%20TOWARDS%20AN%20INTERNATIONAL%20LEGALLY%20BINDING%20INSTRUMENT%20-%20Russian.pdf?ырааттуулук=1&isAllowed=y>

⁷⁵ <https://www.unep.org/ru/novosti-i-istorii/press-reliz/doroga-v-pusan-otkryta-v-ottave-zavershilos-obsuzhdenie-globalnogo>

программасы (ЮНЕП) жана БУУнун Бүткүл дүйнөлүк туризм уюму (ЮНВТО)⁷⁶ жетектеген Глобалдык туризм жана пластик боюнча демилгесинде чагылдырылган. Глобалдык туризм жана пластик боюнча демилге жалпы көз караштын негизинде туризм секторун бириктирет жана пластикалык булгануунун түпкү себептерин чечүүгө багытталган.

Айлана-чөйрөнү жана калктын ден соолугун коргоо үчүн химиялык заттардын жана калдыктардын зыянын алдын алуу же минималдаштыруу максатында 2023-жылдын сентябрында “Химиялык заттардын жана калдыктардын зыяндуу таасиринен эркин планета үчүн” химиялык заттар боюнча глобалдык алкактык программа кабыл алынган⁷⁷.

Пластиктер менен булгоого байланышкан көйгөйлөр керектөөнүн жана өндүрүштүн туруктуу эмес моделдеринен, бул бир жолу колдонулуучу пластиктерге суроо-талаптын жогорулашынан улам күчөгөн калдыктарды туура эмес башкаруудан келип чыгат. One Planet Network тармагы⁷⁸ өкмөттөргө жана ишканаларга керектөө практикасынын бир бөлүгү катары калдыксыз пластик экономикасын ишке ашырууга жардам бере турган инструменттерди жана чечимдерди чогултуу үчүн практиктердин, саясатчылардын жана эксперттердин глобалдык коомчулугунун биргелешкен тажрыйбасын пайдаланган. One Planet Network тармагы өзүнүн отчетунда калдыктарды башкаруу саясатын иштеп чыгууда жана ишке ашырууда колдонула турган чечимдерге, сунуштарга жана иш-аракеттердин алкактарына (керектөөчүлөр үчүн маалымат, жашоо образы жана билим берүү, мамлекеттик сатып алуулар жана туризм программалары) сереп берди.

Глобалдык демилгелерге кошулуу жана калдыктардын пайда болушун азайтуу маселелеринде эл аралык коомчулук тарабынан топтолгон тажрыйбаны пайдалануу Кыргыз Республикасында калдыктарды башкаруунун комплекстүү системасын түзүүгө да жардам берет.

Максаты: Кыргыз Республикасынын таштанды жайларына түшүүчү катуу тиричилик калдыктарынын көлөмүн азайтуу.

Коюлган максатты жана орун алган көйгөйлөрдү эске алуу менен калдыктарды башкаруу чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясат төмөнкүдөй милдеттерди чечүүгө багытталат.

1-милдет. Калдыктарды чогултуу жана кайра иштетүү системасынын натыйжалуулугун жогорулатуу.

Өлкөдө калдыктарды башкарууга комплекстүү мамилени түзүү

⁷⁶ <https://www.oneplanetnetwork.org/programmes/sustainable-tourism/global-tourism-plastics-initiative/join/destinations>

⁷⁷ https://www.chemicalsframework.org/sites/default/files/documents/Global%20Framework_R_04032024.pdf

⁷⁸ <https://www.oneplanetnetwork.org/>

үчүн калдыктарды башкаруунун натыйжалуу системасы үчүн укуктук жана институттук өбөлгөлөрдү түзүүгө, жоопкерчиликти кайра бөлүштүрүү маселелерин иштеп чыгууга, түрлөрү боюнча катуу тиричилик калдыктарын утилдештирүү процесстерин уюштурууга, калдыктарды кайра иштетүү секторун өнүктүрүүгө дем берүүгө, мамлекеттик-жеке өнөктөштүк механизмдерин колдонууга, ӨКЖ принциптерин колдонууга жана башкаларга багытталган калдыктарды жана экинчи ресурстарды туруктуу башкаруу боюнча мамлекеттик программа иштелип чыгат.

Экономиканын ар түрдүү секторлорунун өзгөчөлүктөрүн, калктын гендердик жана жаш айырмачылыктарын эске алуу менен калдыктар менен иштөөгө, анын ичинде калдыктарды чогултууга, түрлөрү боюнча бөлүштүрүүгө, даярдоого, сорттоого, сактоого, ченемге салууга, калдыктарды кайра иштетүүгө, кыймылын эсепке алууга жана контролдоо боюнча адистештирилген ишканаларга өткөрүп берүүгө карата эрежелер жана талаптар иштелип чыгат.

Учурдагы коллизияларды четтетүү жана Евразия экономикалык бирлигинин талаптарына шайкеш келтирүү жана ӨКЖ принциптерин ишке ашырууга багытталган мыйзам алдындагы актыларды иштеп чыгуу үчүн мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүү болжолдонот.

2-милдет. Полигондордун инфраструктурасын модернизациялоо.

Таштанды жайларына, анын ичинде морфологиялык курамына инвентаризация жүргүзүүнү, мыйзамсыз чакан таштанды жайларын жабуу аркылуу таштанды жайларынын санын төмөндөтүү боюнча планды иштеп чыгууну, эскилерин рекультивациялоону, калгандарын экологиялык жана санитардык талаптарга ылайык келтирүүнү болжолдойт.

Полигондорду, анын ичинде сорттоочу линияларды, калдыктарды компосттоо орнотмолорун, биологиялык жана башка (пиролиздик) калдыктарды өрттөөгө, убакыттын өтүшү менен электр энергиясын өндүрүү үчүн калдыктар газын (калдыктарды иштетүү башталгандан кийин 5–6 жыл) чогултууну жана утилдештирүүнү уюштурууга, тейлөөгө жана рекультивациялоого карата талаптарды иштеп чыгуу пландалууда.

3-милдет. Калдыктардын пайда болушун минималдаштыруу жана болтурбоо.

Милдетти аткаруу үчүн калдыктардын пайда болушун болтурбоо боюнча чаралардын комплекси иштелип чыгат (Калдыктарды жана экинчилик ресурстарды туруктуу башкаруу боюнча мамлекеттик программага өзүнчө бөлүм менен киргизилет), алар өндүрүштүн ресурстарды үнөмдөөчү технологияларын колдонууга дем берүү, аз калдыктуу жана калдыксыз өндүрүштү өнүктүрүү, экинчи чийки заттан продукция өндүрүүнү колдоо, продукцияны көп жолу пайдаланууга көмөктөшүү, пластиктин кайра иштетилбеген жана уулуу түрлөрүнө

тыюу салуу, продукцияда химиялык заттарды (пластик) колдонууну азайтуу, ийкемдүү тарифтерди колдонуу (“көп ыргытасың – көп төлөйсүң” принциби) боюнча ж. б. чараларды камтыйт. Чараларды иштеп чыгууда глобалдык демилгелердин сунуштарын, эл аралык макулдашууларды, токтомдорду жана башка документтерди колдонуу пландалууда.

Калктын ар кандай топторунун калдыктардын пайда болушун минималдаштыруу, туруктуу керектөө жана өндүрүү жаатында маалымдуулугунун деңгээлин, экологиялык тарбиясын жана кызыгуусун жогорулатуу – милдеттин негизги багыттарынын бири болуп саналат.

Окутуу программаларын жана маалыматтык кампанияларды уюштурууда билим берүү системасынын мекемелеринде, туризм чөйрөсүндө ж.б. калдыктарды керектөөнүн жана утилдештирүүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алган ар тараптуу ыкма колдонулат. Үй чарбаларында калдыктарды башкаруу жаатында кампаниялар Кыргыз Республикасындагы аялдар күнүнө орто эсеп менен 4,5 саат, эркектер болжол менен 1 саат үй чарбасын жүргүзүүгө жумшарын⁷⁹, ал эми үй чарбасын жүргүзгөн аялдардын саны экономикалык жактан активдүү эмес бардык эркектердин жалпы санынан 99,3 миң адамга көп экендигин эске алуу менен жүргүзүлөт. Билим берүү системасынын (77,3 %), саламаттык сактоонун (76,7 %) жана туристтик сектордун (мейманканалардын жана ресторандардын иши – 48,4 %) кызматкерлеринин басымдуу бөлүгүн аялдар түзөрүн эске алсак⁸⁰, маалыматтык процесске тартылган аялдардын үлүшү басымдуу болушу керек.

Күтүлгөн натыйжалар.

Коюлган милдеттерди чечүү институттук, уюштуруучулук, техникалык, юридикалык жана финансылык маселелерди камтыган калдыктарды туруктуу комплекстүү башкаруунун негизин иштеп чыгууга жана ишке киргизүүнү баштоого мүмкүндүк берет. Калдыктардын агымынан экинчи материалдарды чыгаруу башкаруунун багытын калдыктардын көлөмүн кыскартууга жана алардын пайда болушуна бөгөт коюуга, калдыктарды кайра иштетүүнү өнүктүрүүгө жана бул үчүн зарыл болгон өбөлгөлөрдү түзүүгө өзгөртөт.

Туруктуу керектөөнү жана өндүрүүнү улуттук саясатка интеграциялоо жашыл экономикага жана климаттын өзгөрүшүнүн кесепеттерин жумшартууга өтүүнү колдойт, глобалдуу туруктуу өнүктүрүү максаттарына (ТӨМ) жетүүгө түрткү берет, тактап

⁷⁹ Убакыт бюджетин тандап изилдөөнүн жыйынтыктары, КР УСК, 2015

<http://www.stat.kg/ru/publications/obsledovaniya-byudzheta-vremeni/>, С.7

⁸⁰ <https://www.stat.kg/media/publicationarchive/197e5d29-1a02-4078-b91d-782be10c9ded.pdf>

айтканда: туруктуу керектөө адаттарын жана өндүрүштүн үлгүлөрүн камсыз кылуу (12-максат).

Гендердик, жаш айырмачылыктарын жана айыл жана шаар жергесинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен коомчулукка маалымдоо, билим берүү жана тартуу боюнча ар тараптуу жана активдүү иш алып баруу күнүмдүк турмушта, окуу жана иш чөйрөсүндө калдыктарды жоопкерчиликтик керектөө жана башкаруу, анын ичинде сорттоо боюнча адаттардын өзгөрүшүнө өбөлгө түзөт.

Калдыктарды чогултуу жана кайра иштетүү системасынын натыйжалуулугун жогорулатуу жана калдыктарды башкарууга комплекстүү мамилени камсыз кылуу максатында Калдыктарды жана экинчи чийки заттарды туруктуу башкаруу боюнча мамлекеттик программа иштелип чыгат.

Коммуналдык калдыктарды иштетүү эрежелери, анын ичинде калдыктарды өзүнчө чогултууну уюштурууга, чогултуу үчүн контейнерлерге, кабыл алуу жана сорттоо пункттарына талаптар, калдыктарды ченемге салуу тартиби, калдыктардын айрым түрлөрүн иштетүү талаптары ж.б. иштелип чыкты. Өзүнчө чогултуу төмөнкүлөр аркылуу ишке ашырылат: 1) кабыл алуу пункттарын уюштуруу; 2) өзүнчө чогултуу үчүн атайын контейнерлерди орнотуу (мындан ары аларды сорттоо линияларында кошумча сорттоо менен); 3) полигондогу сорттоо линияларында коммуналдык калдыктарды сорттоо.

Товарларды жана таңгактарды өндүрүүчүлөрдүн жана импорттоочулардын кеңейтилген жоопкерчилик институтун ишке киргизүү концепциясын ишке ашыруу боюнча Жол картасына ылайык ӨКЖ механизмдерин киргизүү боюнча ченемдик укуктук база иштелип чыккан.

Калдыктарды кайра иштетүүнүн көлөмүнүн өсүшүнө дем берүү максатында, салыктык жеңилдиктер жана артыкчылыктар системасын, жеңилдетилген кредиттер системасын, мамлекеттик-жеке өнөктөштүк жана башка каржылоо программаларын өнүктүрүүгө багытталган мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү аркылуу жаңы кайра иштетүүчү ишканаларды түзүүнү жана учурдагы өндүрүштөрдүн технологиялык процесстерин өркүндөтүүнү колдоого негиз түзүлдү.

Өлкөдөгү таштанды жайларын инвентаризациялоо, анын ичинде морфологиялык курамына талдоо жүргүзүлдү. Полигондор тейлеген калктуу конуштардын тургундарынын санына, калдыктарды ташуунун алыстыгына жараша полигондордун талап кылынган санын жана аянтын эсептөө жүргүзүлдү, ошондой эле инвестициялоо жана техникалык-экономикалык көрсөткүчтөргө жетишүү мүмкүнчүлүктөрү бааланды.

Иштелип чыккан планга ылайык санкцияланбаган чакан таштанды жайларын рекультивациялоо жүргүзүлөт, калгандары экологиялык жана санитардык талаптарга шайкеш келтирилди.

Полигондорду сорттоочу линиялар, калдыктарды өрттөө үчүн орнотмолор (пиролиз), анын ичинде электр энергиясын өндүрүү, компосттоо үчүн, калдыктардын айрым түрлөрү үчүн адистештирилген жайлар ж.б. менен жабдууну кароону эске алган, аларды уюштурууга жана эксплуатациялоого талаптар иштелип чыкты.

Калдыктар менен иштөөгө мамлекеттик контролду жүзөгө ашыруу, экинчи материалдык ресурстарды көмүүгө жол бербөө, коммуналдык калдыктар менен иштөө схемасын сактоо менен санкцияланбаган калдыктарды сактоо жайларын аныктоо боюнча тынымсыз иштер жүргүзүлүүдө.

Калдыктардын пайда болушун минималдаштыруу үчүн глобалдык демилгелердин сунуштамаларын жана сунуштарын, резолюцияларды жана башка эл аралык документтерди эске алуу менен калдыктардын пайда болушуна жол бербөө боюнча чаралардын комплексин иштеп чыгуу пландалууда. Чаралар аз калдыктуу жана калдыксыз өндүрүштү өнүктүрүүгө гана эмес, ошондой эле бир жолу колдонула турган пластики өндүрүүнү чектөөгө, көп жолу колдонулуучу пластики колдонууга, идиштин күрөө наркынын системасын киргизүүгө, бир жолу колдонулуучу материалдарды колдонууга салык салууга, көп жолу колдонулуучу таңгакты жүгүртүү системасы үчүн жеңилдиктерге жана каржылык колдоого, ӨКЖнын алкагында экологиялык тарифтик тармакка, көп жолу колдонулуучулардын пайдасына пластиктен жасалган, бир жолу колдонулуучу жана уулуу буюмдарды кайра колдонууга тыюу салуу боюнча мамлекеттик сатып алуулардын стандарттарын кайра карап чыгууга багытталат.

6-глава. Инклюзивдүү жашыл экономикага өтүү процессин колдоо

§ 1. Туруктуу каржылоо

Кырдаалды талдоо. Кыргыз Республикасы ички жана эл аралык финансылык потенциалды андан ары пайдалануу үчүн, финансы системасын эл аралык климаттык фонддордун талаптарына шайкеш келтирүү аркылуу банк жана микрофинансылык секторлорго туруктуу каржылоону киргизүүгө муктаж болуп турат.

2019–2023-жылдарга жашыл экономиканы өнүктүрүү программасын ишке ашыруунун алкагында, ошондой эле жашыл финансылар рыногунун тез өнүгүп жаткандыгын жана калктын туруктуу финансыга жана жашыл өнүктүрүү маселелерине

кызыгуусунун жогорулашын эске алуу менен Кыргыз Республикасындагы учурдагы финансы продукттарына жана кызмат көрсөтүүлөргө талдоо жүргүзүлдү, ошондой эле секторлор жана чакан тармактар боюнча жашыл финансы продукттарына жана кызмат көрсөтүүлөргө болгон потенциалдуу сунуштарды жана суроо-талаптарды рыноктук баалоо жүргүзүлдү⁸¹. Жашыл экономиканын принциптерине шайкеш келген продукттарды түзүү маселелери жана экологиялык туруктуу ыкмаларды эске алуу менен жаңы продукттарды түзүү зарылдыгы каралды.

Издөөнүн негизги жыйынтыктары азыркы учурда жашыл финансы Кыргыз Республикасында өтө тар багытталган жана начар чагылдырылган тема экендигин көрсөтүп турат. Колдо болгон материалдар тар сегменттелген жана Кыргыз Республикасынын жашыл экономикага өтүү боюнча стратегиялык документтеринде, анын ичинде көрсөткүчтөрдүн жана стандарттардын жоктугунан, ошондой эле өлкөдө жашыл каржылоонун статистикалык топтолгон көрсөткүчтөрүнүн жоктугунан улам синергия жок.

Ошондой эле Кыргыз Республикасында жашыл финансылардын багыты терминдин негизинен экологиялык темалар жана экологиялык багыттагы индикаторлор менен гана туруктуу байланышын көрсөтүп турат.

Ошол эле учурда баалоонун жыйынтыктары дүйнөлүк тенденцияны эске алуу менен жашыл экономиканы өнүктүрүүнүн ар кандай аспектилерине рыноктук жогорку кызыгууну жана келечекте жашыл финансыга болгон суроо-талаптын өсүшүнө ишеним көрсөттү.

Эксперттердин ой-пикирине ылайык жашыл финансыга болгон суроо-талап келечекте 2027-жылга чейин 150дөн 500 млн АКШ долларына чейин бааланат, ал эми салыштырылган мезгилде сунуштар тараптан каржылоонун көлөмү банк секторунун кредиттик портфелинин 20–40 % же 450–950 миллион АКШ долларында бааланат.

Суроо-талап менен сунушту баалоодогу айырмачылык жашыл каржылоо терминине карата мамиледеги айырмачылык, ошондой эле суроо-талап тарабындагы баалоо методикасынын жоктугу менен шартталган. Ошондой эле сунушту жана суроо-талапты баалоонун ортосундагы айырма финансы институттарынын жеткиликтүү продукттарына жана методологиясына негизделет.

Жашыл каржылоо күн тартиби чектерди трансформациялоо жана калыптандыруу процессинде. Туруктуу өнүгүү үчүн дем берүүнү түзүү жана учурдагы жашыл каржылоо продукттарын жана кызматтарын кеңейтүүгө жана жаңы жашыл каржылоо продукттарын жана кызматтарын киргизүүгө, ошондой эле Кыргыз Республикасынын

⁸¹ <https://mineconom.gov.kg/froala/uploads/file/fd5a6d418e423f8627fa8536585633b201c3630e.pdf>

бизнесин жана калкынын жашыл экономика күн тартибине тартылышын жогорулатууга багытталган көрсөтмөлөрдү көрсөтүү үчүн кошумча күч-аракеттер талап кылынат.

Жашыл каржылоону өнүктүрүүнүн методологиялык негиздерин иштеп чыгуу үчүн экономиканы декарбонизациялоонун улуттук максаттарынын талаптарына жооп берген, парник газдарынын бөлүнүп чыгышын төмөндөтүүгө, парник газдарынын бөлүнүп чыгышына түздөн-түз салым кошпогон, бирок ТӨМдү колдогон секторлордо туруктуу өнүгүү максаттарына жетүүгө жана климаттын өзгөрүшүнүн кесепеттерине ыңгайлашууга мүмкүндүк берүүчү долбоорлордун, иштердин жана товарлардын техникалык критерийлерге шайкештик предметине улуттук классификатор болуп эсептелген жашыл таксономия долбоору иштелип чыкты.

Шайкештик критерийлерин иштеп чыгууда эл аралык техникалык ченемдик укуктук база, анын ичинде Кыргыз Республикасына товарларды жеткирүү чынжырчасы үчүн колдонула турган жайылтылган эл аралык стандарттар эске алды.

Бул долбоор Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2050-жылга чейин көмүртектин нейтралдуулугуна жетишүү саясатын ишке ашыруу, ошондой эле жашыл экономика чөйрөсүндө ченемдик укуктук актыларды ишке ашыруу үчүн негизги документ болот.

Банк жана микрофинансылык секторлордо туруктуу каржылоону практикалык жүзөгө ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын Жашыл каржылоо фондун ишке киргизүү түрүндө жашыл долбоорлорду жана демилгелерди каржылоонун механизмин түзүү боюнча иштер жүргүзүлүүдө.

Фонд жашыл өнүктүрүү багыты аркылуу жашыл каржылоону башкаруунун натыйжалуу системасын түзүү жана Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуу максатында түзүлгөн. Фонддун негизги максаттары айлана-чөйрөнү сактоого жана калыбына келтирүүгө багытталган жашыл демилгелерди каржылоо; жашыл каржылоо жаатында финансы секторунун потенциалын жогорулатууга көмөктөшүү; мыкты экологиялык практикаларга ылайык тартылган каражаттарды пайдаланууга инвесторлордун ишенимин жогорулатуу болуп эсептелет.

Сектордун потенциалын жогорулатуу максатында эл аралык өнүктүрүү боюнча өнөктөштөр менен биргеликте ESG интеграциясына жана жоопкерчиликтүү банкинг (PRB) принциптерин киргизүүгө багытталган билим берүү платформасын ишке киргизүү боюнча иштер жүргүзүлүүдө.

Жеке секторду туруктуу каржылоонун негизинде капитал, облигациялар жана күрөөсүз каржылоо сыяктуу жагымдуу (банктык

эмес) финансылык инструменттердин потенциалын изилдөө жүргүзүлүүдө.

Жүргүзүлгөн талдоонун жыйынтыгы боюнча тийиштүү сунуштар даярдалды, анын ичинде айыл чарба жана башка тармактар үчүн индекстердин негизинде конкреттүү климаттык окуялардан же көрсөткүчтөрдөн коргоочу камсыздандыруу маселелери боюнча.

Туруктуу банктык тейлөө жана каржылоо тармагынын (Sustainable Banking and Finance Network) Туруктуу Өнүктүрүү Прогресси жөнүндө баяндамасына (2023-жылдын апрели) ылайык Кыргыз Республикасы өлкөдө туруктуу каржылоону илгерилетүү матрицасы боюнча “Даярдоо” этабынын “Түзүү” баскычында турат. 2019–2023-жылдарга Кыргыз Республикасынын жашыл экономика программасынын алкагында туруктуу каржылоону илгерилетүү боюнча көптөгөн иш-чаралар жана демилгелер COVID-19 пандемиясына байланыштуу токтотулган.

2023-жылы Кыргыз фондулук биржасы ESG отчетторун түзүү боюнча колдонмону бекитти, ошондой эле Улуттук банк туруктуу каржылоо факторлору (ESG тобокелдиктери) менен байланышкан финансылык тобокелдиктерди аныктоо, мониторинг жүргүзүү жана ачыкка чыгаруу боюнча сунуштарды иштеп чыкты. Бул документтер улуттук артыкчылыктарга, стратегияларга жана туруктуу өнүктүрүү максаттарына ылайык экологиялык жана социалдык пайда алып келген секторлорго, активдерге жана долбоорлорго капиталды багыттоо менен банк жана финансы секторлорун өздөрүнүн белгиленген улуттук максаттарына жетүүсүнө дем берүүгө багытталган.

Туруктуу каржылоо принциптери боюнча жумушчу топтун ишинин алкагында туруктуу каржылоонун жалпы кабыл алынган принциптерине шайкеш келген 7 принцип иштелип чыккан.

“Кыргыз Республикасындагы жашыл финансы рыногун баалоо” аттуу жашыл экономика боюнча учурдагы продукттарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү изилдөө Кыргыз Республикасында жашыл финансы темасы боюнча маалымдуулук өтө төмөн экендигин көрсөтүп турат.

Кыргызстан банктар бирлиги (мындан ары – КББ) Көз карандысыз Директорлор Палатасы жана Кыргыз фондулук биржасы сыяктуу өнөктөш уюмдар менен биргеликте Кыргызстанда туруктуу өнүктүрүү максаттарына жана ESG практикасына милдеттенме декларациясын демилгеледи жана кол койду. Туруктуу каржылоонун принциптерин колдонуу практикасынын башталышы жөнүндө билдирүү КББнын Туруктуу банктык тейлөө жана каржылоо тармагына кириши болду, анда Кыргызстан жыл сайын өлкөнүн серептөөсүнө катышат.

Ошол эле учурда, жашыл каржылоону активдүү илгерилетүү техникалык экспертизанын жетишсиздиги жана жашыл долбоорлорду баалоо үчүн методологиянын жоктугу сыяктуу чектөөлөргө туш болот.

Мындан тышкары, таксономиянын жана отчеттуулуктун жоктугу каржы секторунун суроо-талапты консолидациялоо мүмкүнчүлүгүн чектейт.

Экономика жана коммерция министрлиги, Улуттук банк, Кыргызстан банктарынын бирикмеси, Микрофинансылык уюмдар ассоциациясы, Кыргыз фондулук биржасы жетектеген фондулук рынок финансы секторунун өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүндөгү ролун бекемдөөнү колдойт жана ушул максатта жашыл, социалдык жана туруктуу каржылоонун негизин иштеп чыгат. Бул финансылык сектордун жана рынок капиталынын катышуучуларынын социалдык жана экологиялык проблемаларды кароосун жана алар менен байланышкан тобокелдиктерди башкарууну камтыйт, бул финансылык туруктуулук жана туруктуу экономикалык өнүгүү үчүн маанилүү.

Биз барган сайын көп кездешип жаткан туруктуу өнүктүрүү көйгөйү мамлекеттик саясатты жаңы реалдуулукка ылайыкташтыруу үчүн чукул чараларды көрүүнү талап кылат. Мунун баары жашыл, туруктуу жана инклюзивдүү экономикалык өсүштү камсыз кылуу үчүн каржылоону мобилизациялоо үчүн саясий реформаларды талап кылат. Финансылык система негизги ролду ойнойт, анткени туруктуу каржылоосуз туруктуу өнүгүү мүмкүн эмес. Жеке капиталды бир кыйла туруктуу инвестицияларга кайра багыттоо финансы системасынын ишин өзгөртүүнү талап кылат. Бул финансы системасынын туруктуу экономикалык өсүшү жана туруктуулугу үчүн зарыл.

Туруктуу өнүктүрүү маселелери финансылык тобокелдиктердин булагы болуп саналат. Физикалык жана өткөөл тобокелдиктер макроэкономикалык шарттарга таасирин тийгизет жана ири финансылык жоготууларга алып келиши мүмкүн.

Физикалык тобокелдиктер кургакчылык, суу ташкыны, сел агымдары сыяктуу климаттын өзгөрүшүнөн, ошондой эле температуранын көтөрүлүшү сыяктуу климаттын прогрессивдүү өзгөрүшүнөн келип чыгат жана мүлктүн бузулушуна же өндүрүмдүүлүктүн төмөндөшүнө алып келет. Ошондой эле Кыргыз Республикасы абдан көз каранды болгон жеткирүү чынжырларынын, анын ичинде глобалдык чынжырлардын бузулушу сыяктуу кыйыр таасирлер болушу мүмкүн. Физикалык тобокелдиктер ири финансылык жоготууларга алып келиши мүмкүн, бул микро- жана кеңири системалык кесепеттерге алып келиши мүмкүн. Физикалык тобокелдиктен финансылык мекемелер түздөн-түз жабыркашы мүмкүн, мисалы, активдердин жана күрөөнүн наркынын төмөндөшүнүн натыйжасында, камсыздандыруу зыянынын жогорулашы же өздүк ишкер финансылык операцияларынын бузулушу. Эгерде жоготуулар камсыздандырылса, алар камсыздандыруу компанияларына камсыздандыруу төгүмдөрүнүн бир

кыйла жогорку талаптары түрүндө түздөн-түз таасир этиши мүмкүн. Эгерде жоготуулар камсыздандырылбаса, жүк үй чарбаларына, корпорацияларга жана мамлекетке түшүшү мүмкүн.

Өтүү тобокелдиги – бул аз көмүрөктүү жашыл экономикага ыңгайлашуу процессинин натыйжасында келип чыгышы мүмкүн болгон финансылык тобокелдик. Экологиялык саясаттагы, технологиялардагы же рыноктук маанайдагы өзгөрүүлөр активдердин кеңири спектринин, наркын мисалы, акцияларды, облигацияларды, ошондой эле чыгымдарды жана мүмкүнчүлүктөрдүн өзгөрүшүнө жараша экономикада колдонулган бир кыйла кеңири акционердик капиталды кайра баалоого алып келиши мүмкүн. Мындай кайра баалоонун ылдамдыгы аныкталган эмес, бирок финансылык туруктуулук, ошондой эле финансы компанияларынын коопсуздугу жана туруктуулугу үчүн маанилүү болушу мүмкүн.

Финансылык жөнгө салуучулар финансылык туруктуулукка жана отчет берүүчү финансы институттарына ушул тобокелдиктерди түшүнүү үчүн негизги жоопкерчиликти алышат. Акыркы бир нече жылда финансы саясатчылары жана жөнгө салуучулар тарабынан таза жана туруктуу каржылоону илгерилетүү боюнча көрүлүп жаткан чаралардын саны кыйла өстү.

Финансы секторун жөнгө салуунун алкагында жөнгө салуучулар экологиялык жана социалдык маселелерден келип чыккан тобокелдиктерге көбүрөөк көңүл бурушу мүмкүн, жыйынтыгында алар жеке инвестициялар жөнүндө чечимдерде чагылдырылат. Мындан тышкары, жөнгө салуучулардын финансы рынокторундагы тажрыйбасы жана алардын эл аралык өнөктөш тармактары аларга финансы секторундагы “мыкты практика” реформаларын илгерилетүүгө жардам берет.

Финансы мекемелери тарабынан экологиялык, социалдык жана башкаруу маселелерин интеграциялоо жана ESG тобокелдиктерин башкаруу туруктуу каржылоону өнүктүрүү үчүн негизги өбөлгөлөр болуп саналат. Демек, тобокелдиктерди башкарууга жана финансылык мекемелердин чечимдерди кабыл алуусуна ESGди киргизүүнү камсыздоо туруктуу каржылоо жаатында маалымдуулукту жогорулатуу жана потенциалды өстүрүү, экологиялык, социалдык жана башкаруучулук башкарууну (ESG) тобокелдиктерди баалоо системасына жана финансылык мекемелеринин чечимдерди кабыл алуу процессине киргизүү, туруктуу тармактарга капиталдын чоң агымын багытоочу ачык-айкындуулукту жана рыноктук тартипти колдоо сыяктуу туруктуу каржылоонун негизги тармактарынын бири болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасында туруктуу каржылоо айлана-чөйрө, социалдык адилеттүүлүк жана туруктуу өнүгүү менен байланышкан бир катар маселелерди чечүүдө маанилүү ролду ойной алат. Туруктуу

каржылоонун жашыл экономика менен байланышы жашыл экономиканын максаттарына жетүү үчүн экологиялык натыйжалуулукту жакшыртууга, айлана-чөйрөгө таасирди азайтууга жана социалдык адилеттүүлүктү жогорулатууга багытталган экономиканын бардык секторлорунун долбоорлорун жана демилгелерин туруктуу каржылоону камсыз кылууда жатат, ошол эле учурда, биринчи кезекте, туруктуу каржылоонун алкагын так аныктаган негизди түзүү зарыл.

Эл аралык кызматташтык жана өнөктөштүк туруктуу өнүктүрүүгө дем берүү үчүн технологиялар менен алмашууга жана финансылык ресурстарга жеткиликтүүлүккө түрткү берет. Мисалы, Туруктуу банктык тейлөө жана каржылоо тармагы (SBFN) алдынкы эл аралык практикага ылайык туруктуу каржылоону илгерилетүүгө умтулган финансы секторун жөнгө салуучу органдардын жана өнүгүп келе жаткан рыноктордун тармактык ассоциацияларынын уникалдуу ыктыярдуу жамааты болуп эсептелет. Кыргыз Республикасынын тармактын мүчөсү болуп Кыргызстан банктарынын бирикмеси саналат жана жакында Улуттук банк да бул эл аралык бирикмеге кошулууну пландап жатат.

Максаты: жашыл каржылоонун стандарттарын жана принциптерин макулдашуу жана ишке киргизүү аркылуу туруктуу өнүктүрүүнү каржылоо инструменттерин түзүүгө дем берүү, бизнести ESG трансформациялоо жана алардын ишинин ачык-айкындуулугун жогорулатуу үчүн зарыл болгон корпоративдик башкаруу практикасын ишке киргизүүгө түрткү берүү, социалдык жана экологиялык тобокелдиктерди баалоо системасы жана Кыргыз Республикасынын экономикасынын ар түрдүү тармактарын каржылоо боюнча иште финансылык эмес маалыматтарды ачыкка чыгаруу аркылуу финансы рыногунда жана капиталдык рынокто зарыл инфраструктураны өнүктүрүү.

Коюлган максатты эске алуу менен, туруктуу каржылоо чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясат төмөнкү милдеттерди чечүүгө багытталат:

1-милдет. Жашыл таксономияны киргизүү.

Туруктуу өнүктүрүү үчүн туруктуу каржылоо маанилүү ролду ойнойт. Капиталдык агымдарды туруктуу өнүктүрүү максаттарына жана климаттын өзгөрүү максаттарына ылайыкташтыруу үчүн, биринчи кезекте “туруктуу” түшүнүгү кантип аныкталарын түшүнүү өтө маанилүү. Инвестициялардын/кредиттердин кайсы түрлөрүн “туруктуу” деп эсептөөгө болорун аныктоо менен, рыноктун бардык катышуучулары өз аракеттерин жана стимулдарын жакшыраак макулдаша алышат. Кийинки инвестицияларды жеңилдетүү үчүн глобалдык аныктамаларга шайкеш келген, макулдашылган жашыл таксономия жана социалдык долбоорлор керек. Жергиликтүү

талаптарга шайкеш келтирилген, натыйжалуу таксономия жергиликтүү финансы уюмдарына Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүктүрүү максаттарына жетүүсүндө өзүнүн салымын кошууда көмөктөшөт. Бул максатта жашыл таксономия классификаторуна шайкеш келген товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн маалымдамалары иштелип чыгат. Бир катар чаралар жашыл таксономияга шайкеш келген долбоорлорду баалоо (текшерүү) системасын түзүүгө багытталат. Ошондой эле NACE 2.1ге ылайык экономикалык иштердин коддорун жаңыртуу жана жашыл таксономия классификаторуна шайкеш келген иштердин түрлөрүн гана камтыган иштердин түрлөрүнүн чакан топторун түзүү пландалууда.

2-милдет. Экологиялык жана социалдык тобокелдиктерди башкаруу (ESRM).

Тобокелдиктерди башкаруу финансылык уюмдар тарабынан каржылануучу долбоорлордон келип чыккан финансылык жоготууларды, абройлуу тобокелдиктерди же айлана-чөйрөгө жана адамдарга зыяндарды болтурбоо же азайтуу үчүн аларды кредит берүү маселелерине интеграциялоодон турат. Финансы рыногу улам барган сайын климаттык тобокелдикти кредит берүүчүлөрдүн жана карыз алуучулардын натыйжалуулугуна таасир этүүчү өзүнчө фактор катары тааныйт. Милдетти ишке ашыруунун алкагында банктык эмес финансы сектору үчүн экологиялык жана социалдык тобокелдиктерди башкаруу боюнча сунуштар иштелип чыгат. Мындан тышкары, карыз алуучулардын социалдык жана экологиялык тобокелдиктерин контролдоо үчүн банк жана финансы секторлорундагы долбоорлорго минималдуу талаптар аныкталат.

3-милдет. ESG маалыматын ачыкка чыгаруу

Ачык-айкындуулук туруктуу финансылык өнүгүүнүн негизги элементи болуп саналат. “Кыргыз фондулук биржасы” ЖАК тарабынан иштелип чыккан экологиялуулук, социалдык жоопкерчилик жана корпоративдик башкаруу критерийлеринин негизинде отчетторду даярдоо жана жарыялоо боюнча колдонмонун негизинде финансылык эмес маалыматтарды ачыкка чыгаруу мүмкүнчүлүгүн ишке ашыруу. Колдонмо Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына жана “Кыргыз фондулук биржасы” ЖАКтын листингдик эрежелерине ылайык маалыматты милдеттүү түрдө ачыкка чыгарууну жалпы кабыл алынган стандартташтыруунун натыйжасы, ошондой эле маалыматты ачыкка чыгаруу жаатында компаниялардын ишин эл аралык ESG талаптары менен шайкеш келтирүүгө болгон умтулуусу болуп саналат. Туруктуу өнүктүрүү жаатындагы ишке, тиешелүү ESG саясатын жана экологиялык жана социалдык тобокелдиктерди башкаруу системасын (ESRM) кабыл алууга жана ишке киргизүүгө, өнөктөштөр тарабынан ESG принциптерин колдонууга жана ESG отчетторун жыл сайын жарыялоого биринчи кезекте көңүл бурулушу керек.

Туруктуу өнүктүрүү жана климаттык отчеттуулуктун контекстинде Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары (ФОЭС, IFRS) көбүнчө парник газдарынын чыгуулары жөнүндө маалыматтарды ачуу талаптарын камтыйт, алар 1-чөйрө, 2-чөйрө жана 3-чөйрө (score 1, score 2, score 3) деп аталган үч категорияга бөлүнөт. Бул категориялар эл аралык деңгээлде таанылган жана компаниялардын чыгуулар боюнча отчетторун стандартташтыруу үчүн колдонулат.

ФОЭС боюнча (Scores) чыгуулардын чөйрөлөрү:

1-чөйрө (score 1): түз чыгуулар.

Бул түздөн-түз компаниянын ишинен келип чыккан чыгуулар. Алар төмөнкүлөрдү камтыйт:

- компаниянын объекттеринде отунду пайдалануу (мисалы, от казандары, өндүрүш линиялары);

- компанияга тиешелүү транспорт каражаттарынан чыгуулар;

- отундун түздөн-түз күйүшү же ресурстарды пайдалануу менен байланышкан ар кандай башка чыгуулар.

2-чөйрө (score 2): энергияны керектөөдөн кыйыр чыгуулар.

Бул категория компаниянын башка уюмдар тарабынан өндүрүлгөн энергияны керектөөсүнө байланыштуу чыгууларды камтыйт. Буга төмөнкүлөр кирет:

- электр энергиясын пайдалануу менен байланышкан чыгуулар;

- тышкы берүүчүлөрдөн сатып алынган жылуулуктан же буудан чыккан чыгуулар.

3-чөйрө (score 3): Башка кыйыр чыгуулар.

Бул эң кеңири категория, ал компаниянын баалуулук чынжырын түзүүдө пайда болгон, бирок 1 жана 2-чөйрөгө кирбеген бардык чыгууларды камтыйт. Мисалы:

- чийки заттарды ташып келүү менен байланышкан чыгуулар (кирүүчү логистика);

- продукцияны утилдештирүүдөн чыккан чыгуулар (чыгуучу логистика);

- кызматкерлердин иш сапарлары;

- инвестициялоо жана каржылоо менен байланышкан чыгуулар.

Туруктуу өнүктүрүүдө чөйрөлөрдүн ролу.

- 1-чөйрөнү жана 2-чөйрөнү өлчөө жана контролдоо салыштырмалуу оңой, ошондуктан компаниялар көбүнчө аларды талдоодон башташат.

- 3-чөйрө бир кыйла татаал маселе, анткени ал бүт жеткирүү чынжырындагы жана продукциянын жашоо циклиндеги маалыматтарды эске алууну талап кылат. Ошого карабастан ал компаниянын жалпы экологиялык изин толук чагылдырат.

IFRS S1 жана S2 менен интеграциялоо.

IFRS S1 (туруктуулук жөнүндө маалыматтын жалпы ачыкка чыгышы) жана IFRS S2 (климаттык маалыматтын ачылышы) ылайык, компаниялар төмөнкүлөргө милдеттүү:

1) 1, 2 жана мүмкүн болушунча 3-чөйрө боюнча чыгуулар жөнүндө маалыматтарды ачып берүү;

2) чыгууларды кыскартуу стратегиясын, анын ичинде көмүртектин изин төмөндөтүүгө багытталган максаттарды жана чараларды сүрөттөп берүү;

3) чыгууларды эсептөө үчүн стандартташтырылган методиканы (мисалы, парник газдарынын протоколу, GHG Protocol) колдонуу.

Практикалык ишке ашыруу:

1) эсепке алуу методологиясын түзүү: өлчөө, текшерүү жана отчеттуулук үчүн чыгуулардын бардык категориялары үчүн жол-жоболор иштелип чыккан;

2) маалыматтарды чогултуу системаларын ишке киргизүү (чөйрөлөр боюнча чыгууларга мониторинг жүргүзүү үчүн программалык камсыздоону камтышы мүмкүн);

3) персоналды окутуу: жооптуу кызматкерлердин чыгуулар боюнча маалыматтарды эсептөө жана ачуу принциптерин түшүнүүсү үчүн тренингдерди өткөрүү.

Кыргыз Республикасы үчүн маанилүүлүгү.

Кыргыз Республикасынын финансы рыногу жана экономикасы үчүн 1, 2 жана 3-чөйрөлөр боюнча чыгууларды эсепке алууну интеграциялоо:

– компаниялардын ачык-айкындыгын жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатат;

– глобалдык талаптарга шайкеш келгендиктен эл аралык рыноктордогу позицияларын бекемдейт;

– туруктуу каржылоону тартуу аркылуу жашыл экономикага өтүүгө дем берет.

Бул ыкмаларды ченемдик жана методикалык документтерге киргизүү бизнести жана финансы секторун ESG трансформациялоо үчүн маанилүү кадам болуп калат.

Ошентип, тапшырма боюнча иш чаралар банктык жана банктык эмес финансы секторлору үчүн ESG маалыматын ачыкка чыгаруу боюнча сунуштарды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга багытталат, аларды аткаруу андан кийин банктардын жана финансылык уюмдардын инвестициялык жагымдуулугун андан ары жогорулатышы мүмкүн. Ошондой эле милдеттин алкагында баалуу кагаздар рыногундагы компаниялар үчүн талаптар түзүлүп, туруктуу камсыздандырууну киргизүү маселеси изилденет.

4-милдет. Экологиялык жана социалдык туруктуулукту камсыз кылуу боюнча иштин эл аралык стандарттарын ишке киргизүү.

Милдеттин чаралары экологиялык жана социалдык туруктуулукту камсыз кылуу боюнча иштин эл аралык стандарттарын жана алардан келип чыккан туруктуу каржылоо принциптерин макулдашууга жана ишке киргизүүгө багытталган, алар негизинен жоопкерчиликтүү чечимдерди кабыл алуу процессин колдоо жана жалпы кабыл алынгандар менен байланышуу үчүн комплекстүү экспертизанын минималдуу стандарттарын түзүүгө багытталган. Бирдиктүү принциптерди макулдашуу жана аларды сактоо финансы мекемелерине жана ишканаларга туруктуу өнүктүрүүнүн заманбап талаптарына жооп берген туруктуу жана жоопкерчиликтүү бизнес моделдерин түзүүгө жардам берет.

5-милдет. Жашыл облигацияларды киргизүү.

Бешинчи милдеттин алкагында жашыл облигацияларга карата жетектөөчү принциптер, жашыл облигациялардын каталогу, ошондой эле отчеттуулуктун жетектөөчү принциптери иштелип чыгат жана кабыл алынат. Ошондой эле жашыл облигациялардын эмитентин үчүнчү жактын көз карандысыз текшерүүсүнө талаптары даярдалат. Жашыл облигациялардын эмиссиясын/жайгашуусун көз карандысыз текшерүүнү жүзөгө ашыруучу уюмдардын реестри түзүлөт.

6-милдет. Потенциалды жана туруктуу каржылоо принциптери жөнүндө маалымдуулуктун деңгээлин жогорулатуу.

Кыргыз Республикасында туруктуу каржылоонун чектелген маалымдуулугуна өбөлгө түзгөн себептердин бири болуп туруктуу каржылоону өнүктүрүүнүн кыска мөөнөттүү мүнөзүнөн жана артыкчылыктарынан келип чыккан тобокелдиктер жөнүндө түшүнүктүн жоктугу. Ошондуктан, потенциалды өстүрүү жакынкы келечектеги маанилүү милдеттердин бири болуп саналат.

Күтүлгөн натыйжалар.

Рынокко түшүнүктүү ченемдик-укуктук базаны камсыз кылуу жана рынокту туруктуу каржылоого өтүүгө даярдоо. Ырааттуу иш-аракеттерди камсыз кылуу жана системанын ыңгайлашуусу үчүн убакыт берүү менен чечимдерди кабыл алуу процессине туруктуу өнүктүрүү маселелерин киргизүүнү колдоо. Ошентип, иш-чаралар туруктуу каржылоо жаатында маалымдуулукту жогорулатуу жана потенциалды өстүрүү; экологиялык, социалдык жана башкаруучулук башкарууну (ESG) тобокелдиктерди баалоо системасына жана финансылык мекемелердин жана корпорациялардын чечим кабыл алуу процесстерине киргизүү; ачык-айкындуулукту жана рыноктук тартипти колдоо сыяктуу негизги багыттарда ишке ашырылат, алар натыйжада капиталдын туруктуу тармактарга көбүрөөк агымын багыттайт.

§ 2. Фискалдык дем берүү

Кырдаалды талдоо. Фискалдык инструменттер белгилүү бир деңгээлде туруктуу өнүктүрүүнүн айрым максаттарына жетүүгө өбөлгө түзөт, атап айтканда: 11-максат “Шаарлардын жана калктуу конуштардын ачыктыгын, коопсуздугун, тиричиликке туруктуулугун жана экологиялык туруктуулугун камсыз кылуу”; 12-максат “Өндүрүштүн жана керектөөлөрдүн туруктуу моделдерин камсыз кылуу”, 15-максат “Кургактыктагы экосистеманы коргоо жана калыбына келтирүү жана аларды сарамжалдуу пайдаланууга көмөктөшүү, токойлорду сарамжалдуу пайдалануу, чөлгө айланып калууга каршы күрөшүү, жердин деградация процессин артка кайтаруу жана биоартүрдүүлүктүн жоголуу процессин токтотуу”.

2019–2023-жылдарга карата Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасында каралган фискалдык инструменттерди ишке ашыруунун алкагында үч экологиялык салыкты киргизүү сунушталды: CO₂ чыгууларына салык, бензин жана дизель автомобилдеринен атмосферага булганыч заттарды чыгарууга салык, полиэтилендин чиришин тездетүүчү атайын биокошулмасыз полиэтилен пакеттерине салык. Бирок Кыргыз Республикасында жашыл салыктарды киргизүү боюнча бул демилгелер толугу менен ишке ашырылган эмес жана негизги факторлор негизинен социалдык-экономикалык жана административдик аспектилерге байланыштуу.

Биринчиден, CO₂ бөлүп чыгарууга салык киргизүү ниети бир катар социалдык-экономикалык тоскоолдуктарга дуушар болот. Мындай салык жашоо жана бизнес жүргүзүү наркынын өсүшүнө алып келиши мүмкүн, бул айрыкча калктын экономикалык жактан аялуу катмарларына жана чакан бизнеске зыян келтирет.

Экинчиден, бензин жана дизель автомобилдери үчүн булгоочу заттарды чыгарууга салык транспорт секторуна потенциалдуу терс таасирин тийгизиши мүмкүн болгондуктан, максатка ылайык эмес болуп чыкты. Автомобиль күйүүчү майынын олуттуу бөлүгү башка өлкөлөрдөн алып келинип, анын наркы дайыма өсүп турган шартта мындай салык транспорт каражаттарынын эксплуатациялык чыгымдарын көбөйтүп, транспорттун жеткиликтүүлүгүн чектөөсү мүмкүн, айрыкча альтернативдүү транспорттук инфраструктурасы аз өнүккөн аймактарда.

Бирок полиэтилен пакеттери боюнча, салыкты киргизүү эмес, мыйзам чыгаруу демилгелери аркылуу олуттуу прогресске жетишилди. 2023-жылы Ысык-Көл облусунда полиэтилен пакеттерине тыюу салуу боюнча пилоттук долбоор ишке киргизилген. Бул ыкма жаңы салыктарды киргизүүнүн натыйжасында пайда болушу мүмкүн болгон салык төлөөчүлөрдүн терс реакциясы жок бир жолу колдонула турган

полиэтилен пакеттери менен айлана-чөйрөнүн булгануу көйгөйүн бир кыйла натыйжалуу жана түздөн-түз чечүүгө мүмкүндүк берет.

Ошентип, жаңы жашыл салыктарды киргизбөө чечими бир эле учурда экономикалык өсүштү жана экологиялык туруктуулукту камсыз кылуу максатында кеңири социалдык-экономикалык жана административдик көз караштардын алкагында кабыл алынган. Буга полиэтилен пакеттерине тыюу салуу сыяктуу мыйзамдарга өзгөрүүлөрдү киргизүү аркылуу экологиялык саясаттагы прогресстин жардамы менен жетишилди.

Дагы бир милдет экологиялык төлөмдөрдүн натыйжалуулугун жогорулатуу болуп эсептелет, ал толук ишке ашкан эмес, бирок бул багытта мындан аркы иштер үчүн негиз түзүлдү.

“Өндүрүш жана керектөө калдыктары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын жаңы редакциясын кабыл алуу маанилүү кадам⁸² болуп саналат жана экологиялык төлөмдөрдүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн негизги мааниге ээ. Мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актыларды андан ары өнүктүрүү, калдыктарды утилдештирүү жана кайра иштетүү менен абалды жакшыртуу үчүн толук кандуу натыйжаны камсыз кылат, бул биздин өлкөнүн экологиясына түздөн-түз таасирин тийгизет.

Кыргыз Республикасынын Салык кодексинде экологиялык факторлорго негизделген бир катар салыктык жеңилдиктер камтылган, алар, албетте, өлкөдөгү айлана-чөйрөнүн абалына белгилүү бир таасирин тийгизип гана тим болбостон, Кыргыз Республикасынын калкынын экономикалык жыргалчылыгына да таасирин тийгизет.

Ошентип, электр жана жылуулук энергиясынын, газдын жана газ абалындагы кайра жаралуучу отундун, энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдалануу менен алынган суюк биологиялык отундардын жаңы өндүрүүчүлөрү кыймылсыз мүлк объекттерин, энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдаланууга негизделген электр орнотмолорун эксплуатациялоого киргизген күндөн тартып 5 жыл бою киреше салыгын төлөөдөн бошотулат.

Энергияны жана ресурстарды үнөмдөө талаптарына жооп берген технологияларды, жабдууларды жана анын компоненттерин импорттоо жана жеткирүү КНСтен бошотулат. Салыктан бошотуу колдонула турган жабдуулардын жана комплекттөөчүлөрдүн тизмеси Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан бекитилет.

Мындан тышкары, Евразия экономикалык бирлигинин тышкы экономикалык ишинин товардык номенклатурасына (ТЭИ ТН) ылайык 870240 жана 870380 товардык позициялары боюнча классификацияланган, чыгарылган жылы 5 жылга чейинки, электр кыймылдаткычы менен гана иштеген транспорт каражаттарын алып

⁸² Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 15-августундагы № 181 Өндүрүш жана керектөө калдыктары жөнүндө Мыйзамы

келүүдө жана жеткирүүдө, ошондой эле алардын запастык бөлүктөрүнө КНСтин ставкасы жана мүлк салыгы нөлгө барабар.

Өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан белгиленген энергияны жана ресурстарды үнөмдөө талаптарына жооп берген имараттарга, жайларга жана курулуштарга карата мүлк салыгынын суммасынын 50 пайызын төлөөдөн бошотуу. Мындай жеңилдикти мындан ары ишке ашыруу ишканаларды жана калкты жаңы жылуулук жана энергия үнөмдөөчү технологияларды колдонууга дем берүүгө олуттуу таасирин тийгизет. Бул жеңилдиктин таасиринин даражасы түздөн-түз имараттарга жана курулмаларга карата талаптарды аныктоочу мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актыны иштеп чыгуудан жана ишке киргизүүдөн көз каранды болот.

Мындан тышкары, айлана-чөйрөгө зыян келтирген субсидияларды реформалоо пландалган. Албетте, бул багытта айрым кадамдар жасалды. Мисалы, электр энергиясына жана жылуулукка тарифтер жогорулады. Аталган тарифтерди мындан ары жогорулатуу жөнүндө маалыматтык иштер жүрүп жатат.

Максаты: Кыргыз Республикасынын туруктуу экономикалык өнүгүүсүн колдоо жана дем берүү жана айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтуу үчүн фискалдык механизмдерди өнүктүрүү жана оптималдаштыруу.

Төмөнкү милдеттерди ишке ашыруу аркылуу коюлган максатка жетишилет.

1-милдет. Фискалдык чараларды өнүктүрүү жана экологиялык жактан таза тажрыйбаларды колдонууга андан ары дем берүүчү кошумча мыйзам алдындагы актыларды иштеп чыгуу.

Сунушталган милдет туруктуу өнүктүрүүгө көмөктөшүүгө, салык саясатын оптималдаштыруу аркылуу экономикалык натыйжалуулукту жакшыртууга умтулуу менен шартталган. Жашыл экономика контекстинде мамлекеттик колдоо көрсөтүү чараларынын натыйжалуулугун баалоо үчүн методиканы жана индикаторлорду иштеп чыгуу жана ишке киргизүү гендердик теңсиздикти азайтуу жана аялдардын экономикалык катышуусун илгерилетүү үчүн салыктык, бюджеттик жана инвестициялык механизмдердин ар кандай гендердик жана жаш курактык топторго тийгизген таасирин эске алуу менен саясатты өз убагында түзөтүүгө жана адаптациялоого мүмкүндүк берет.

Мындай ыкма гендердик теңчиликти жана аялдардын экономикалык катышуусун, анын ичинде экологиялык туруктуу секторлордо алардын ишкердигин колдоону натыйжалуу илгерилетүү максатында экономикалык саясатты түзөтүүгө жана адаптациялоого мүмкүндүк берет.

Гендердик теңчиликте камсыз кылуу үчүн аялдардын экологиялык саясатка жана ресурстарды башкарууга байланыштуу чечимдерди кабыл алуу процесстерине катышуу деңгээлин чагылдырган атайын индикаторлорду иштеп чыгуу жана методикага киргизүү, ошондой эле фискалдык чаралардын алардын экономикалык абалын жакшыртууга тийгизген таасирин баалоо маанилүү. Бул гендердик теңчиликке карай жолдо потенциалдуу тоскоолдуктарды аныктоого жана жоюуга жана аялдардын жашыл экономиканы өнүктүрүүгө кошкон салымын жогорулатууга жардам берет.

Мындай методиканы киргизүү жынысы, жашы, аймагы боюнча бөлүнгөн чогултулган маалыматтарга үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүүнү жана талдоону талап кылат, бул аныкталган көйгөйлөргө өз убагында жооп берүүгө жана коомдун өзгөрүп жаткан шарттарына жана керектөөлөрүнө ылайык саясатты өзгөртүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мындай ыкма экологиялык туруктуулукка жана экономикалык өсүшкө гана өбөлгө түзбөстөн, гендердик теңсиздикке каршы күрөшүүдө маанилүү кадам таштап, жашыл экономиканын бардык катышуучулары үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Жалпысынан алганда экологиялык туруктуулукка багытталган фискалдык чараларды өнүктүрүү жашыл экономиканын максаттарына жетүүнүн негизги элементтеринин бири болуп, бизнесте жана коомдо туруктуу жана экологиялык жоопкерчиликти практикаларга өтүүнү колдойт.

2-милдет. Мамлекеттик колдоонун/субсидиялоонун натыйжалуу жашыл саясатын түзүү.

Кыргыз Республикасында “зыяндуу” фискалдык инструменттерди колдонуу улантылууда – буга мамлекеттик бюджеттен айлана-чөйрө үчүн “зыяндуу” субсидиялар кирет. Экономикалык кызматташтык жана субсидияларды өнүктүрүү уюмунун аныктамасы боюнча субсидиялар керектөөчүлөргө же өндүрүүчүлөргө кирешелерин колдоо же чыгымдарын азайтууга мүмкүндүк берүүчү артыкчылыктарды камсыз кылган өкмөттүн иш-аракеттеринин натыйжасы болуп саналат. Эгерде бул аракеттер айлана-чөйрөгө зыян келтирген учурда, анда бул иш-аракеттер менен байланышкан субсидиялар “зыяндуу” деп аныкталат жана натыйжалуулугун жогорулатууну жана айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин четтетүүнү эске алуу менен профилин өзгөртүүгө муктаж. Кыргыз Республикасында профилин өзгөртүүгө тийиш болгон негизги “зыяндуу” субсидиялар төмөнкүлөр түрүндө жүзөгө ашырылат:

1) тарифтерди жөнгө салуу үчүн субсидиялар (энергетика, турак-жай-коммуналдык кызматтар жана айыл чарбасы);

2) агроөнөр жай тармагындагы салыктык жеңилдиктер.

Жылуулук энергиясы менен камсыздоо секторундагы мамлекеттик ишканалар тарабынан калк үчүн жылуулук энергиясын

иштеп чыгуу үчүн отун сатып алууну каржылоо түрүндөгү республикалык бюджеттен ар дайым олуттуу субсидияларды талап кылат, натыйжада атмосфералык абаны булгоочулар колдоого алынып келет, мунун өзү экономикалык энергетикалык натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча туруктуу өнүктүрүү артыкчылыктарына түздөн-түз каршы келет, анткени энергетикалык ресурстарды натыйжасыз (үнөмдүү эмес) пайдалануу колдоо таап келет.

2023-жылы электр энергиясын өндүрүү 2022-жылдын көлөмүнө салыштырмалуу 0,2 % га төмөндөгөн, ал эми жылуулук энергиясын өндүрүү 2022-жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу 56,5 %га жогорулаган. Жылуулук энергиясын өндүрүүнүн өсүшүнүн себептеринин бири – Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча 2023-жылдын ичинде жалпы аянты 1 360,5 миң чарчы метрди түзгөн 13 755 үй/батир пайдаланууга берилген, бул 2022-жылдын деңгээлине карата 93,0 %ды түзөт. Ошону менен бирге, ишке киргизилген турак-жайдын негизги үлүшү (85,7 %) Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад, Ош, Чүй жана Баткен облустарына, ошондой эле Бишкек шаарына туура келет.

Жылуулук энергиясын өндүрүүнүн мындай өсүшү мамлекеттик бюджеттен субсидиялар менен колдоого алынбашы керек, тескерисинче, тарифтердин өзүн-өзү камсыз кылуусуна өтүүнү камсыз кылуу зарыл, бул аягында энергияны жана ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды үнөмдүү пайдаланууга жана колдонууга түрткү берет. Ошол эле учурда калктын ар кандай экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен таза энергетика ресурстарына адилеттүү жана жеткиликтүү өтүүнү камсыз кылуу зарыл. Жашыл экономикага өтүү калктын бардык катмарларынын, анын ичинде эң аялуу топтордун кызыкчылыктарын эске алышы керек. Мындай топтор үчүн жеткиликтүү тарифтерди сактоо социалдык теңсиздикти тереңдетүүгө жол бербейт жана инклюзивдүү экономикалык өсүшкө өбөлгө түзөт. Колдоо механизмин киргизүү тарифтердин жогорулашы калктын корголбогон катмарларынын бюджеттерине кошумча жүк алып келбешин камсыз кылууга кепилдик берет. Энергетика жаатында коомдук колдоо саясатын камсыз кылуу үчүн аялуу калкты колдоо механизмин түзүү да маанилүү. Калктын корголбогон социалдык топторунун кызыкчылыктарын коргоо мамлекетке болгон ишенимдин өсүшүнө жана жүргүзүлүп жаткан реформаларды колдоонун көбөйүшүнө түрткү берет.

Калктын социалдык аялуу катмарларын колдоо механизмин түзүү жашыл экономикага туруктуу жана адилеттүү өтүүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Бул өткөөл мезгил менен байланышкан социалдык жана экономикалык тобокелдиктерди минималдаштырууга гана жардам бербестен, коомдун бардык деңгээлдеринде экологиялык

туруктуу практикаларды жана технологияларды кеңири кабыл алууга жана колдоого өбөлгө түзөт.

Учурдагы механизмди оптималдаштырууга муктаж жана төмөнкү варианттар альтернатива катары каралышы керек:

1) түздөн-түз акчалай төлөмдөр – ай сайын киреше, балдардын болушу, майыптык же пенсиялык статус сыяктуу социалдык критерийлерге негизделген акчалай төлөмдөрдү же коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө төлөө үчүн компенсацияларды берүү.

2) компенсациялык төлөмдөр – арзаныраак альтернативалар жок же техникалык же башка себептерден улам колдонулбай турган учурларда экономикалык жактан кымбатыраак энергия булактарын пайдалануу үчүн компенсация системасын киргизүү;

3) энергиянын натыйжалуулугу программалары – аялуу топтордун жашаган жерлеринин энергетикалык натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган программаларды ишке ашыруу. Бул үй жабдууларын модернизациялоого, турак жайды жылуулоого гранттарды же субсидияларды өзүнө камтышы мүмкүн.

4) тарифтик карталар же ваучерлер: электр энергиясы, газ жана башка коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр үчүн төлөмдөрдү төлөө үчүн колдонула турган атайын карталарды же ваучерлерди берүү. Бул карталарды социалдык статусуна жана муктаждыктарына жараша берүүгө болот.

Мындан тышкары чаралардын актуалдуу бойдон калуусуна жана аялуу топтордун муктаждыктарына адекваттуу багыттоого кепилдик берүү үчүн берилген колдоонун натыйжалуулугун жана жетиштүүлүгүн дайыма көзөмөлдөөнү камсыз кылуу зарыл.

Күтүлгөн натыйжалар.

Кыргыз Республикасында жашыл экономика программасынын фискалдык чаралары ишке киргизилгенден кийин өлкөнүн экологиялык, экономикалык жана социалдык чөйрөлөрүнө олуттуу таасирин тийгизүүчү маанилүү натыйжалар күтүлүүдө. Бул натыйжа учурдагы эле эмес, келечектеги экологиялык жана социалдык чакырыктарды эске алган узак мөөнөттүү өнүгүү үчүн туруктуу негизди түзүүгө багытталган.

Экологиялык таза технологияларды жана практикаларды колдонууга дем берүүгө багытталган фискалдык инструменттерди өнүктүрүү өнөр жайдын жана экономиканын башка секторлорунун көмүртек изинин олуттуу төмөндөшүнө алып келет деп күтүлүүдө. Натыйжада бул парник газдарынын чыгуусун азайтууга, абанын сапатын жакшыртууга жана климатка терс таасирди төмөндөтүүгө жардам берет.

Жеке сектор жана коомчулук менен өнөктөштүктү кеңейтүү жана тереңдетүү экологиялык проблемаларды чечүүдө жана жашыл экономиканы өнүктүрүүдө биргелешип иштөө үчүн негиз болот.

Бизнес-ассоциациялардын өкүлдөрү жана академиялык чөйрө менен кызматташуу инновациялык технологияларды изилдөө жана иштеп чыгуу жаатында күч-аракеттерди бириктирүүгө мүмкүндүк берет, бул экономиканы бир кыйла экологиялык нукка трансформациялоону тездетет. Бул процесске коомчулукту активдүү тартуу экологиялык проблемалар жана аларды чечүү жолдору жөнүндө калктын маалымдуулугун жогорулатат, экологиялык маданияттын калыптанышына жана айлана-чөйрөгө жоопкерчиликти мамиле кылууга шарт түзөт.

Жашыл экономиканы ишке ашыруу процессинде коомчулуктун маалымдуулугун жана ага активдүү катышуусун жогорулатуу калк жана бизнес тарабынан экологиялык демилгелерди масштабдуу колдоону камсыз кылат. Ар түрдүү гендердик жана жаш курактык топторго багытталган билим берүү жана маалыматтык кампанияларды кеңейтүү туруктуу керектөөгө жана өндүрүшкө дем берүү менен элдин жашыл экономиканын артыкчылыктарын жакшыраак түшүнүүсүнө жардам берет. Натыйжада бул экология жаатындагы коомдук диалогду жана кызматташууну чыңдоого, экологиялык долбоорлордун жана жарандардын, уюмдардын өздөрү демилгелеген демилгелердин санынын көбөйүшүнө алып келет.

Фискалдык чаралардын натыйжалуулугун баалоо методикасын жана индикаторлорун иштеп чыгуу жана ишке киргизүү экология жана жашыл экономика жаатындагы мамлекеттик саясатты оңдоп-түзөө жана оптималдаштыруу үчүн инструмент болот. Бул кабыл алынган чаралардын экономикага, экологияга жана коомго реалдуу таасирин баалоого, туруктуу өнүктүрүү максаттарына жетүү үчүн аларды бир кыйла так жөндөөнү камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Гендердик теңчилик жана аялдардын экономикалык катышуусунун аспектине өзгөчө көңүл бурулат, бул гендердик теңсиздикти азайтууга жана экономикалык жашоонун бардык катышуучулары үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө шарт түзөт.

Жалпысынан бул милдеттерди ишке ашыруу Кыргыз Республикасында экологиялык туруктуулукту экономикалык өсүш жана социалдык адилеттүүлүк менен айкалыштырып, жашыл экономиканы өнүктүрүүгө комплекстүү мамилени камсыз кылат, бул өлкөнүн жана анын калкынын узак мөөнөттүү жыргалчылыгына жетүү үчүн негиз болот.

§ 3. Туруктуу мамлекеттик сатып алуулар

Кырдаалды талдоо.

2022-жылдын ичинде сатып алуучу уюмдар тарабынан жалпы суммасы 71,9 млрд сомго товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөрдү сатып

алууга 135,7 миң кулактандыруу берилген, алардын ичинен 101,8 миң сатып алуу 62,3 млрд сом суммасында ийгиликтүү болгон, алардын ичинен товарларды сатып алууга 30,2 млрд сом, жумуштар 25,8 млрд сом суммасында, кызмат көрсөтүүлөргө жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөргө 6,3 млрд сом жана 0,3 млрд сом сарпталган.

Мамлекеттик сатып алуулар порталынын системасында сатып алууларды жүргүзүү жөнүндө жайгаштырылган кабарлоолордун жалпы санынын 75 % жактырылган, бул канааттандыруулык көрсөткүч болуп саналат. Нарктык мааниде жактырылган өтүнмөлөрдүн жалпы суммасы 87 % түзгөн, алардын ичинен товарлар 48 %, жумуштар 41 %, кызмат көрсөтүүлөр жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөр болжол менен 10 % түзгөн.

2023-жылы сатып алуучу уюмдар тарабынан жалпы суммасы 103,4 млрд сомго товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу жөнүндө 131,9 миң кулактандыруу жарыяланган, алардын ичинен 88,5 миң сатып алуу жалпы суммасы 77,2 млрд сомго ийгиликтүү болгон, анын ичинен 30,2 млрд сом суммага товарлар, 39,3 млрд сом суммага жумуштар, 7,7 млрд сом суммага кызмат көрсөтүүлөр, ошондой эле 0,023 млрд сомго консультациялык кызмат көрсөтүүлөр.

Мамлекеттик сатып алуулар порталынын системасында сатып алууларды жүргүзүү жөнүндө жайгаштырылган кулактандыруулардын жалпы санынын 67 % жактырылган. Нарктык мааниде жактырылган өтүнмөлөрдүн жалпы суммасы 75 % түзгөн, алардын ичинен товарлар 39 %, жумуштар 51 %, кызмат көрсөтүүлөр жана консультациялык кызмат көрсөтүүлөр болжол менен 10 % түзгөн.

2022-жылдан баштап уюмдардын жана мекемелердин уюштуруу-укуктук формасына ылайык каржылоо булактарынын түзүмү боюнча маалыматты толтуруу тенденциясы жүрүүдө. Ошону менен бирге республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин эсебинен мамлекеттик мекемелердин керектөөсүнүн туруктуу өсүшү байкалууда. 2022-жылы республикалык бюджеттин эсебинен мамлекеттик мекемелердин керектөөсүнүн өсүшү 74 % түздү жана 2023-жылы 30 % түздү, ал эми жергиликтүү бюджеттин эсебинен мамлекеттик мекемелер үчүн өсүү темпи 44,6 % жана 2022–2023-жылдарда 53,7 % түздү.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2023-жылдын 19-сентябрындагы № 489 “Мамлекеттик сатып алуулар жол-жоболорун жүргүзүү тартибин бекитүү жөнүндө” токтомуна ылайык Мамлекеттик сатып алуулар жол-жоболорун жүргүзүү тартиби кабыл алынган, анда туруктуу сатып алуулар критерийлерин жана продукциянын жашоо циклин, утилдештирүүнүн экологиялык жана коопсуз методдорун эсепке алуунун айрым талаптары, ошондой эле экологиялык мүнөздөмөлөрдүн стандарттарын киргизүү жана

продукттагы коркунучтуу заттардын болушун чектөө боюнча талаптарды белгилөө зарылдыгы белгиленген.

Буга карабастан жашыл мамлекеттик сатып алуулардын аныктамасы дагы эле бүдөмүк бойдон калууда, анткени бир жагынан жашыл мамлекеттик сатып алуулар экологияга жана айлана-чөйрөгө эң аз терс таасирин тийгизген товарларды билдирет, бирок экинчи жагынан бул чечмелөө жашыл экономиканын маңызын жана принциптерин толук чагылдырбайт, анткени социалдык адилеттүүлүк жана транспаренттүүлүк принциптери эске алынган эмес.

Логикалык ырааттуулукка ылайык жашыл мамлекеттик сатып алуулар жашыл болууга тийиш болгон товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү тандоону билдирет жана алар климаттын өзгөрүшүнө эң аз таасир тийгизет, бул учурда парник газдарынын азайышын билдирет. Бирок акыркы максат коюу бурмаланууда, анткени басым милдеттүү түрдө эске алынууга тийиш болгон башка негизги критерийлерди эске албаганда, экологияга жана айлана-чөйрөгө эң аз таасир этүүнүн деңгээлин аныктоо методунун/методдорунун критерийлерине гана жасалууда.

“Жашыл продукция, товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр бар” деп аныктоодо негизги критерийлердин бири жашыл товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн улуттук классификаторунда – Кыргыз Республикасынын жашыл таксономиясында (мындан ары – Жашыл таксономия) так жазылган жана аныкталган энергиянын натыйжалуулугунун техникалык мүнөздөмөлөрү жана ресурсту үнөмдөөчү өзгөчөлүктөр болууга тийиш экендигин эске алуу маанилүү.

Жашыл мамлекеттик сатып алуулар боюнча товарларга жана продукттарга талаптарды аныктоодо энергиянын натыйжалуулугуна, ресурстун натыйжалуулугуна жана ресурсту үнөмдөөчү критерийлерине шайкештик предметине классификатор катары Жашыл таксономияны жетекчиликке алуу зарыл.

Максат: туруктуу/жашыл мамлекеттик сатып алуулардын үлүшүн сатып алууларга мамлекеттик каржылоонун жалпы көлөмүнүн 30 пайызына чейин көбөйтүү.

Төмөнкү милдеттерди ишке ашыруу аркылуу коюлган максатка жетишилет:

– 1-милдет. Туруктуу мамлекеттик сатып алуулар боюнча мыйзамдарды өркүндөтүү.

Экологиялык критерийлерге, продукциянын коопсуздугуна жана сапатына шайкеш келген, ошондой эле социалдык аспекттерди эске алган, берилген товарлардын, аткарылган жумуштардын жана көрсөтүлгөн кызматтардын энергиянын натыйжалуулугуна жана ресурсту үнөмдөөчү мүнөздөмөлөрүнө багытталган техникалык өзгөчөлүктөргө талаптарды кошкондо, мамлекеттик сатып алуулар

чөйрөсүндөгү мыйзамдарды актуалдаштыруу маанилүү милдет болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин иши туруктуу жана жашыл мамлекеттик сатып алуулар, анын ичинде Евразия экономикалык бирлигинин (мындан ары – ЕАЭБ) жана башка бирикмелердин алкагында көп тараптуу жана региондук кызматташуу саясатын илгерилетүүгө багытталат.

Туруктуу жана жашыл мамлекеттик сатып алуулар боюнча мыкты практикаларды имплементациялоону изилдөө жана талдоо маанилүү аспект болуп саналат, алар товардын жашоо циклинин принциптерин жана ESG эске алат.

Жабдуулардын, товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн, технологиялардын жана долбоорлордун расмий классификатору катары Жашыл таксономиянын негизги функцияларынын бири өзүнүн климаттык-нейтралдуу, энергиянын натыйжалуулугу жана ресурсту үнөмдөөчү мүнөздөмөлөрү менен жашыл деп таанылган, экономиканы декарбонизациялоо боюнча максаттарга жетүүгө өбөлгө түзгөн, туруктуу жана жашыл мамлекеттик сатып алуулардын үлүшүн көбөйтүүгө дем берүү, жеткиликтүү жана атаандаштык баа түзүү аркылуу калктын жашыл технологияларды пайдаланууга өтүүсү үчүн шарттарды түзүү, ошондой эле рынокту туруктуу жашыл өнүктүрүүгө трансформациялоого көмөктөшүү болуп саналат.

Жашыл таксономиянын Продукциянын мамлекеттик статистикалык классификатору менен бирдикте экономикалык иштин түрлөрүнүн коддору негизги орунду ээлеген бажы жана статистикалык маалыматтарга негизделгендигин эске алуу менен сатып алууларга мамлекеттик финансынын жалпы көлөмүнөн жашыл мамлекеттик сатып алуулардын үлүшүн аныктоодо верификатор катары Жашыл таксономияны пайдалануу үчүн бюджеттик классификациянын кодификациясына шайкештикти түзүү зарылчылыгы өсүүдө.

Бул багытта экономикалык иштин түрлөрүнүн коддорун бюджеттик классификациянын коддоруна шайкеш келтирүүгө багытталган маалымдамалар жана нускамалар иштелип чыгат, бул сатып алуучу уюмдарга Жашыл таксономиянын принциптерине ылайык туруктуу/жашыл товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү бир кыйла натыйжалуу баалоого жана тандоого мүмкүндүк берет.

Бул багытты жылуулук энергиясын керектөөнүн төмөндөө даражасы (көмүрдүн базасында), энергиянын кайра жаралуучу булактарын пайдалануунун өсүшү, утилдештирилген калдыктардын үлүшү, экинчи чийки затка кайра иштетилген калдыктардын үлүшү, эски фондду жаңы курууда жана реконструкциялоодо энергиянын натыйжалуулугу сыяктуу туруктуу өнүктүрүүнүн төмөнкү индикаторлорун имплементациялоо менен бирдикте бюджеттин

жашыл маркировкасы жана республикалык бюджеттин климаттык сезгич беренелерин аныктоо менен шайкеш келтирүү зарыл.

Ошондой эле мамлекеттик сатып алуулар жаатындагы эң мыкты дүйнөлүк практикаларды имплементациялоо боюнча ыкманы колдонуунун алкагында мамлекеттик сатып алуулар саясатына бир кыйла сезгич экономикалык иштин чөйрөсүн аныктоо тизмегин иштеп чыгуунун мисалдарын кароо керек. Бул макроэкономикалык саясатты ишке ашырууда синергетикалык инструмент болушу мүмкүн. Мындан тышкары баалоонун баллдык системасына кошумча туруктуу индикаторлорду иштеп чыгуунун максатка ылайыктуулугун кароо зарыл, аны эл аралык институттарды таанууга ылайык актуалдаштыруу жана колдонуу предметине кайра кароо зарыл;

- 2-милдет. Мамлекеттик сатып алуулар порталын модернизациялоо.

Экинчи милдетти ишке ашыруунун алкагында мамлекеттик сатып алуулар системасында атайын модулду иштеп чыгуу, ошондой эле жашыл мамлекеттик сатып алуулардын функционалы жана Жашыл таксономия боюнча тренингдерди өткөрүү пландалууда;

- 3-милдет. Туруктуу мамлекеттик сатып алууларга өтүү үчүн берүүчүлөрдүн жана сатып алуучу уюмдардын потенциалын жогорулатуу.

Берүүчүлөрдүн жана сатып алуучу уюмдардын потенциалын жогорулатуу туруктуу жана жашыл мамлекеттик сатып алуулардын жаңы системасын түзүүдө маанилүү ролду ойнойт. Буга байланыштуу жогорку окуу жайлар жана окуу борборлору үчүн окуу программалары иштелип чыгат жана ишке киргизилет. Жождордун окутуучулары үчүн туруктуу/жашыл мамлекеттик сатып алуулар маселелери боюнча адистештирилген курстарды үзгүлтүксүз өткөрүү бул жаңы парадигманы калыптандырууда маанилүү кадам болот, жаңы системанын алкагында натыйжалуу иштөөгө жөндөмдүү кадрларды кесиптик даярдоону камсыз кылат.

Күтүлгөн натыйжалар:

- жашыл мамлекеттик сатып алуулардын үлүшүн аныктоодо верификатор катары Жашыл таксономияны пайдалануу үчүн экономикалык иштин түрлөрүнүн коддорунун бюджеттик классификациянын коддоруна шайкештик маалымдамалары иштелип чыгат;

- продукцияны даярдоо, продуктту пайдалануу/керектөө жана колдонуу мөөнөтү бүткөндө утилдештирүү индикаторлоруна басым жасоо менен товардык категориялар боюнча товардын жашоо циклин эсептөө механизми иштелип чыгат;

- мамлекет сатып алуучу продукция боюнча экономикалык иштин чөйрөлөрүнүн тизмеги аныкталат;

– баалоонун баллдык системасына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилет;

– мамлекеттик сатып алуулар процессинин бардык катышуучуларынын Жашыл таксономиянын колдонулушу жана мамлекеттик сатып алууларды жүргүзүү эрежелери жана жол-жоболору жөнүндө маалымдуулугу камсыз кылынат.

6-глава. Программаны ишке ашырууну башкаруу жана мониторинг жүргүзүү

Программаны ишке ашыруу прогресси жана натыйжалары жөнүндө өз убагында так, консолидацияланган жана ачык-айкын маалыматты берүүнү камсыз кылган өлкөдөгү жашыл экономикага мониторинг жүргүзүүнүн жана баалоонун натыйжалуу системасын түзүү үчүн жашыл экономиканын улуттук жана сектордук индикаторлорун көзөмөлдөө актуалдаштырылат жана ишке киргизилет. Бул программанын алкагындагы иш-чаралардын прогрессин жана натыйжалуулугун системалуу көзөмөлдөөгө багытталган негизги милдет болот. Бул милдетке жетүү үчүн программанын улуттук жана сектордук индикаторлору боюнча метадайындар, ошондой эле маалыматтарды топтоонун бирдиктүү формалары даярдалат жана бекитилет, бул жашыл экономиканын көрсөткүчтөрүн көзөмөлдөө жана баалоо үчүн бирдиктүү стандартты камсыз кылат.

Бардык жооптуу тараптардын үзгүлтүксүз колдонуусу үчүн милдеттүү болгон программалык камсыздоо (МжБ электрондук платформасы) иштелип чыгат жана ишке киргизилет. Бул платформа координациялоону жөнөкөйлөтүүгө жана ишке тартылган бардык тараптардын, анын ичинде мамлекеттик жана муниципалдык органдардын, бизнес жана эл аралык сектордун салымдарын топтоого багытталган. Ал колдонууга оңой болот жана колдонуучуга багытталат, зарыл болгон кошумча барактарды, бөлүмдөрдү, функцияларды жана административдик элементтерди камтыйт, ошондой эле купуялуулуктун эл аралык протоколдоруна шайкеш келет. МжБ электрондук платформасын иштеп чыгуу башкаруунун интерактивдүү панелдерин (дашборддорду) түзүүнү камтыйт, бул маалыматтарды визуалдык түрдө автоматтык түрдө иштетүүгө мүмкүндүк берет. Ишке тартылган бардык тараптардын электрондук платформага жеткиликтүүлүк деңгээли бекитилет жана платформанын программалык камсыздоосуна киргизилет. Ар бир жооптуу тарап маалыматтарды киргизүү, оңдоп-түзөө, макулдашуу жана жарыялоо үчүн алардын ыйгарым укуктарына жана милдеттерине ылайык платформага жеткиликтүүлүктүн белгилүү бир макулдашылган деңгээлине ээ болот. Жеткиликтүүлүк системасы ведомстволор аралык

өз ара аракеттенүүнүн бизнес-процесстерин эске алат жана ролдору боюнча жооптууларды бөлүштүрөт.

Жыл сайын программанын мониторинги боюнча аралык отчетторду, ошондой эле эки отчетту: тышкы баалоо боюнча: 2025-жылы базалык отчетту жана 2029-жылы финалдык отчетту жарыялоо сунушталат. Бул отчеттор МжБ электрондук платформасына, ЭКМдин сайтына жана эл аралык платформаларга жайгаштырылат, бул программаны ишке ашыруу процессинин ачык-айкындуулугун камсыз кылат.

7-глава. Жагымдуу шарттар жана тобокелдиктер. Табигый экосистемалар жана биотүрдүүлүк

Биотүрдүүлүктү коргоо жана экосистемаларды сактоо чөйрөсүндө Биологиялык түрдүүлүктү сактоо боюнча конвенциянын чөйрөсүндө кабыл алынган эл аралык алкактарга байланыштуу саясатты жаңыртуунун башталышы менен байланышкан мүмкүнчүлүктөрдүн терезеси ачылат. Климаттын өзгөрүү маселелери боюнча саясатты түзүү боюнча иш активдүү жүрүүдө. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 19-мартындагы № 77 “Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугун жана климаттык туруктуулугун камсыз кылуу боюнча чаралар жөнүндө” Жарлыгына ылайык өлкө жетекчилиги тарабынан көмүртектин нейтралдуулугуна өтүү милдеттери коюлган. 2025-жылы Туруктуу өнүктүрүү максаттары боюнча өлкөлөрдүн отчеттуулугунун экинчи раунду пландалган. Жаратылыш ресурстары, экология жана техникалык көзөмөл министрлиги түзүлдү, ал саясаттын чараларын ишке ашырууда жана ведомстволор аралык өз ара аракеттенүүнүн сапатынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет. Климатты жана биотүрдүүлүктү жакшыртууга багытталган ресурстарды тартуу боюнча пландуу иштер жүрүүдө. Климаттык каржылоо боюнча борбор климаттын өзгөрүшүнө адаптациялоо жана анын таасирин азайтуу боюнча долбоорлордун пакетин түзүүдө. Кыргыз Республикасынын Жамааттарды өнүктүрүү жана инвестициялоо агенттиги Жашыл климат фондунан аккредитация алды. Донордук коомчулуктун жана өнүктүрүү боюнча өнөктөштөрдүн колдоосу менен биотүрдүүлүктү каржылоого талдоо жүргүзүлүүдө, жаратылышты коргоонун трасттык фонду түзүлүүдө.

Токойлорду башкаруу бөлүгүндөгү тез-тез институттук өзгөрүүлөрдү тобокелдик катары белгилөөгө болот. Акыркы бир нече жылда токой ресурстары үч башка министрликке өткөрүп берилди. Табигый ресурстарды пайдалануу чөйрөсүндө жогорку коррупциялык тобокелдиктер, начар укук колдонуу, жаратылыш активдеринин абалына жетишсиз мониторинг жүргүзүү жана контролдоо мурдагы бойдон калууда. Экономикалык саясаттын артыкчылыктары көбүнчө

жаратылыш ресурстарын туруктуу пайдалануу жана жарандардын экологиялык коопсуздугу максаттарына дал келбейт. Жогорку тобокелдик катары тигил же бул экономикалык ишти ишке ашырууга байланыштуу ӨКЖА жерлерин башка категорияларга которууну, токой чарбасы чөйрөсүндөгү ижара мамилелерине жана туристтик көлөмдү белгилебестен ӨКЖАда туристтик ишти өнүктүрүүгө байланышкан жогорку экологиялык тобокелдиктерди, жайыттарда жүктөм ченемдеринин олуттуу ашып кеткендигине байланыштуу шалбаа экосистемаларынын деградациясын белгилөөгө болот.

Жашыл энергетика.

Өлкөдө энергетикалык керектөө ички өндүрүштөн ашып, тез өсүүдө, бул энергияны жогорку баада импорттоого алып келет. Бул суроо-талаптын жарымы энергетикалык коопсуздук үчүн кесепеттер менен экономикага олуттуу жана көбөйүүдөгү жүктөмдү билдирген казылуучу отундун түрлөрүн импорттоонун эсебинен жабылат. Калктын жашоо сапатынын жакшыргандыгына жана экономиканын башка чөйрөлөрүндөгү өсүшкө жараша энергияны керектөөнүн өсүшүнүн уланышы күтүлүүдө. Эгерде өлкө туруктуу энергия булактарына инвестициялабаса, анын көмүргө жана мунайга болгон көз карандылыгы жогорулашы мүмкүн, бул жагуучу көмүрдүн жана транспорттук отундун булганышынын, ошондой эле мунай продуктуларынын импортунун өсүшүнө алып келет. Кайра жаралуучу энергия тармагында чечимдерди кабыл алуу электр энергиясына жана жылуулук менен камсыздоого ички суроо-талапты канааттандырууга жардам бериши мүмкүн, ошону менен импортко чыгымдарды азайтат.

Кыргыз Республикасынын энергетикалык жана электр энергетикасы секторунун объекттери жана инфраструктурасы эскирди жана талаптагыдай техникалык тейлөөнү албайт. Энергетика системасындагы финансылык кризис менен бирге инфраструктуранын бузулушу кайсы бир мезгилде өндүрүлгөн энергиянын сапатынын олуттуу начарлашына же болбосо анын баасынын жогорулашына алып келет. Эки учурда тең бул энергияны көз карандысыз өндүрүүгө болгон суроо-талаптын өсүшүнө алып келет жана кайра жаралуучу энергия чөйрөсүнүн өнүгүшүнө түрткү берет.

Кыргыз Республикасы калкы жайдагы абанын булганышына байланышкан ооруларга эң көп дуушар болгон Борбордук Азия өлкөлөрүнүн катарына кирет. Абанын булганышынын башкы булактарынын арасында – жылытуу жабдууларында төмөн калориялуу көмүрдү жана калдыктарды колдонуу, жол транспортунун чыгаруулары, ошондой эле курулуш жана казуу тармактары бар. Энергиянын натыйжалуулугу боюнча чаралар менен бирге кайра жаралуучу энергетика технологиялары жылуулук жана электр энергиясын өндүрүү сегментиндеги отундун казып алынган түрлөрүн (айрыкча көмүрдү) алмаштырууга жана ошону менен абанын

булганышын азайтууга өбөлгө түзүшү мүмкүн. Транспорттук чыгарууларды коомдук транспортту бир кыйла кеңири колдонуу жана көбүнчө энергиянын кайра жаралуучу булактары менен камсыздалган электр тармагынан кубаттоо менен электромобилдерди ишке киргизүү аркылуу азайтууга болот.

Кыргыз Республикасы суу, энергетика, айыл чарба жана инфраструктура тармактарын климаттын өзгөрүшүнө бир кыйла алсыз тармак катары белгиледи. Болжолдор өлкөдөгү температуранын өсүшү дүйнөлүк орточо көрсөткүчтөн ашып, эң көп чыгаруулар болсо 2090-жылы 53° C белгисине жетиши мүмкүн экендигин көрсөтүүдө. Климаттын өзгөрүшү өлкөнүн калкы, өзгөчө жакыр жана аялуу топтор үчүн олуттуу кесепеттер менен жылуулук стресси, кургак жерлердин аянтынын көбөйүшү, суунун агымынын өзгөрүшү жана суу топтоочу бассейндердин кургашы сыяктуу көрүнүштөргө алып келиши мүмкүн.

Акыркы баалоолорго ылайык парник газдарынын чыгаруулары биринчи кезекте энергетика секторуна (59 %), андан кийин айыл чарбасына (32 %), өнөр жай процесстерине (5 %) жана калдыктарга (4 %) туура келет. Кайра жаралуучу энергияны ишке киргизүүгө жана энергиянын натыйжалуулугун камсыз кылууга көбүрөөк күч-аракет жумшоо өлкөнүн энергетика секторунда көмүртектин изин азайтууга өбөлгө түзөт. Энергиянын кайра жаралуучу булактары ишенимдүү, жеткиликтүү жана заманбап энергетикалык кызматтарды көрсөтүү менен климаттын өзгөрүшүнө адаптациялоого да шарт түзөт. Гидроэнергетика чөйрөсүндөгү ойлонуп иштелген долбоорлорду суу топтоочу бассейндерди калыбына келтирүү боюнча чаралар менен бекемдөөгө болот, бул климаттын өзгөрүшүнө бир кыйла чыдамдуу суу системасын камсыз кылмак.

Кайра жаралуучу энергетика чөйрөсүндөгү технологияларга баалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу гидроэнергияга байланышпаган кайра жаралуучу булактарды ишке киргизүүгө өбөлгө түзөт. Фотоэлектрдик күн орнотмолору жана шамал энергия системалары чөйрөсүндө баалардын төмөндөгөндүгү байкалат. 2010–2020-жылдар мезгилинде өнөр жайлык күн фотоэлектр системаларынын электр энергиясынын орточо бааланган ченемдик наркы (мындан ары – ЭЧН) 0,057 АКШ долларына чейин 85 %га төмөндөдү. Ошол эле мезгилде кургактыктагы шамал энергиясынын орточо бааланган ченемдик наркы 0,039 АКШ доллары көрсөткүчүнө (ЭКБЭА) жетип, болжол менен 56 %га төмөндөдү. 2020-жылы эксплуатациялоого жаңы киргизилген гидроэлектрстанциялардын дүйнөлүк орточо бааланган ЭЧН 0,044 АКШ долларын/кВтс түздү (бул он жыл мурдагыга караганда 18 %га жогору). ЭЧНдин орточо маанисинин жогорулашы бир нече факторлор, бирок негизинен – турак жай-жарандык курулуш үчүн бир кыйла татаал шарттары бар жерлердин эксплуатацияга өтүшү менен шартталган. Кайра жаралуучу

электр энергиясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү жогоруласа Кыргыз Республикасынын энергетика секторунда кайра жаралуучу булактарды кеңири ишке киргизүү далилдери бир кыйла маанилүү болот.

Кыргыз Республикасында энергияга болгон өсүп жаткан суроо-талап проблемасын туруктуу жана экологиялык таза технологияларга инвестициялоо аркылуу чечүү керек. Фотоэлектрдик панелдер, шамал энергия орнотмолору жана чакан ГЭСтер сыяктуу кайра жаралуучу энергиянын мындай технологиялары адатта модулдук конструкцияга ээ жана абдан кыска убакыттын ичинде монтаждоого болот. Масштабдуу күн фотоэлектрдик долбоорлор (100 мВт жакын) бир жылдан аз убакыттын ичинде ишке ашырууга болот, шамал энергиясы боюнча 50 мВт кубаттуулуктагы шамал парктарын куруу убактысы жарым жылга жакын болушу мүмкүн. Ошол эле учурда гидроэнергетика чөйрөсүндөгү масштабдуу долбоорлор эреже катары, бир кыйла узак убакытты талап кылат, кечигүүлөр жана акча каражаттарынын ашык сарпталышы менен коштолушу мүмкүн.

Гидроэлектростанциялардын электр энергиясын өндүрүүсүнүн сезондук өзгөрүүлөрү.

Кыргыз Республикасында гидроэлектр энергиясын генерациялоого дарыя агымдарынын абалы, электр энергиясына (өзгөчө кыш мезгилинде) жана сугат суусуна болгон (өзгөчө сугат мезгилинде, б.а. жайында) суроо-талап сыяктуу факторлор таасирин тийгизет.

Аба ырайынын шартындагы сезондук өзгөрүүлөр жана экстремалдуу аба ырайынын факторлору гидроэлектрэнергиясын берүүгө терс таасир тийгизиши мүмкүн. Кыргыз Республикасында атмосфералык жаан-чачындын саны адатта кыш айларында азаят жана эриген мөңгү суусунун көлөмүнүн азайышы менен бирге дарыянын агымынын азайышына алып келет. Кайра жаралуучу энергиянын айрым технологиялары, мисалы күн фотоэлектрдик, шамал, гидроэнергетикалык жана биоэнергетикалык орнотмолор энергияны генерациялоонун ар түрдүү күнүмдүк жана сезондук профилине ээ. Бул аларга диверсификацияланган системада бири-бирин толуктоого мүмкүндүк берет. Мисалы, шамал кыш айларында гидроэнергияны потенциалдуу толукташы мүмкүн. Энергиянын кайра жаралуучу булактарынын тең салмактуу айкалышын камтыган энергетикалык система сезондук өзгөрүүлөргө бир кыйла туруктуу болушу мүмкүн.

Гидроэнергетиканын айлана-чөйрөгө таасири.

Гидроэнергетикалык долбоорлорду алдынкы эл аралык тажрыйбага ылайык туруктуу түрдө иштеп чыгуу жана эксплуатациялоо зарыл. Башка инфраструктуралык долбоорлордогудай ири ГЭСтерди куруу жана эксплуатациялоо учурунда айлана-чөйрө жана коом үчүн бир катар терс кесепеттер

келип чыгышы мүмкүн. Аларга жашоо чөйрөсүн кыйратуу, калкты көчүрүү, токойлорду жок кылуу, жапайы жаратылышка терс таасир, көлмөлөргө, мисалы сууларга жана көлмөлөргө зыян келтирүү, суу ресурстарына жүктөм, катуу чаң менен булгануу жана жабдуулардан чыккан үндөр кириши мүмкүн.

Өлкөнүн институттук системасынын туруксуздугу.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн/Министрлер Кабинетинин түзүмүнүн тез-тез өзгөрүшү айрым ыйгарым укуктардын жана жоопкерчиликтиң институттук кайталанышына, башкалардын жоюлушуна, ишин улантуучулуктун жоктугуна алып келет жана энергетика, ЭКБ секторун жакшыртуу боюнча пландуу туруктуу иштөөгө өбөлгө түзөт.

Энергиянын натыйжалуулугу.

Милдеттерди ишке ашырууга байланышкан потенциалдуу тобокелдиктер жана проблемалар төмөнкүлөр:

- жаңы ченемдик укуктук актылардын колдонуудагы мыйзамдарга жана колдонуу практикасына шайкешсиздик тобокелдиги;

- бирдиктүү методологиянын жана эксперттердин квалификациясынын жоктугунан улам мамлекеттик экспертизаны жүргүзүүдө мүмкүн болгон кыйынчылыктар;

- ишканалардын жүргүзүлгөн энергетикалык текшерүүлөрүнүн толук эместик же натыйжасыздык тобокелдиги, бул жүргүзүлгөн иш-чаралардын натыйжалуулугун начар баалоого алып келиши мүмкүн;

- энергетикалык текшерүүлөрдү жана муниципалитеттер тарабынан инвестициялык долбоорлорду иштеп чыгууда толук маалыматтын жоктугу же аны бурмалоо тобокелдиги;

- объекттерди инвентаризациялоодогу каталардан жана адистердин жетишсиз квалификациясынан улам энергияны көп талап кылган объекттердин реестриндеги толук эмес же так эмес маалымат тобокелдиги;

- институттук алкактарды жана кадрдык курамды жетишсиз иштеп чыгуудан улам энергияны үнөмдөө жана энергиянын натыйжалуулугу боюнча фонддун каражаттарын натыйжасыз пайдалануу тобокелдиги;

- так стандарттардын жана алардын импортуна же өндүрүшүнө мониторингдин жоктугунан улам сапатсыз материалдарды жана жабдууларды ташып кирүү жана эксплуатациялоо тобокелдиги;

- окуу пландарынын жана программаларынын эмгек рыногунун жана энергиянын натыйжалуулугунун стандарттарынын талаптарына шайкеш келбегендигинен улам окутуунун натыйжалуулугунун төмөндүгү тобокелдиги;

– аудиторлордун жана адистердин квалификациясынын жетишсиздигинен улам иштин сапатын кесиптик эмес сертификаттоо тобокелдиги:

– энергиянын натыйжалуулугу технологияларына жана чараларына калктын кызыгуусунун жетишсиздигинен улам маалыматтык

иш-чаралардын натыйжалуулугунун төмөндүгү тобокелдиги.

Жашыл айыл чарбасы.

Кыргыз Республикасында жашыл айыл чарбасын өнүктүрүүнүн негизги жагымдуу шарттары акыркы жылдарда калктын экологиялык таза продуктуга болгон суроо-талабынын өсүшү болуп саналат. Акыркы он жылда ийгиликтүү өнүгүүдөгү органикалык айыл чарба өндүрүшүнүн фонунда өлкөдө таза өндүрүштү жана жашыл айыл чарбасын өнүктүрүүнү жактоочулар көбөйүүдө. 65 000 гектарга жакын жерде органикалык продукцияны өстүргөн органикалык продукция өндүрүүчү чарба субъекттеринин саны 1700гө жетти.

Дени сак жашоо образына жана экологиялык туруктуулукка болгон кызыгуунун өсүшү жашыл айыл чарба продукциясына болгон суроо-талаптын өсүшүнө өбөлгө түзүүдө. Буга байланыштуу мамлекеттин табигый ресурстарды жана айлана-чөйрөнү сактоо жана калыбына келтирүү максатында экологиялык өндүрүштү өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүү ниети байкалууда, ага ылайык акыркы жылдарда жашыл айыл чарба өндүрүшүн колдоо жана туруктуу өнүктүрүү максатында программалар жана иш-чаралар активдүү кабыл алынууда жана ишке ашырылууда. Ошондой эле жашыл инфраструктураны жана анын жергиликтүү калктын ден соолугуна жана жашоо сапатына жагымдуу таасирин жакшыртуу, анын ичинде айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн өз продукциясын экспорттоо жана чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу потенциалын жогорулатуу жергиликтүү коомчулуктун туруктуу өнүктүрүүсүн камсыз кылуудагы негизги социалдык-экономикалык факторлордун бири болуп саналат.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасында жашыл айыл чарбасын өнүктүрүүнүн негизги тобокелдиктери органикалык продукцияны сертификаттоо системасынын толук инфраструктурасынын жоктугу болуп саналат. Өзгөчө эл аралык стандарттарга жооп берген тиешелүү лабораторияларга тийиштүү. Ага кошумча каржылоонун жетишсиздиги жана айыл чарбасында экологиялык туруктуу методдорду ишке киргизүү үчүн кредит алуудагы кыйынчылыктар жашыл айыл чарбасына өтүү процессин кечиктириши мүмкүн. Экологиялык таза жана пайдалуу продукциянын жашыл рыногунун бардык механизмдеринин иштөөсүн камсыз кылган бардык зарыл болгон жөнгө салуучу ченемдик укуктук базаны акырындап түзүүгө байланышкан проблемалар да айрым тобокелдиктер болуп саналат.

Жер казынасын пайдалануу.

Жер казынасын пайдалануу Кыргыз Республикасынын экспорттук мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү менен экономикалык өнүгүүдө маанилүү ролду ойнойт. Туруктуу өнүктүрүүгө байланышкан глобалдык чакырыктарды эске алуу менен, бул тармакка байланышкан шарттарды жана тобокелдиктерди кылдат талдоо керек.

Айлана-чөйрөнү коргоого жана анын булгануу тобокелдиктерин азайтууга көбүрөөк көңүл бурулгандыгы жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндөгү негизги жагымдуу шарт болуп саналат. Бул фактор өлкөнүн калкы үчүн маанилүү, туруктуу өнүктүрүүнү колдоого болгон саясий эрк жер казынасын өнүктүрүү жана экологиялык таза технологияларга гана инвестиция тартуу үчүн башка маанилүү фактор болушу мүмкүн.

Тобокелдиктер негизинен конкреттүү чечимдерди кабыл алууга орто мөөнөттүү мезгилде өлкө үчүн экономикалык пайдага таасир этиши мүмкүн, ал эми суу ресурстарынын булганышы, экосистемага терс таасир сыяктуу узак мөөнөттүү экологиялык кесепеттер азыраак мааниге ээ болот.

Мындан тышкары жергиликтүү коомчулуктун кызыкчылыктарын эске алуунун жетишсиздигинен улам айрым социалдык тобокелдиктер болушу мүмкүн. Чечимдерди кабыл алуудагы ачык-айкындуулук жана жергиликтүү коомчулукту процесстерге тартуу бул тобокелдиктерди азайтууга жардам берет.

Туруктуу өнүктүрүү контекстинде тоо кен өнөр жайын өнүктүрүү жагымдуу шарттарды да, тобокелдиктерди да эске алган комплекстүү ыкманы талап кылат. Кыргыз Республикасы инновациялык технологияларды ишке киргизүүгө, жергиликтүү коомчулуктун активдүү катышуусуна жана экологиялык таза практикаларды өнүктүрүүгө умтулууга тийиш. Ушундай жол менен гана экономикалык өнүгүүгө жана социалдык адилеттүүлүккө шарт түзгөн туруктуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү тоо кен тармагын өнүктүрүүгө болот.

Төмөн эмиссиялык транспорт.

Электромобилдерди өндүрүүнүн глобалдык борбору батыштан чыгышка, атап айтканда Кытай Эл Республикасына өтүп жаткандыгын эске алуу менен Кыргыз Республикасы автомашиналарды термометрдин мамычасы минус 25 градус Цельсиядан төмөн түшкөн жергиликтүү шарттар үчүн климаттык ылайыктуу ички күйүүчү кыймылдаткычы менен электромобилдерге интенсивдүү өткөрүүгө шарт түзгөн ыңгайлуу географиялык жерде жайгашкан. Буга байланыштуу электромобилдери жергиликтүү климаттык өзгөчөлүктөргө, анын ичинде минус 30 градус Цельсияга чейинки катуу суукка туруштук бере алган Кытай Эл Республикасынан автомобиль өндүрүүчүлөрүнүн тизмегин түзүү керек.

Кыргыз Республикасында электр энергиясынын 90 %дан ашыгы 3523 мВт белгиленген кубаттуулуктагы 16 гидроэлектростанцияда жана 2 ЖЭБде чыңалуусу 35–500 кВ 10 миң км ашык электр линияларында, 10–0,4 кВ 50 миң км ашык бөлүштүрүү тармактарында, 35 кВ жана андан жогорку кубаттуулуктагы 514 подстанцияда өндүрүлөт.

Акыркы жылдарда климаттын өзгөрүшү олуттуу байкалууда, бул аба ырайынын шарттарына бир кыйла дуушар болгон суу ресурстарынын көлөмүнө түздөн-түз таасирин тийгизет, бул өз кезегинде өлкөнүн бүткүл энергетикалык системасына таасирин тийгизет.

Келечекте электромобилдерге акырындык менен өтүү өлкөдө электр энергиясына болгон кошумча суроо-талаптын өсүшүнө алып келет, бул жаңы генерациялоочу электр станцияларын курууга же жогорку мезгилдерде/сезондордо электр энергиясын импорттоого болгон муктаждыкка таасирин тийгизет.

Туруктуу туризм.

Кыргыз Республикасынын туризм сектору климаттык тобокелдиктерге өтө алсыз. Көпчүлүк туристтик продукттар тоолордо укмуш окуялуу туризмдин айланасында келип чыгат.

Кыргыз Республикасынын географиясынын өзгөчөлүктөрү аны суу ташкындары, жер көчкүлөр, сел каптоо жана жазгы сел, дарыялардын эрозиясы, кар көчкүсү, бороонду шамал, нөшөрлүү жамгыр, муз тоңуу, суук, кургакчылык, мөңгүлөрдүн кескин өзгөрүшү, тоодогу мөңгү суусунан пайда болгон көлдөрдүн жырып кетүүсү жана жер астындагы суулардын деңгээлинин көтөрүлүшү сыяктуу табигый кырсыктардын тобокелдиктерине чыдамсыз. Малды көп жайуунун жана токойлордун жөнгө салынбаган кыйылышынын натыйжасында өлкөнүн тоолуу райондорундагы токойлордун азайышы суу ташкындары, жер көчкүлөр жана сел каптоо жана жазгы сел сыяктуу кубулуштардын пайда болушуна шарт түзөт. Кооптуу жаратылыш процесстери чоң зыян келтирет, адамдардын өлүмүнө себепчи болот, жашоо каражаттарынын булактарынан ажыратат, ошондой эле транспорттук байланышты бузат жана экономикалык ишке зыян келтирет. Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин (ӨКМ) маалыматы боюнча табигый коркунучтарга байланышкан окуялардын кесепеттери жылына орточо 35–50 миллион АКШ долларында бааланат.

Калдыктарды башкаруу.

Кыргыз Республикасындагы калдыктарды башкаруу жаатындагы мыйзамдар калдыктардын бардык жашоо циклинин процессинде келип чыккан маселелерди талаптагыдай жөнгө салууну камсыз кылууга багытталган жана калдыктар пайда болгондон баштап чыгарууга чейинки алардын кыймылынын дээрлик бардык этаптарын камтыйт.

Өлкөнүн көпчүлүк калктуу конуштарында калктуу конуштарды пландуу-үзгүлтүксүз санитардык тазалоо камсыз кылынган.

Кыргыз Республикасына эл аралык донорлор тарабынан калдыктарды башкаруу системасын жакшыртуу боюнча чараларды ишке ашыруу үчүн үзгүлтүксүз негизде эмес, долбоорлордун алкагында мезгил-мезгили менен финансылык жана техникалык колдоо көрсөтүлөт.

Тобокелдиктердин себептери: мамлекеттик органдардын ортосунда жоопкерчиликти жана функцияларды так бөлүштүрүүнүн жоктугу, начар укук колдонуу жана координациялоо, иш-чараларды аткаруу үчүн бюджеттик каржылоонун жетишсиздиги, бюджеттен тышкаркы булактарды өз убагында жана жетиштүү көлөмдө мобилизациялоонун мүмкүн эместиги.

Айлана-чөйрөнү коргоо жаатында бир катар мыйзамдардын жана ченемдик актылардын кабыл алынгандыгына карабастан мыйзамдарда өлкөдө калдыктарды натыйжалуу башкарууга тоскоол болгон боштуктар бар. Жаңы ченемдик укуктук актыларды кабыл алууда системалуу мамиленин жоктугу көп учурда карама-каршылыктарга, кайталоого жана укуктук базадагы боштуктарга алып келет.

Мындан тышкары комплекстүү изилдөө жана аналитикалык базанын жоктугу калдыктарды башкаруу жаатындагы негизделген саясатты иштеп чыгууну жана чечимдерди кабыл алууну кыйындатат. Бул чөйрөдөгү ар түрдүү мамлекеттик органдардын иши жөнүндө маалымдуулуктун жетишсиздиги координациялоо жана кызматташуу үчүн проблемаларды да жаратат.

Бул боштуктар жана кемчиликтер калдыктарды натыйжалуу башкаруу үчүн олуттуу тобокелдиктерди жаратат.

Туруктуу каржылоо.

Саясий эрк жана өкмөттүн жана калктын колдоосу туруктуу каржылоо боюнча милдеттерди ишке ашыруу үчүн жагымдуу шарт болуп саналат, бул туруктуу каржылоо үчүн туруктуу укуктук жана институттук чөйрөнү түзүүгө өбөлгө түзөт.

Өнүккөн жана ар түрдүү экономика туруктуу өнүктүрүү боюнча долбоорлорду ишке ашыруу үчүн инвестициялардын жана каржылоонун ар кандай булактарынын келишине шарт түзөт.

Маалыматтык сабаттуулуктун деңгээлин жогорулатуу жана заманбап технологияларга жеткиликтүүлүк финансылык ресурстарды натыйжалуу башкарууга жана алардын пайдаланылышына мониторинг жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Ошол эле учурда төмөнкүлөр сыяктуу тобокелдиктер жана коркунучтар да бар:

– саясий туруксуздук жана чыр-чатактар, алар инвестицияларды тартууга жана туруктуу өнүктүрүү долбоорлорун ишке ашырууга тоскоолдук жаратышы мүмкүн;

– экономикалык кризистер жана финансылык системанын жалпы туруксуздугу туруктуу өнүктүрүү долбоорлоруна бюджеттин кыскарышына алып келиши мүмкүн;

– климаттын өзгөрүшү жана табигый кырсыктар, алар өлкөнүн финансылык туруктуулугуна терс таасирин тийгизиши жана туруктуу өнүктүрүү боюнча долбоорлорду ишке ашырууну кыйындатышы мүмкүн.

Жогоруда саналган факторлордун баары Кыргыз Республикасында туруктуу каржылоо милдеттерин ишке ашырууга таасирин тийгизет жана туруктуу өнүктүрүү боюнча стратегияларды жана пландарды иштеп чыгууда ар тараптуу талдоону жана эске алууну талап кылат.

Фискалдык дем берүү.

Жагымдуу шарттарга экологиялык демилгелерди коомчулуктун колдоосунун жогорку деңгээли кирет, бул Кыргыз Республикасынын калкынын арасында туруктуу өнүктүрүүнүн жана айлана-чөйрөнү коргоонун маанилүүлүгүн түшүнүүнүн натыйжасы болуп саналат. Бул экологиялык туруктуу практикалар жана технологиялар үчүн салыктык дем берүүлөрдү камтыган жашыл экономика жаатындагы саясатты ишке киргизүү жана колдоо үчүн жагымдуу негизди түзөт. Мындан тышкары каржылоо, технологияларды берүү жана билим алмашуу сыяктуу эл аралык колдоонун болушу программанын чоң максаттарын ишке ашырууга да шарт түзөт.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин чечкиндүү кадамдарды жасоого, экономиканы жана экологиялык саясатты башкарууда жаңы ыкмаларды ишке киргизүүгө даярдыгы маанилүү роль ойнойт. Бул бизнес жана жарандык коомчулук менен диалогто ачыктыгынан, ошондой эле жашыл долбоорлорго жана технологияларга инвестиция салуу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө умтулгандыгынан байкалууда. Мындай иш-аракеттердин оң таасири экологиялык кырдаалды жакшыртууну эле эмес, экономикалык өсүшкө дем берүүнү, жаңы жумуш орундарын түзүүнү жана гендердик теңсиздикти азайтууну камтыйт.

Аялдардын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү боюнча чаралар, анын ичинде айылдагы аялдардын жаратылыш ресурстарына көңүл буруу ишкердик ыкма менен айкалышкан бизнес-демилгелерин колдоо бөлүгүндө 2022–2026-жылдарга Кыргыз Республикасында аялдардын ишкерлигин колдоо жана өнүктүрүү боюнча программаны кабыл алуудагы жана Кыргыз Республикасынын Президентинин 2024-жылдын 7-мартындагы № 62 “2030-жылга чейин аялдардын лидерлигин колдоо боюнча Кыргыз Республикасынын мамлекеттик программасын жана 2024–2027-жылдарга аялдардын лидерлигин колдоо боюнча Кыргыз Республикасынын мамлекеттик программасын

ишке ашыруу боюнча иш-аракеттер планын бекитүү жөнүндө” Жарлыгын чыгаруудагы саясий эрк жагымдуу шарт болуп саналат.

Бирок бул максаттарды ишке ашырууда олуттуу тобокелдиктер да бар. Биринчиден, фискалдык чаралар башка чараларды толук жана сапаттуу ишке ашыруу менен бирге максималдуу натыйжалуулукту көрсөтөт. Мындан тышкары өлкөнүн чектелген бюджетин өзгөчө эске алуу менен финансылык чектөөлөр жана экологиялык инфраструктурага жана технологияга ири инвестициялардын зарылдыгы олуттуу тоскоолдук болушу мүмкүн. Айрым экономикалык секторлор тарабынан өзгөрүүлөргө каршылык кылуу, иштин салттуу түрлөрүнө берилгендик, ошондой эле мыйзамдардагы мүмкүн болгон жөнгө салуучу тоскоолдуктар жана кемчиликтер аларды жеңүү стратегияларын кылдат кароону жана иштеп чыгууну талап кылат.

Салыктык жеңилдиктерди өнүктүрүүгө багытталган мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгууда аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдары аларды жагымдуу таасирдин бардык потенциалын абсолюттук минимумга чейин төмөндөгүдөй тариздеши мүмкүн экендигин белгилей кетүү керек.

Мындан тышкары салыктык жеңилдиктердин таасирине ийгиликтүү мониторинг жүргүзүү тийиштүү салыктык отчеттуулукта жеңилдиктин параметрлерин көрсөтүү маселесинен түздөн-түз көз каранды. Буга байланыштуу салыктык отчеттуулукка өзгөртүүлөрдү киргизүүдө айрым кыйынчылыктар жаралышы мүмкүн, анткени салыктык отчеттуулукту жана декларацияларды жөнөкөйлөтүүнүн зарылдыгы шартында тигил же бул салыктык жеңилдикти колдонууга байланышкан кошумча параметрлерди чагылдыруу зарылдыгын киргизүү кыйын болот.

Тобокелдиктерди азайтуу жана потенциалдуу тоскоолдуктарды ийгиликтүү жеңүү үчүн жашыл экономика программасын ишке ашыруунун бардык аспектерин, анын ичинде фискалдык, экологиялык жана социалдык аспектерди терең түшүнүүнү камсыз кылуу керек. Салыктык жеңилдиктердин натыйжалуулугун баалоо методикасын иштеп чыгуу маанилүү кадам болот, ал саясатты өзгөрүлүп жаткан шарттарга жана жетишилген натыйжаларга адаптациялоого мүмкүндүк берет. Ошондой эле аны комплекстүү жана туруктуу өнүктүрүүнү камсыз кылуу үчүн программаны ишке ашыруу процессине өкмөттүк түзүмдөрдөн тартып жеке секторго, илимий коомчулукка жана кеңири коомчулукка чейин бардык кызыкдар тараптарды тартуу абдан маанилүү.

Натыйжада жашыл экономика программасынын алкагында баяндалган милдеттерди ишке ашыруу Кыргыз Республикасына өлкөдөгү экологиялык кырдаалды жакшыртууга гана эмес, теңсиздикти кыскартууга жана бардык жарандардын жашоо сапатын

жакшыртууга өбөлгө түзгөн туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүнүн негизин түзүүгө уникалдуу мүмкүнчүлүк берет.

Туруктуу мамлекеттик сатып алуулар.

Туруктуу мамлекеттик сатып алууларды илгерилетүүнүн жагымдуу шарты Жашыл таксономияны – жашыл товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн улуттук классификаторун иштеп чыгууну камтыйт, ал мамлекеттик сатып алуулардын алкагында “экологиялык жана/же социалдык артыкчылыктуу” продукт же кызмат көрсөтүү деп эсептелгенин аныктоо үчүн негиз болууга тийиш.

Тобокелдиктер ченемдик укуктук алкактын жетишсиз иштелип чыккандыгын жана экологиялык критерийлерди колдонуунун аз тажрыйбасын билдирет. Азыркы учурда мамлекет ТӨМгө жетүү үчүн инструмент катары жашыл сатып алууларды колдонбойт. Азыркы учурда төмөн баа дагы эле сатып алынуучу продукцияны өндүрүүнүн айлана-чөйрөгө тийгизген терс таасиринен улам мамлекет дуушар болгон потенциалдуу жоготууларды эске албастан сатып алуунун негизги себептеринин бири болуп саналат.

Кыскартуулардын тизмеси

ӨКЖА	–	өзгөчө корголгон жаратылыш аймактары
ТӨМ	–	туруктуу өнүктүрүү максаттары
УДАС	–	улуттук деңгээлде аныкталган салым
УАП	–	улуттук адаптация пландары
ЭКБ	–	энергиянын кайра жаралуучу булактары
ЖЭМ	–	жашыл экономика модели
УС	–	узак мөөнөттүү стратегия
LEDS	–	төмөн көмүртектүү өнүктүрүү стратегиясы
ЖКЭ	–	жаратылыш капиталын эсепке алуу
ГМО	–	генетикалык модификацияланган организмдер
ИДП	–	ички дүң продукт
ГЭС	–	гидроэлектростанция
ДМЧА	–	ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар
УСК	–	Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети
БУУ КӨАК	–	Бириккен Улуттар Уюмунун Климаттын өзгөрүшү жөнүндө алкактык конвенциясы
ОЭР	–	отун-энергетикалык ресурс
КНС	–	кошумча нарк салыгы
ESG	–	экологиялык, социалдык жана корпоративдик башкаруу

ЭКМ	– Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлиги
ПГ	– парник газдары
ЭКБЭА	– Энергиянын кайра жаралуучу булактары боюнча эл аралык агенттик
ГЭС	– гидроэлектр станция
ТЭИ ТН	– тышкы экономикалык иштин товардык номенклатурасы
ЕАЭБ	– Евразия экономикалык бирлиги